

2556
Гоголя

Ніжинський державний педагогічний інститут

ім. М.В.Гоголя

ЛІТЕРАТУРА
ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 8

Особливості розвитку культури Полісся XVIII - XX ст.
та видатні її діячі (Л. Баранович, І. Орлай,
Ф. Гумілевський, О. Русов, М. Грот, С. Русова, В. Резанов,
Ф. Стравинський, М. Ге, В. Лесючевський та ін.)

Ніжин - 1997

Міфетова
Література

[Handwritten signature]

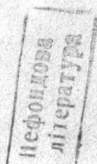
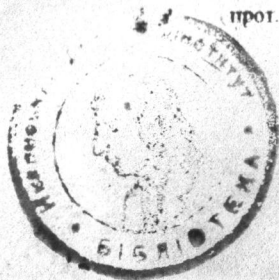
Книга присвячена життю та діяльності видатних представників культури Поліського краю, особливостям її розвитку з найдавніших часів до ХХ ст. Особлива увага надається становленню та поширенню освіти, образотворчого, музикального та театрального мистецтва, літератури, організації музеїв на Поліссі. У збірник увійшли деякі матеріали міжнародної конференції "Історія та культура Лівобережжя України", яка проходила в Ніжині у травні 1996 р.

84
Л64

83.3(4укр)+63.3(4укр)0-7
Л64

Редакційна колегія: проф. Г.В.Самойленко (відпов. ред. і упорядник), проф. Н.М.Арват, акад. Ф.С.Арват, доц. Н.І.Бойко, проф. З.В.Кирилюк, проф. О.Г.Ковальчук, проф. Т.П.Маєвська.

Збірник друкується за рішенням
вченої Ради Ніжинського державного
педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя,
прот. №2 від 30 вересня 1996 р.

Література та культура Полісся. Вип. 8. Особливості розвитку культури Полісся та видатні її діячі / Відпов. ред. і упорядник Г.В.Самойленко - Ніжин: НДПІ, 1997 - 298с.

А.В. Григорьев,
И.Г. Сарачев

О времени гибели роменской культуры.

Хронологические рамки роменской культуры, определенные И.И.Ляпушкиным как VIII - X вв.¹, традиционно принимает большинство ученых. Прекращение существования большинства памятников роменской культуры в результате пожара и разорения и полная смена материальной культуры на восстановленных на их месте поселениях также практически не вызывают возражений и подтверждаются многочисленными фактами. Аргументы, приводимые некоторыми учеными в пользу постепенного востания роменской культуры в древнерусскую,² весьма спорны³.

Масштабность разорения земель летописных северян, с которыми традиционно отождествляют носителей роменской культуры, и последовавшая затем смена материальной культуры позволяет говорить о результате планомерных действий, направленных на ликвидацию северянского объединения. Ранее эти действия связывали с христианским периодом деятельности Владимира Святославовича⁴. Однако со временем появились новые данные, позволившие пересмотреть эти выводы. Так, свидетельства летописи о градоостроительной деятельности Владимира⁵, привлекавшиеся в качестве косвенных доказательств, по всей видимости, не имеют отношения к Северской земле. Задачей князя было защитить никем не заселенное пространство по левому берегу Днепра от печенежских набегов. Упоминание рек Остер и Трубуж позволяет полагать, что и на Десне, и на Суле укреплялись лишь районы нижнего течения рек, никогда не осваивавшиеся северянами. К тому же керамический материал, датируемый временем Владимира и найденный на построенных им памятниках, аналогичен керамике, которая в Северской земле происходит исключительно из роменских комплексов. Для древнерусских памятников, появившихся на месте погибших роменских поселений, характерен иной керамический комплекс, датируемый XI - XII вв.⁶

Таким образом, роменские памятники существуют синхронно с городами, возведенными Владимиром, что указывает на более позднее время их гибели. Последнее летописное упоминание северян (1024 г.) с одной стороны указывает на их зависимость от Мстислава, но в то же время вычленение и даже противопоставление северян и дружины князя говорит о том, что и на этом этапе они все еще являли собой самостоятельную военную, а значит, и политическую организацию.

Материалы раскопок роменских комплексов периода, предшествовавшего разорению, позволяют датировать его в целом концом X - началом XI в. Однако отдельные находки указывают на первую половину XI в. Среди них спиральные

височные кольца (Горбово, Полтава), звездовидные фибулы (Горбово, Шабалинов), поливная керамика (Горбово), золотостеклянные бусы (Каменное, Липино).

Все вышесказанное позволяет искать время гибели роменской культуры во второй четверти XI в. Косвенное подтверждение тому, что в это время роменская культура еще существовала, получено в результате обработки керамического комплекса поселения у с. Горбово.

Керамический комплекс этого поселения в целом соответствует всему комплексу керамики роменских памятников. Однако на этапе, предшествующем гибели памятника, здесь появляются некоторые специфические черты. Они заключаются в появлении новых типов венчиков сосудов среди керамики общерусского типа, широко распространенной в роменских комплексах этого периода⁸. Характерной техникой оформления верхнего края венчика наружу, срез верхнего края сосуда в это время являлось плавное отгибание венчика изнутри наружу с образованием на внешней поверхности различных по форме, но очень массивных напылов. Наряду с этими типами керамики в комплексах, предшествующих гибели памятника, появляются нехарактерные для этой территории типы. Один из них - это горшки с вертикально отогнутой шейкой и венчиком, верхний край которого срезан горизонтально, а чаще со скосом внутрь сосуда, без образования умышленных напылов. Рифление на шейке отсутствует. Плечики чаще всего слабо выражены. Максимальное расширение тулова приходится на верхнюю треть сосуда. Преобладают сосуды, орнаментированные многорядной волной или горизонтальными линиями. Изготовлены они на гончарном круге (РФК 4.5 по А.А.Бобринскому). Используемое тесто и технология их изготовления в целом не отличаются от технологии изготовления посуды общерусского типа, находимой в роменских комплексах этого периода. Другой нехарактерный тип посуды также отличается весьма существенными дополнениями к уже сформированным технологическим операциям (рис. 1, а). Эти сосуды отличаются от остальных горшков лишь отсутствием всякой орнаментации и техникой формовки венчика, а значит, и его формой. На начальном этапе оформления верхнего края этих горшков венчик очень сильно отгибали наружу до положения почти параллельного донцу, после чего верхние две трети венчика отгибали внутрь до обычного, слегка отогнутого состояния. После этого производили срез верхнего края венчика изнутри снаружи с образованием массивного напыла. В ходе дополнительной обработки ему придавали различные конфигурации. Часто в результате чрезмерного давления инструмента на торцевую

* кто сему не радъ, се лежить Съярянннъ, а се Варягъ, а своя дружина цкъа...

поверхность венчика происходил отток излишков глины на внутреннюю поверхность венчика, что приводило к образованию небольших напылов.

Как уже отмечалось выше, сосуды с венчиком этого типа появляются в роменских комплексах последнего периода существования наряду с характерной этому времени керамикой. Однако наибольшее распространение (до 30%) они получают среди керамики общерусских типов XI - XII вв. в комплексах древнерусского поселения, возникшего на месте сожженного роменского.

Подобная техника изготовления венчика не характерна для территории Левобережья. Ближайшие аналогии ей зафиксированы на сосудах из Поросья (рис. 1, б), где они датируются XI в.⁹ Однако и там круг ее распространения очень узок. Такая техника широко применялась для изготовления керамики, найденной на памятниках Галицко-Волынской земли¹⁰ (рис. 1, в) и Мазовии¹¹ (рис. 1, г) в XI в. Широкое распространение в Мазовии в XI в. имеют также горшки с вертикальным венчиком, составляющие заметный процент в керамических комплексах Горбова последнего этапа существования.¹²

Находки "польской" керамики XI в. в Горбово, скорее всего, связаны с теми же событиями, с какими связывают ее появление в Поросье. Как известно, в 1031 г. в результате совместного похода Ярослава и Мстислава "на Ляхы" они "повоевоста Лядскую землю и многы Ляхы приведоста и раздѣлиста я и посади Ярославъ своя по Рси".¹³ О месте расселения той части "ляхов", которая осталась у Мстислава, летопись умалчивает. Вероятно, обнаруженная на одном из памятников Новгород-Северского Подесенья "польская" керамика как раз и может указывать на одно из мест их расселения. Следовательно, ее появление в комплексах роменской культуры свидетельствует о том, что северянское поселение у с. Горбово погибло после 1031 г. Большое количество этой керамики на древнерусском поселении, восстановленном на месте погибшего роменского, возможно, говорит о том, что "польское" население составляло костяк новой колонизации этой территории. Не исключено, что о присутствии "польского" населения говорит и появление жилищ с печами-каменками на древнерусском поселении в г.Новгород-Северском, восстановленном на месте роменского.

Все вышесказанное свидетельствует о том, что время разорения северской земли и гибели роменской культуры следует относить ко второй четверти XI в. Вероятно, это произошло вскоре после смерти Мстислава в 1034 или 1036 г.¹⁴ С момента возвышения Ярославом Переяславского княжества и включения в его состав значительных территорий Северной земли, она перестала существовать как единое территориально-политическое объединение. По-видимому, к этому прибавилось ее физическое разорение.

Процесс ликвидации северянского объединения, сопровождавшийся массовыми погромами, привел к значительному сокращению населения

Днепровського Левобережжя. Кількість відомих древнерусських пам'яток XI в. неопорно порівнюється з попереднім, пізньороманським періодом. Трудно допустити, що всі носії романської культури були фізично знищені. Можливо, якась частина успішного населення переселилась на нові землі. Однак зміна характеру матеріальної культури на цих пам'ятках дозволяє утвердити, що основну масу населення Дніпровського Левобережжя з середини XI в. складали вихідці з інших регіонів Древнерусського державства.

Після розриву северян починається як би нова хвиля колонізації Северської землі, закінчуючись лише в XII в. В процесі її складалась нова спільнота з своїми особливостями в матеріальній культурі, і корінне населення не мало ніякого впливу на обличчя цієї, по суті, нової для Дніпровського Левобережжя культури.

Література.

1. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа // МИА № 104. М.; Л., 1961. - С.244.
2. Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XII ст. - К., 1992. - С. 84 - 86.
3. Григорьев А.В. О романской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра // Старожитності Південної Русі. Чернігів, 1993. - С. 76-82; Сарачев И.Г. Древнерусская круговая керамика в комплексах романской культуры // Роль ранних городских центров в становлении Киевской Руси. - Сумы, 1993. - С. 54 - 57.
4. Григорьев А.В. О романской культуре в Среднем Подесенье // Чернигов и его округа в IX - XIII вв. - К., 1988. С. 74.
5. ПСРЛ. Ипатьевская летопись. Т. 2. - М., 1962. Стлб. 106.
6. Кучера М.П. Керамика // Археология УССР. Т.3. - К., 1986. С.448-449. рис. 106.
7. ПСРЛ. Т.2. Стлб. 136.
8. Григорьев А.В. Поселене у с. Горбово // КСИА № 175. - М., 1983. - С. 67-73; Григорьев А.В. О романской и древнерусской керамике... С. 76-82.
9. Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. - К., 1985. - С. 30 - 62.
10. Малевская М.В. Гончарная мастерская первой половины XI в. в Древнем Галиче // Культура средневековой Руси. - Л., 1974. - С. 33-38; Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. - М., 1993. Рис. 25.
11. Miskiewiczowa M. Mazowsze plockie we wczesnym sredniowieczu. Plock, 1982. S. 131-172, tabl. 2.3, 17-19, 30, 35, Dzieluszycki W. Wczesnomiejaska ceramika kruszwicka w okresie od 2 polowy X w. Wroclaw, 1982. Tabl. XIV. gr.XVI.
12. Miskiewiczowa M. Mazowsze plockie... S. 131-172. tabl. 4.15-16, 18, 21-22, 28-31.
13. ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 137.
14. ПСРЛ. Т. 38. Радзивилловская летопись. - Л., 1989. - С. 65; ПСРЛ. Т.2. Стлб.

О.Є. Черненко

Легенди про кургани Чернігівщини.

Як місцевість, "багата на кургани", Чернігівщина відома здавна. З початку XIX ст. кургани приваблювали увагу краєзнавців, дослідників-археологів. В 30-ті роки XIX ст. поміщик Апраксін розкопав курган Товста могила біля с. Свидовця Бобровицького р-ну, мріючи знайти скарб (ЧГВ, 1854, № 32). У 1873 р. робітники залізниці випадково розрили скіфський курган біля м. Бахмача (Труди МАО, 1875), а у 1872-73 рр. проф. Д.Я. Самоквасов дослідив славнозвісну Чорну могилу.

У той же час дослідників зацікавили легенди та перекази про кургани, що збереглися у народі. Починаючи з 50-х років, легенди про кургани Чернігівщини постійно вміщувались у "Чернігівських губернських відомостях", частіше за все під рубрикою "предання о курганах". Їх друкували місцеві краєзнавці - священники, поміщики, вчителі. Багато переказів про кургани зібрав Козелецький поміщик Ол. Шишацький-Ільїч.

Серед переказів про кургани Чернігівщини найбільш відома легенда про Чорну могилу у викладі С.Котляра (ЧГВ, 1851, №26). У дещо зміненому вигляді вона збереглась у народі й досі.

У XX ст. інтерес до переказів про місцевості взагалі та до легенд про кургани зокрема надовго вщухав. Зникають публікації на цю тему, зникають самі перекази. Сьогодні їх майже неможливо почути. Тільки в останній час в зв'язку із зростанням інтересу до вітчизняної історії спостерігається відродження старих легенд.

Легенди про кургани Чернігівщини можна поділити на декілька циклів.

1. Перекази про козаків. Оповідають, що кургани були споруджені козаками для несення варті. Споруджували їх на певній відстані один від одного, щоб можна було подавати сигнали. Трапляється, що на Чернігівщині кургани й досі називають "сторожовими могилами". Були також поширені перекази, де оповідалось, що кургани - це могили козацьких ватажків. Так, існувала легенда, що курган Пащорина могила біля с. Свидовця - поховання гетьмана Пащори, вбитого в бою Дорошенком (ЧГВ, 1851, №19). Подібні оповіді про козацьку старшину відомі й в інших місцевостях України.

2. Перекази про скарби. Розповідали, що в кургані сховані скарби. Так, про курган Биковська могила переказували, що тут були сховані коштовності під час татарського набігу: "мешканці села варили великий колодязь, щоб заховати на дні скарби ... зверху насипали великий курган" (ЧГВ, 1854, № 9). Заховані в кургані цінності неймовірно великі: "бочки з грошима", "мішки із золотом". Інколи коштовності у курганах охороняють чудовиська або духи, як то розповідали про курган Цемкаліха біля Бахмача (Труди МАО, 1875). Згідно з народними уявленнями

про скарби, після того, як золото відшукували, примари зникали. Подібні перекази поширені в усіх місцевостях України (Новицький, 1908).

Часто легенди про скарби спонукали місцевих жителів до розкопок (як це було біля с. Іванівці, Свидовця тощо). Та навіть сьогодні деякі шукачі скарбів розкопують кургани, мріючи збагатитись.

3. Перекази про розкопки, генетично пов'язані з легендами про скарби. Досить часто оповідають, що кургани були розриті "за старих часів", таємно, а винайдені скарби в'езено (ЧГВ, 1854, №9).

Згідно з переказами, деякі кургани розкопували місцеві поміщики. Важко сказати, коли в основі таких переказів лежать реальні події. Відомо, що у XIX ст. поміщики України досить часто вдавались до розкопок курганів на своїх землях. Як свідчить довід, значна кількість курганів на півдні Чернігівщини дійсно має сліди аматорських розкопок.

4. Перекази, пов'язані з татарськими набігами, відомі в м. Чернігові. Так, ще в минулому сторіччі курганий могильник на Болдиних горах вважали похованням загиблих під час татарської навали мешканців (Лловайський, 1898). Чорна могила, за легендою, - це куля землі, що, як кара божа, поглинула кривоногоу татарську княжну (Грінченко, 1895). Цікаво, що коли Д.Я. Самоквасов розкопав курган і не знайшов там "басурманку", мешканці Чернігова переказували, що вона під землею пішла, заховавшись - "без хреста її не візьмеш" (Лловайський, 1898).

5. Перекази про курган князя Чорного особливо популярні. Відомі вони з початку XIX ст. Оповідать, що в Чорній могилі в Чернігові поховано засновника міста - князя Чорного, а в кургані поблизу (зруйнованому у 1851 р.) покоїться його донька княжна Чорна (Чорна), що наклала на себе руки, не бажаючи вийти за древлянського князя (ЧГВ, 1851, № 26). Можливо, що колись ці два сюжети існували самостійно. У роботі П.І.Лловайського "Чернігівська старовина за переказами та легендами" наводиться переказ про княжну Доментію, що кинулась з башти Спаського собору при наблизненні татар. Вона могла бути прототипом легендарної Чорни, що наклала на себе руки в той же спосіб та за подібних обставин. Про Чорну могилу П.І. Лловайський оповідає, що то поховання Всеволода Святославовича Чорного або якогось сіверянського князя (Лловайський, 1898). Схожі перекази про кургани як могили визначних осіб (засновників міст, героїв) зустрічаються майже скрізь. П.І. Лловайський наводить ще одне пояснення назви кургану: могила "Чорна", бо це - поганське, не освячене хрестом поховання. Можливо, цей переказ має найдавніше коріння. Традиція, що вважає кургани поганськими, неосвяченими, пов'язаними з нечистою силою (див. вище), дуже міцна (до речі, це уявлення має реальний ґрунт). Можливо, що курган отримав свою назву саме на цій підставі, а перекази пов'язані з князем Чорним, пізнішого походження.

Інтересно до легенди про самогубство княжни Чорни (Доментії), можна відзначити, що вона збігається з розповіддю про загибель княжни рязанської Євпраксії з "Повісті про розорення Рязані Батисом". Можливо, що Чернігівська легенда виникла під впливом цього твору, проте може бути й інше пояснення.

Доведено, що до тексту "Повісті ..." увійшли деякі епічні твори давньоруського часу (Лихачов, 1949). До них, за всіма ознаками, належить і згаданий сюжет. Відомо про тісний зв'язок між Чернігівським та Рязанським князівствами. Мабуть, автор "Повісті ...", складаючи розповідь про загибель Рязані, використовував Чернігівський епос і сюжет про загибель княжни був Чернігівського походження. З цього приводу можна нагадати, що оповідь про самогубство Євпраксії пов'язана з розповіддю про чудотворну ікону св. Миколи. Саме на чернігівських землях св. Микола був особливо популярним (В.А.Успенський, 1982).

До нашого часу збереглося порівняно небагато переказів про кургани. Проте вони становлять певний інтерес для вивчення світосприймання нашого народу.

Свого часу ще П.І.Лловайський вказував, що, згадавши, якою бурхливою була доля Чернігівщини у минулому, "... дивуєшся, що хоч ці перекази ... не канули в невідомість" (Лловайський, 1898).

М. І. Кравченко Політична діяльність Л.Барановича

Лазар Баранович (1620-1693) належить до числа визначних релігійних, політичних і літературних діячів другої половини XVII ст. На його діяльність справили вплив суспільно-політичне і духовне життя в тодішній Україні, значні впливи польського впливу і постійно зростаючий московський. Це була складна для України епоха внутрішньої політичної нестабільності, що розпочалася після смерті Б.Хмельницького, породжувана безперервним протиробством за Україну сусідніх Польщі, Кримського ханства і Московії та наступом останнього на українську державність, втручанням у її внутрішні справи. Діяльність Л. Барановича охоплює період від кінця гетьманства Б.Хмельницького до І.Мазепи, поділу України між Московським царством і Польщею, переходу вищого православного духовенства у Правобережній Україні в унію.

Особа Л.Барановича була суперечлива, як і його епоха: він намагався зберегти українську самоврядність, домагався ліквідації "ратчих" залог у містах України, відстоював незалежність української православної церкви й разом з тим домагався грамот від царя на підтвердження володінь жалуваних йому гетьманами, згодився й отримав висвяту сану архієпископа Московським собором 1666 р., сприяв обранню Дронісія Балабана митрополитом Київським. Проте в одному він був послідовний:

він по-своєму дбав про Україну, про збереження її культурних святинь, про розвиток друкарства й освіти. Він був одним із перших викладачів і ректорів Києво-Могилянської академії, створив у 1689 р. в Чернігові школу, яка стала основою заснованого 1700 р. першого на Лівобережній Україні вищого навчального закладу - Чернігівського колегіуму.

Весь період ректорства в Києво-Могилянській академії (з 1650 р.) продовжувалась війна Б.Хмельницького з поляками, й ректор, мабуть, сприяв поширенню патріотичних почуттів, бо її студенти масово пішли у війська Хмельницького, через що довелося навіть залишити спорожнілу і збідлу колегію протягом кількох років. Зате коли в Україні настав певний спокій і Баранович 1657 року виступив кандидатом на звання єпископа Чернігівського, гетьман Б.Хмельницький підтримав діяльність Барановича похвальним універсалом.

Діяльність Л.Барановича як єпископа Чернігівського мала велике політичне значення для всієї Лівобережної України: він брав участь в обранні гетьманів і київських митрополитів, справляв вплив на політику гетьманів, на їх стосунки з московським царем, одержував у 1657, 1660, 1669 роках у тимчасове управління київську митрополію, домігся незалежності чернігівської кафедри від київських митрополитів і таким чином перебував майже 30 років лише під духовною владою константинопольського патріарха.

Л.Баранович був прибічником єдності українських земель і української православної церкви: "Единство от Бога, а разделение от злого духа, - писав Лазарю у вересні 1669 р. - Давно замышляют на Русь, чтобы разделить ее и таким образом обессилить" (3, 79). Проте таку єдність він вбачав під протекцією Московського царя з закріпленням за старшинами старих прав і вольностей. Це був його політичний ідеал, якого він дотримувався впродовж усього свого життя. Так, уже після Корсунської ради, де гетьманська булава була надана І.Виговському, Л.Баранович, окроплюючи знаки гетьманської гідності - булаву, шаблю й бунчук - і вручаючи їх гетьману, говорив: "Принимая гетьманство, ты должен служить верою и правдою великому государю, как служил до сих пор; управляй и укрепляй войско запорожское, чтобы оно было неотступно под высокою рукою его царского величества" (3, 17-18). А коли Брюховецький вийшов із-під покори Москві, то вона негайно розіслала царські грамоти, в т.ч. Лазарю, з проханням діяти в інтересах московської держави. Л.Баранович зразу ж звертається з листом до Брюховецького, в якому схилив його на підданство Москві: "Простит, чаю, все великий государь, видя смирение войска запорожского, дастъ вольности ... Непотребно бы вам сочетание к иноверному игу..." (3, 77).

Політична діяльність Барановича в період, що передував обранню гетьманом Д.Многogrішного та в його коротке правління, полягала в захисті й розвитку політичних засад, які були установлені на Глухівській раді, а також у збереженні

деяких старих вольностей. Вимога вивести московських воєвод з ратними людьми з українських міст не була прийнята. Придушуючи повстання Брюховецького, московські війська швидко просувалися до Чернігова, і наказний гетьман Д.Многogrішний нічого не міг вдіяти. Лівобережній Україні загрожувала небезпека повного підкорення Москві. Тому Баранович спішно відправляє Многogrішному красномовного й занадто довгого листа, в якому переконує його не тримати у серці злої, не про-ивати християнської крові, відвернутись від бусурманів, покоритись царю: "Под обороною монарха российскийского, - звертається Лазар, - при даню вольности, кто бы был сокрушил и сломил оружие войска запорожского" (1, 57).

В кінці вересня 1668 р. Многogrішний заявив письмово архієпископу Лазарю про свою готовність підкоритися Москві при збереженні старих козацьких вольностей, при цьому висловив побажання, щоб царські ратні люди були виведені з українських міст (2, 262-263). Баранович усе це передав у прохальному посланні царю. Пропозиція архієпископа була прийнята охоче, окрім вимоги виводу воєвод. 15 листопада Многogrішний у листі до Лазаря наполягає на залишенні козакам старих вольностей, погрожуючи передатися татарам у випадку, якщо цар не погодиться вивести воєвод з України. Баранович 18 листопада послав царю прохання про прощення Многogrішного й запорізького війська. На лист Лазаря цар направив дві грамоти: одну Барановичу, другу Многogrішному. Проте, як пише Сумцов Н., в жодній з них не згадуються воєводи (3, 81). "Воєвод (казаки - прим. КМ.) не хотят, писав ще 1 листопада 1668 р. Л.Баранович у Москву до Симеона Полоцького, - для казака воєвода - великая невзгода..." (1, 54).

У січні 1669 р. явилось у Москву велике українське посольство, у складі якого від Л.Барановича був ігумен Максаковського монастиря Ієремія Ширкевич. Посли були чолом про підтвердження вольностей, даних Б.Хмельницькому: "Хотя по статье Богдановым и должны быть воєводи в Переяславе, Нежине и Чернигове для обороны от неприятелей, однако они вместо обороны пушуют нам пагубу нанесли... Нашешняя война ни от чего другого началась, как от этого" (2, 367).

На Глухівській раді у березні 1669 р. Многogrішний і Баранович продовжували наполягати на виводі із України воєвод і ратних людей. Боярин Ромадановський, який представляв московську делегацію, як пише Соловйов С.М., відхилив їх прохання. Тоді заговорив архієпископ Лазар: "От чего нам чинятся налоги, о том как говорить и великому государю не бить челом? Теперь ты, боярин, не хочешь с нами чинить договору о выводе ратных людей: так написать в статье, чтоб впредь было вольно бить челом государю об этом", "Не только об этом в статье писать, и говорить с вами не хотим" (2, 374), - відповів боярин. Таким чином, московські уповноважені відмовили українській стороні в її домаганнях. У підписаних 6 березня згідно з волею государя статтях говорилось: бути воєводам і ратним людям в містах: Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові і Острії; жителів

воеводам не відати, мати начальство тільки над ратними людьми... Побори збирати, як написано в статтях Богдана Хмельницького... (2, 374).

З падінням Многогрішного політичне значення Лазаря Барановича помітно впало. І хоча він брав участь в обранні нового гетьмана Самойловича, звертався до царя, щоб не повертали Польщі Києва, прохав про допущення малоруських послів у комісію при переговорах з поляками про мир, мав побачення й розмову з Самойловичем про політичні справи, проте невдовзі виникає неприхильність гетьмана до чернігівського архієпископа й майже повне усунення Лазаря від впливу на політичні справи.

Як бачимо, особа Барановича була непересічна. Він активно втручався у політичне життя України, був впливовим і гнучким політиком, домагався збереження угод з Московією, укладених Б. Хмельницьким.

Література.

1. Письма Лазаря Барановича с примечаниями. - Чернигов. - 1865.
2. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Соч. в восемнадцати книгах. - М.1991. - Т. 12. - Кн. VI
3. Сумцов Н.В. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Лазарь Баранович. - Харьков.1885. - Вып.1.

Е.М. Лымар

Філософські засади творчості Л.Барановича.

Одним з провідних центрів культури українського барокко на лівобережній Україні був Чернігів, де за зразком Києво-Могилянського колегіуму створюється Чернігівський колегіум і формується своєрідний літературно-філософський осередок, який справляє суттєвий вплив на розвиток української культури XVII - XVIII ст. в цілому. Історична спадщина цього часу, багата за кількістю літературних пам'яток, оригінальних за змістом, стилем письма та мови, сьогодні приваблює багатьох науковців. Ми вже маємо ряд наукових робіт, що висвітлюють різні аспекти культури й світогляду творців барокко на Лівобережжі, але лишається багато проблем, що вимагають ґрунтовного філософсько-методологічного аналізу. Зокрема, це стосується творчості найяскравішого провідника філософської й художньо-літературної тенденції культури барокко на Лівобережжі, громадсько-політичного та церковно-політичного діяча другої половини XVII ст. Л.Барановича. Він був автором чисельних проповідей, полемічно-богословських трактатів, глибоко

повчальних листів, віршів. Баранович об'єднав навколо себе талановитих поетів і проповідників Чернігівщини.

Разом з тим при з'ясуванні світоглядно-філософських основ творчості Л.Барановича і всієї культури українського барокко потрібна обережність. Адже філософська теорія у другій половині XVII ст. тільки почала формуватись в Україні завдяки діяльності професорів Києво-Могилянського колегіуму, ректором якого певний час був і Л.Баранович. Внаслідок того, що філософська теорія розроблялась провідними церковними діячами, вона ще чітко не відокремлювалась від релігійно-богословської догматики й рідко використовувалась як засіб її аргументації. Тому й творчість Л.Барановича світоглядно керується своєрідним релігійно-філософським синкретизмом, у межах якого вирішення проблем світу, людини, творчості, буття тощо тісно в'язеться як із християнсько-богословськими, так і з гуманістично-філософськими підходами.

Тоді вважалось, що релігійно-богословське бачення світу почесніше й вище за філософське вже тому, що богослов'я розглядає "кінцеві" засади світобуття: походження світу й людини та їх майбутнє. Тому Л.Баранович писав: "Де мирський філософ убоїться, там апостол святий скарб знайде" (Меч духовний, - 1666) (ЦДДА УРСР, спр. 739, оп. 1, од. зб. 49. - Арк.40).

Така світоглядна позиція зумовлена не тільки своєрідністю сприйняття світу, але й тлумаченням суті християнського вчення про людину. Завдання християнства вбачалося в формуванні, поширенні та практичній реалізації високоетичного ідеалу: символом якого вважався образ Христа. Оскільки філософія в той час розумілась як наука про земне повсякденне життя, остільки християнське вчення про "богопопібне" існування людини набувало чинності морального імперативу. Підкреслюючи провідне значення етико-гуманістичного начала, Л.Баранович вказує: "Ти маєш достатньо часу бути філософом, але не маєш часу бути християнином: краще... бути божеським філософом, бути божеським пророком, не шукаючи, але наслідуючи бога" (Там же. - Арк. 60).

Мислитель підкреслює, що людина повинна відповідати за своє повсякденне життя і вчинки не тільки перед людьми, але й перед Вічністю, отже, перед судом нащадків, який уявлявся йому як "суд божий". Людина, писав Л.Баранович, може вивчити філософію Платона й Аристотеля, пишати вченістю, проте в цілому все те буде тільки "шкільна забава", якщо вона не орієнтуватиметься на ідеал Христа (Там же. - Арк. 67). Цим, вважав філософ, визначається непроминуще значення церковного вчення для суспільства і для кожної людини.

Вчення про ідеал людини Л.Баранович пов'язує з аналізом світобудови, засаду якої утворює "субстанція-суть". Вона, в свою чергу, ділиться на перший і другий рівні, де першим вважеться "духовне", а другим - тілесне начало (Груби словес проповідних. - 1674) (ЦДДА УРСР, спр. 739, оп. 1, од. зб. 16 - Арк. 38-39). Такі

розуміння світу в цілому є пересмислення в філософії та богослов'ї поширених в Україні архаїчних уявлень про дуальність світового начала - Неба й Землі, Хаосу й Космосу, Чоловіка й Жінки, "духу" й "тварі". Ціла людина в системі таких уявлень також має нібито "подвійну" природу, оскільки їй теж властиві дві основи: духовна й тілесна, які суперечать одна одній. "Плоть бо похотствує на дух - писав Л.Баранович, - дух же на плоть, один одному противляється" (Там же. - Арк. 150).

Саме на ґрунті дуальної картини світу Баранович розглядає проблеми людського існування. Людина, як єдність духу й тіла, адекватна світу, що має також духовне й "тварне" начала. Тому вона причетна до всіх світових подій, внаслідок чого гармонія чи безладдя у світі цілком пов'язані з діяльністю й формами буття людей.

Особлива увага Л.Барановича зосереджувалась у зв'язку з цим на поясненні причин "невлаштованості" українського буття. Надія на українську державність після Б.Хмельницького поступово зникла. Православна церква на Україні ідеологічно не могла без власної державної підтримки надійно боронити народ, бо більшість духовенства переходило до уніатів або на службу Московської патріархії. Гетьмани вислужувались перед царем і польським королем в умовах, коли на Україну весь час нападали з півдня турки й татари.

Керівна верхівка України другої половини XVII ст. не виявила зацікавленості у зміцненні української спільності, сама була джерелом чвар, виявилась нездатною встановити мир в країні. Л.Баранович констатує: "Вже Україну в крові покупало, невинним людям над міру припало" (Антологія української поезії. - К. - 1984. - С. 174).

Вбачаючи джерело безладдя українського буття у внутрішніх чварах можновладців та в зовнішній загрозі, Баранович шукає спосіб захисту як окремого людського життя, так і всього українського народу. Такий спосіб він знаходить в етичному виправданні збройної боротьби проти зовнішніх нападників і в спробі надати християнській етиці більш універсальної значущості. Але етику християнства він не нав'язує світові, а бачить в ній засіб упорядкування світу на засадах злагоди й добра. Вартість християнських ідей в такому разі перевіряється сприйняттям проблем земного буття.

Перевірка "вічного" й "священного" реаліями життя, властива Барановичу, була загальною особливістю філософії всього українського барокко. Вона продовжує філософію українських "книжників", де спостерігається зміщення акцентів в уявленні про істинний спосіб життя з релігійності в бік світськості. Перевагу "книжники" надають не "подвижницьким діянням" ченця, відгородженого від світу монастирськими стінами, а творчій особистості - поету, "книжнику", дипломату, державному діячеві, тощо. Такою постає й "філософія життя" Л.Барановича, яка спирається в нього на віру у власні можливості й творчість, на особисту патріотичну

громадянську позицію, що впливала на реальну ситуацію в Українському суспільстві. "Єдине моє бажання, - писав він у 1669 р. - щоб залишити при собі праці на користь церкви божої і заслужити від людей добру пам'ять" (Письма православнейшого Л.Барановича. - Чернігов. - 1865. - С. 80).

Третью, окреслюючи провідні філософські мотиви творів видатного діяча української культури другої половини XVII ст. Л.Барановича, можемо твердити, що їх базу утворює своєрідне розуміння субстанції як "духовно-тілесної" єдності, де пріоритет віддається духовному, взятому через міри "тілесного" світобуття. Філософія як осмислення "тілесно-духовного" існування людей є засіб аргументації етико-ідеальних засад людського світу. Основним предметом філософських роздумів мислителя є українське буття, що досягається в його творах через призму етики ідеалу людської єдності, тобто переважно в екзистенційно-гуманістичному контексті.

Екзистенційно-гуманістичне осмислення світобуття, характерне для філософії доби українського барокко, набуває в філософських поглядах Л.Барановича форми пошуків доріг для злагоди й консолідації українського народу, визначення засобів його самоствердження, обґрунтування універсальних моральних норм та ідеалу людської поведінки. Прагненням світоглядного обґрунтування такої єдності просякнута вся літературна, культурно-освітня, церковно-освітня й громадська діяльність Л.Барановича. Вона заслуговує глибокого й всебічного вивчення як видатне явище культури Лівобережної України.

О.О. Чорний

Антропологічне вчення Чернігівського літературно-філософського кола.

Чернігівщина здавна славиться освіченими, мудрими й мужніми синами, які проявили свій талант у різних галузях культури. Чернігів - перше місто України, що відлучилось на культурно-освітні та філософські шукання професорів Гієво-Могиланської академії. Предметно це втілюється в заснуванні Чернігівського колегіуму - першого на Лівобережжі закладу вищої освіти.

Заснуванню Чернігівського колегіуму передувала підвизницька робота Лазаря Барановича. Ось як писав про це М.Ф.Сумцов: "В Новгороді-Сиверском существовала школа с 1636 г. Баранович перевел ее в 1689 г. в Чернигов. Любимой его мечтой было учредить в Чернигове училище наподобие Киевской коллегии, но он не мог этого сделать по недостатку средств. Предложение Барановича привел в исполнение Иоанн Максимович. Он в 1700 г. обратил в семинарию школу, переведенную Барановичем в Чернигов из Новгорода Сиверского, устроил ее по

образу Киевской академии и назвал коллегией" (Сумцов Н.Ф. К истории Южнорусской литературы XVII в. Лазарь Баранович. - Харьков. 1885. С.-24).

Школа сприяла тому, що на Чернігівщині навколо Лазаря Барановича складається літературно-філософське коло, до якого входили: О.Бучинський-Яскольд, Л.Крщонович, І.Величковський, С.Яворський, І.Максимович та інші випускники Києво-Могилянської академії. Наголос члени цього кола роблять на таких антропологічних темах: обов'язок громадянина й моральна відповідальність людей, політична толерантність і національна традиція, всесилля розуму, науки й прогресу та суперечності соціального буття тощо.

Відзначимо, що діяльність чернігівського просвітницького кола припадає на період культури "українського барокко". Література барокко характерна поєднанням філософії й поезії, внаслідок чого поезія поставала філософською, а філософські концепції викладались в поетичних формах. Людське життя й суспільні процеси філософськи осмислювались, таким чином, не в раціональних, понятійних, а в поетико-символічних формах. Таким був загальний стиль філософствування в добу "українського барокко", який властивий також творам діячів Чернігівського кола.

Характеризуючи цей стиль, А.Макаров пише, що він виражає почуття "ясності неясного", як присутність чогось незбагненого для розуму. Тому символічне філософствування набуває загадкових форм, стає нібито чужим "реалістичному" світовідчуттю наступних поколінь. Тільки з 60-х років самобутність такого стилю була визнана в Україні як спосіб філософствування в період культури барокко.

Одною з ключових людинознавчих проблем, яку розглядало Чернігівське коло, була проблема вибору морально-обґрунтованого місця у світі. Мислителі розуміли: якщо рухатися за "земним" (безкінечні війни, грабунок ближнього, банкет), то перетворишся у тварину; якщо слідувати "небесному" (молитви, поста, плотські обмеження), то станеш відлюдькуватим. Тей й друге супереччю загальноприйнятим нормам життя.

Отже, проблемою, що вимагала розв'язку, поставало визначення людиною свого місця у світі, вибору "лінії поведінки" на підставі загально визначених цінностей.

Такі цінності Л.Баранович вбачає в етично умотивованому самообмеженні, у визначенні пропорції між "земним" і "небесним". Людина має триматись "золотої середини" як методу розв'язання складних питань буття. Проте людина, що тримається "золотої середини", у творах авторів Чернігівського кола мало нагадує ідеал раціоналіста, який з другої половини XVII ст. все більше захоплював увагу філософів Західної Європи. Раціоналіст визначав "золоту середину" на підставі підрахунку співвідношень світових сил для того, щоб здобути вигоду, не зважаючи на інших людей. Людина, вважав, наприклад, Р.Декарт, твори якого знала в Чернігові, діє як механізм. Філософія Т.Гоббса й Г.Лейбніца, теж знайома

Чернігівцям, бачить людину як "деталь" у "машині" світу, або як "монаду" в ієрархічному світопорядку.

Інший погляд зустрічаємо в антропології Чернігівського кола. Провідною у ньому є ідея любові, гармонічної взаємодії з іншими людьми, з усім живим і земним. Але разом з цим не має наповнювати душу любов'ю до всього вічного і "небесного". Лише життя в такому висвітленні набуває самостійної цінності, але не в плані механіко-раціоналістичного існування, а в значенні всебічного виявлення здібностей через зв'язки людини з довкіллям, та причетності до суспільного життя. Людина, наголошували Л.Баранович, О.Бучинський-Яскольд, І. Максимович, мусить ставити свої вчинки з вічними цінностями, а не з примарами мирських зваб.

Таке вирішення проблеми "золотої середини" мислителями Чернігівського кола підводило до питання людського майбутнього. Чернігівці по-своєму відшукують на генденції західноєвропейського буття, яке почало перебудовуватись на засадах технічної культури та теорії прогресу. Одну з перших апробацій цієї теорії в новій європейській культурі в контексті українського буття робить І.Максимович у вірші "Алфавіт": зображуючи філософський діалог "татар" і О.Македонського.

Македонський постає в діалозі агресивним завойовником, що прагне підкорити весь світ. Проте "татари" дають уроки мудрості Македонському, вчать його задовольняти тим, що має, й не прагнути нездійсненого. Максимович проводить думку, що прогрес одного народу не може здійснитись за рахунок інших, а хто хоче панувати над світом, не зробить підкорені народи щасливими і свій народ занепасть. Тому цивілізація, зведена насильством над людьми й природою, безперспективна й абсурдна. Вона дозволяє своєму вождю безглузді забаганки панування над народами замість того, щоб навчити їх бути щасливими.

Потрібно підкреслити, що обґрунтування неможливості світового панування, царства як методу прогресу й "ощасливлення" народів було вагомим філософським здобутком культури українського барокко. Актуальність його зберігається й тепер, коли гонитва за "досягненнями" або "прогрес", як і передбачав у 1705 р. І.Максимович, привела в XX ст. до глобальної війни з природою. Інакше кажучи, сумніви в амбіціях технічної раціональності, що висловлювались представниками Чернігівського літературно-філософського кола, виявились у певному розумінні пророчими.

Крім розгляду тем "людина-природа" й "людина-прогрес", важливе місце в антропологічному вченні Чернігівського літературно-філософського кола посідає аналіз відношення "людина-влада". Адже Чернігівське коло існувало в час безперервних війн, котрі загрожували знищити Україну як геополітичну реальність. Тому мислителі аналізували питання: що заважає мирному життю в Україні?

Так чи інакше, але відповідь на нього була на диво одноставна: перепоную є шляхетська верства, що сіє чвари боротьби за владу; пиша й жадібність тих, хто володіє великою маєтністю, контролює національне багатство.

Діячі Чернігівського кола намагались знайти філософські аргументи для переконання можновладців щодо необхідності дотримання засад етики справедливості в політиці, регулюванні відносин між різними соціальними станами. Вони вважали, що внутрішні чвари роблять Україну вразливою для зовнішніх ворогів, а війни зб'юють в душах людей ненависть, заздрість, усе те, що прагне стримати культура, освіта й релігія. І.Орновський морально засуджував вояцьке свавілля, називав любителів війни "марсіалістами кривавими".

Негативно висловлюється про мілітаризацію людської свідомості у своїх творах Л.Крщонович, підкреслюючи її згубний вплив на культуру. Чвари й війни народжують, на його думку, людей, які "ходять з мечем і миру не хочуть". Очі таких людей не полонить краса життя, бо вони хочуть бачити тільки кров людську. Проте надійне щасливе життя здобувається не зброєю, а тільки мирною працею та суспільною злагодою.

Антропологічне вчення Чернігівського кола, таким чином, формувало філософію життя, сперту на високі вимоги моральності. Така філософія була антитезою обставинам українського буття на переломі XVII - XVIII ст., коли на передньому плані діють люди суворі, владні, здатні до рішучих дій і до необмеженого свавілля. Етика толерантності, моральної відповідальності за свої вчинки, з погляду діячів Чернігівського кола, повинна сприяти стабілізації й консолідації українського буття.

Підсумовуючи викладене, можемо твердити, що антропологічне вчення Чернігівської літературно-філософської школи - це важливий доробок культури українського барокко на Лівобережній частині України.

Воно насичене різнобічною тематикою, підкреслює пріоритет гуманістичного начала в особистому та суспільному житті, спрямовує людину до добра й щастя.

Подальші шляхи філософії Чернігівщини, її вплив на культуру України потребують додаткових досліджень.

Ю.А.Мицик

До історії чернігівської друкарні XVII - XVIII ст.

Чернігівська друкарня була заснована Лазарем Барановичем у Новгороді-Сіверському, а у 1679 р. була перевезена до Чернігова. Спочатку вона знаходилася при архієрейській кафедрі, а потім її перенесли до Троїцько-Ільїнського монастиря. Хоча історія цієї друкарні і привертала до себе увагу дослідників, але в ній

знайшлася не тільки непрофесійного. Пошуки, проведені нами в посольських архівах, дозволили виявити цікаві документи, котрі проливають додаткове світло на історію друкарні та життєвий шлях її працівників - відомих діячів української культури. Вищезгадані документи зберігаються в рукописах XVII - XVIII ст. колекції М.Гукавського, зібраної на Сіверщині в середині XIX ст. й вивезеної до Польщі. Наші дані колекція знаходиться у відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії наук у Кракові. Про неї нам уже доводилося писати і, зокрема, про документи Лазара Барановича, які входять до їх складу. Однак є й інші документи, що стосуються чернігівської друкарні, і про них варто сказати.

Перш за все це універсал гетьмана І.Мазепи від 25(15).IX.1694 р., виданий записному військовому товаришу Семену Ялинському. Як відомо, останній був гравером і друкарем. Свого часу він служив писаром у Л.Барановича, а потім виступав як організатор друкарні в Новгороді-Сіверському, видає разом з Лаврентієм Крщоновичем рід книжок, потім (у 1679-1684 рр.) був технічним керівником і Чернігівської друкарні, видавав у Чернігові буквар, навчальну літературу тощо. Мазепа адресував свій універсал чернігівському полковнику й старшині. Він підтвердив надання Л.Барановичем С.Ялинському млина на р.Білоусі "за виготовлені услуги праці и кошы" (№ 270, арк. 63). Універсал гарантує права на млин С.Ялинського, його дружини та помічників.

Було знайдено й документ, виданий колегою С.Ялинського по Новгород-Сіверській друкарні новгород-сіверським архімандритом Лаврентієм Крщоновичем в VIII (27.VII.) 1677 р. (з Чернецької слободи). Тут містилися розпорядження щодо припинення конфлікту через сіножаті між жителями м.Чернецька слобода й с.Романкове і встановлення межі між цими обома монастирськими маєтностями. Документ зберіг і особистий підпис Л.Крщоновича (№ 266, арк. 10-11).

Кілька документів стосуються талановитого гравера Чернігівської друкарні - Інокентія Щирського. Їх видали чернігівський архієпископ Лазар Баранович, київський митрополит Варлаам Ясинський та архімандрит Києво-Печерської лаври Мелетій Вуяхевич відповідно 25(15).I.1673, 17(7).VIII.1693 і 4.X(24.IX).1693 рр. Тут міститься благословення на відновлення Антонієвих печер у Любечі й будівництво там церкви, дане ченцю Інокентію Щирському та єродиякону Йоні Можженському. У двох останніх документах говориться про те, що обидва ченці спеціально прибули до Києва до митрополита Ясинського та архімандрита Вуяхевича, щоб отримати благословення. Є й дві грамоти, що належать перу відомого культурного діяча Михайла Лежайського: від 21.(II).IX.1671 і 30(20).V.1675 рр. Першою підтверджувалося дане раніше, у 1665 р., право на будівництво млина на р.Гороховні батуринському жителю Петру Соломоновичу. Другою надавалася земля мельнику Івану Федоровичу Судановському в с.Кудлаївці (арк. 17, 15). Варто згадати й про грамоту Л.Барановича від 17(6). серпня 1672 р.

видану О.М.Лежайському, архимандриту Новгород-Сіверському. Цим документом, підписаним, до речі, й Іоаннієм Галітовським, Лежайському дозволялося збирати податки на свій монастир (№ 266, арк. 1-3).

Дуже цінними є й матеріали збірника № 261, т.2, серед яких бачимо опис Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові 1767 р. Даний опис був, очевидно, пов'язаний з відомою Рум'янцевською ревізією. Тут досить детально розповідалося й про Чернігівську друкарню, й про її працівників. Не варто переказувати відповідний фрагмент документа, а краще, на наш погляд, навести його цілком:

Типографские.

В типографіі монастирской работают из прикладчики книжной на них определяющей на харчах монастирских, а одіяніи своем:

Семерг. Денисов Снявский, зинар, уроженец полку Киевского сотні Снявской з містечка Снявки, звання козачого, літ от роду 26. Холост, здоров.

Григорій Григорієв Сірінський, зинар, уроженец полку Киевского сотні Мринской, містечка Мрина, сын священнический, літ от роду 22. Холост, здоров.

Іосиф Григорієв Філіпович, прастайтер, уроженец полку Переясловского сотні Березанской села Семеновки, звання козачого, літ от роду 30. Холост, здоров.

Артем Григорієв Соболевський, батіжчик, уроженец полку Ніжинського сотні Салтиковой Дівичи села Дроздовки, звання козачого, літ од роду 28. Холост, здоров.

Семен Іосифович Гарбаровський, батіжчик, уроженец города Киева, звання мішанського, літ од роду 40. Здоров.

Переплетчики:

На харчах и плате ж монастирских, получая оный от штуки рукоділія своего, а одіяніи своем

Ісидор Наумов, уроженец полку Стародубовского сотні Новгородской містечка Новгородка, сын священнический; літ от роду 56, здоров.

Василь Петров Чернявський, родом з города Чернигова, звання посполитого, літ од роду 40. Холост, здоров....

Типографія близ м/о п/а/ст/ы/ря, в ней строения деревяного, началница келия небольшая.

Типографских изб з двома літними горницами и третя внизу чуланами старых дві. Тисарня (?-Ю.М.) с поварнею и двома чуланами ветхая. Переплетня о двух избях чуланах ветхая же ... >> (№ 261, том 2. - арк. 31 зв. 33.).

Звичайно, польські архіви містять в собі значно більше матеріалів, котрі висвітлюють розвиток культури на Сіверській Україні, але значним чином вони ще не виявлені. Сподіваємося, що подальші пошуки збагатять наші уявлення про важливі події історії української культури XVI - XVIII ст.

Особливості функціонування об'єктних конструкцій з предикативними формами на -но, -то у джерелах ораторсько-учительної прози української мови другої половини 17 - першої половини 18 ст.

Своєрідним семантико-граматичним явищем української мови є предикативні форми на -но, -то в односкладному реченні. У процесі свого формування вони зазнавали значного переосмислення, набуваючи особливого статусу. Мовна особливість виявляє себе в джерелах різних стилів та жанрів і вже на ранньому етапі свого формування започатковує витoki всіх типів конструкцій з предикативними формами, які існують в мові нині. За рахунок синтезу універсальної властивості категорій середнього роду та перехідності поряд із двоскладними конструкціями з присудками, вираженими пасивними дисприкметниками, формується й набуває нових властивостей предикативна форма на -но, -то. Це явище продовжує формуватися, сягаючи свої вершини, в джерелах, наближених до розмовних, протягом 16 й дещо меншим чином 17 ст., знижує свою продуктивність у джерелах 18 ст, продовжуючи функціонувати в джерелах різних стилів кінця 18 - 20 ст.

Ораторсько-учительну прозу другої половини 17 - першої половини 18 ст. репрезентуємо двома іменами: Іоанкія Галітовського та Стефана Яворського. Оскільки проза І.Галітовського виявляє себе за дуже вдячний матеріал для дослідження об'єктних конструкцій і хронологічно діяльність І.Галітовського та С.Яворського розмежована, розглянемо явище функціонування об'єктних конструкцій з предикативними формами на -но, -то за діяльність кожної з цих історичних постатей зокрема.

Продуктивність конструкцій з предикативними формами у творчості І.Галітовського (Галітовський І. Ключ розуміння. Підг. до вид. І.П.Чепіа, - к.: Наук. думка, 1972; Witkowski Wiclaw. Język utworow loannicjusza Galatowskiego na tle języka Pis'miennictwa ukrain'skiego 17 wieku. - Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellon'skiego CCXI. - Prace językoznawcze / - Zeszyty 25. - Krakow 1969) висока, що особливо впадає в очі при порівнянні з джерелами інших стилів мови цього ж періоду. Загальна кількість конструкцій з предикативними формами у творах І.Галітовського становить 230 прикладів, 91 з яких є стандартом з предикативною формою писано, що входить до складу об'єктних конструкцій. Зі 139 конструкцій нова стандартом 109 є об'єктними, що є дуже значним кількісним показником. Дослідники підкреслюють особливу граматичну рису творів І.Галітовського - типовість об'єктних конструкцій з предикативними формами (Галітовський 1985. Передмова: 60), зауважуючи при цьому, що предикативні форми "не гірше за

Галятівського були знані й іншими українськими письменниками 17 ст.” (Witkowski 1969: 130).

Причин значного ступення насиченості творів І.Галятівського об'єктивними конструкціями з предикативними формами існує, безперечно, кілька. Перша з них пов'язана з особливістю стилю ораторсько-учительної прози: “В тих наукових відомостях набагато було справжньої науки, бо історію заступали звичайно апокрифи, легенди й анекдоти, вістки з природничих наук своєю дивачністю більше зближалися до чудес і уяви, ніж до справжньої науки, але всі такі речі були потрібні для проповідника, щоб заволодіти увагою слухачів, розважити їх і т. д. (скорочення автора. -В.П.)”; “... схоластична наука мала легендарне й дивацьке забарвлення” (Возняк 1992: 572. - Возняк М.С. Історія української літератури у двох книгах. -Кн.1. - Львів: Сві. 1992). Мова творів була максимально наближена до розмовної, що й було стимулом для функціонування об'єктивних конструкцій. Іншою суттєвою причиною могли бути територіальні традиції використання об'єктивних конструкцій, які, можливо, сильніше виявляли себе на Лівобережній Україні, аніж, наприклад, у Галичині, адже мова творів Івишенського теж “жива, сильна, енергійна, не залежить невідлучно від церковно-слов'янських зразків, тому зрозуміла, зближена до народної мови, пливе свobodно, ясно, живо” (Возняк 1992: 436). Хоча, звичайно, впливало також і часове розмежування діяльності І.Галятівського та І.Вишенського.

У прозі І.Галятівського об'єкти в конструкціях із предикативними формами переважно виражаються формою знахідного відмінка (101 приклад), рівномірно розподіляючись між назвами істот і неістот. Об'єкти на позначення назв істот дуже часто виражаються формами займенників (34 випадки із 49 на позначення назв істот): “Если бы кого пострѣлено кудю желзною ..., албо если бы пострѣлено кого стрѣлою ...” (Галят., 114); “которою заразъ порвано на учинѣ/ку нечистомъ и тамъ постановлено” (Галят., 273); “А ты его пытаню ...” (Галят., 369); “же з/ѣ раю ихъ вигнано и смртю карано, и до пекла запроважено” (Галят., 395), зрідка - іменниками: “Гды вѣ/ обуѣ гвоздѣ острога набивши, стого Георгіѣ обуто и до вежи пхано” (Галят., 130); “... якъ Ха мучено, вѣнцемъ терновымъ короновоно, у столпа бичовано и на крѣсть распѣто” (Галят., 141 - 142); “бо Юліѣна копию на той войнѣ пробито бы забито” (Галят., 403); значна кількість предикативних форм у таких конструкціях позначає руйнівну фізичну дію. Трапляється випадок вживання форми називного - знахідного відмінка займенника на позначення назви істоти замість родового - знахідного: “... двѣ невѣсть бѣсновати Маріа и Суфіміѣ проведены были до монастырѣ Печерского, которыи вѣ/провадивши до пещеры преподобного Алтоніѣ, залучомъ до столпа привѣзано ...” (Галят., 327). Кількість конструкцій з об'єктами на позначення назв неістот приблизно така ж (51 випадок зі 101); семантика таких конструкцій досить різноманітна: “Дѣл того косы тыи суть вѣ/ червономъ полдо облѣно кровю...” (Галят., 53); “... и тую церкву рушано, разбирано и несено”

(Галят., 339); “Таки листы мнѣ вѣ/ Батуринѣ дано и мовлено ...” (Галят., 368). Досить часто трапляються випадки граматичних варіацій конструкцій з окремими предикативними формами: “Алгѣ/лу Павлови засѣ голову утѣло за Ха” (Галят., 143); “Галѣфернови голову утѣло и вѣ/ Вееудіи на мурѣ завѣшено” (Галят., 185); “Потымъ на разбѣ его пойманю у тѣ/ то ему голову” (Галят., 280); “же скоро сѣ голову утѣло ...” (Галят., 280); “гды будоваѣ одну церкву и на фундамента землю копано ...” (Галят., 336); “гды муровано и на фундаме/нта землю копано ...” (Галят., 357).

Кількість конструкцій з об'єктом у формі родового відмінка при предикативних формах дуже незначна; вона становить усього 9 прикладів, серед яких переважають із запереченням: “Млилѣ потым/ ..., жебы не осужено его до пекла” (Галят., 196); “поки множество воды о/т/ церкви не было о/т/далено” (Галят., 300); зрідка об'єкт виражається кількісно-іменним сполученням у стверджувальних конструкціях: “але много половцовъ ведѣ того мѣста позабѣдно ...” (Галят., 320) та родовим партитивним: “и за тоє слоцо куплено покорму братіи” (Галят., 206).

Ораторсько-учительну прозу першої половини 18 ст. репрезентує твором С.Яворського (Яворскій Стефанъ. Камѣнь вырѣ. - Т.1. 1727). Його діяльність певним чином пов'язана з Лівобережною Україною, зокрема з Чернігівщиною (див.: Історія української літератури (У двох томах). Том 1. Дожовтнева література. К.: Наукдумка, 1987, с.107). Як і І.Галятівський, С.Яворський отримав освіту в тих євангелічних навчальних закладах (див.: Возняк 1992: 572; Історія укр. літ. Т.1. - 1987: 107). Але доля їх доля складалася по-різному. В той час як став Галятівський від 1669 р. архимандритом Сєльського монастиря в Чернігові й на цій становищі залишився до своєї смерті в січні 1688 р.” (Возняк 1992: 572), “з початком 18 ст. Стефан (Яворскій. - Прим. моя. -В.П.) з волі Петра I стає митрополитом рязанським і муромським, президентом Московської слов'яно-греко-латинськрї академії. По смерті патріарха Андріана він призначається місцевоблагодійцем патріаршого престолу і постійно живе в Петербурзі” (Історія укр. літ. Т.1. Дожовтнева література. - 1987: 107).

Продуктивність конструкцій з предикативними формами на -но, -то у творі С.Яворського, особливо об'єктивних, дуже низька. Загальна кількість усіх віднайдених конструкцій становить 75 прикладів, серед яких необ'єктивні стандарти типу як писано (речено) та деякі інші - 71. Об'єктивні конструкції виявлено лише в 4 випадках (8% від загальної кількості, тоді як у творах І.Галятівського - 48%). Серед об'єктивних виявлено конструкції з формою знахідного відмінка при ПФ: “и Хр/с/та раздѣлюшь на два лица, Бжеское и члвчѣское ... рожденно быти о/т/ Мріи двы” (Яворскій, т. 1, 175 - 176) та родового: “Многа суть несогласіѣ и прерѣканіѣ, о нихже вѣ самомъ дѣлѣ авлено будетъ” (Яворскій, т. 1, 1034).

Можливо, існує ще кілька причин низької продуктивності конструкцій з предикативними формами, зокрема об'єктивних, у творі С.Яворського.

Найважливішою з них є те, що досліджуваний твір є богословським трактатом і належить до догматичних повчань, що зближувало останній, незважаючи на стиль протестантсько-учительної прози, з книжним стилем. Окрім того, у джерелах 18 ст. спостерігається загальна тенденція до зменшення продуктивності конструкцій з предикативними формами. Об'єктні конструкції - показник наближеної до оповідної, розмовної мови.

В.П. Коваленко,
О.П. Моця,
Ю.М. Ситий

Городище І.Мазепи на Гончарівці в Батурині.

Традиції влаштування замських садиб-резиденцій представниками верхівки суспільства мають багатовікове коріння, що сягає на Україні ще доби Київської Русі. Окрім бажання приховати від чужих очей певні сторони життєдіяльності, до спорудження таких резиденцій значно спонукала неймовірна тіснява й скученість забудови середньовічних міст, корисна площа яких була жорстоко обмежена рамками фортифікаційних споруд. До того ж, кожне місто мало, як правило, сталу і, як свідчать спостереження за динамікою їх розвитку, надзвичайно консервативну планову структуру, змінити яку докорінно без створення гостроконфліктних ситуацій було практично неможливо. Натомість, за межами міських мурів можна було успішно реалізувати будь-який проект, що задовольнив би смаки й запитання його замовника. Вірогідно, саме тому представники феодальної верхівки намагалися, як правило, окрім головної міської резиденції, облаштувати собі й замську садибу.

Не являвся винятком у цьому відношенні й І.С. Мазепа, який у 1687-1708 рр. був гетьманом Лівобережної України. Різноманітні джерела розповідають про приналежність йому численних маєтностей в різних кутках України, у т.ч. - й великої замської садиби поблизу Батурина, в ур. Гончарівка. На жаль, ані топохеми, ані детального опису цього двору не збереглося, а уривчасті, хоч і відносно численні згадки в різних джерелах не давали досі можливості скласти про нього будь-якого більш-менш чіткого уявлення. Та розпочаті в серпні 1995 р. Чернігово-Сіверською експедицією Інституту археології НАН України та ЧДП ім. Т. Шевченка в межах охоронних зон Батуринського заповідника "Гетьманська столиця" археологічні дослідження дозволяють до певної міри зрушити цю проблему з місця.

Садиба займала мис високої (до 10 м) лівобережної тераси р. Сейм, утворений краєм останньої та великим ярмом, що впадає в заплаву, дещо південніше точки перетину шляхів Київ-Москва та Батурин-Копотоп, за 2 км на південь (вище течії)

від центру смт. Батурина Бахмацького р-ну Чернігівської обл. Судячи з конфігурації й правильної (близької до трикутної) форми, резиденція створювалась за чітким, продуманим планом. Для її спорудження була вибрана рівна (з невеликим природним нахилом їх заходу на схід), ділянка тераси від згаданого яру до повороту тераси, площею 9 га, по периметру якої з північного боку (із заходу та з півдня) виступав вал та насипалась вал з п'ятьма земляними бастіонами, розташованими на приблизно однаковій відстані один від одного. Розпочинаються укріплення з бастіону №1 (Північний), що розташований за 260 м від гирла яру, в північно-західному кутку Дворища.

Він має трапецієвидну форму (25 x 10-20 м) із заокругленими кутами. Висота від рівня майданчика - 3 м. Із заходу та півночі бастіон оперізує рів (глибина бл. 3 м). Від північного кута бастіону на південь відходить вал (висота 1.0-2.0 м, ширина підстави 10 м) та рів (глибина 1.8 - 3.0 м, ширина 10 - 15 м).

За 75 м від попереднього розташований бастіон №2 (Західний), що знізьдований до рівня майданчика (20 x 7-15 м). Можливо, саме через нього проходила дорога на городище. Від цього бастіону вал та рів повертають на південний схід. На відстані бл. 160 м від Західного бастіону, за свідченнями місцевих жителів, знаходився Центральний (зараз повністю зруйнований кар'єром).

За 160 м від нього лежить бастіон №4 (Південно-Західний), що також має підтрапецієвидну форму (10-30 x 35 м), заввишки 1.8 м. Від нього вал та рів зберігають свою попередню орієнтацію протягом ще 110 м, а потім повертають депрессию на схід, де за 50 м на краю тераси р. Сейм знаходиться бастіон №5 (Південний). Він має овальовидну форму (20 x 35 м) і висоту 4 м. Рів (ширина 8-12 м, глибина - 1.5-2 м) та вал (висота 1.5-2 м при 10-15 завширшки) біля Південного бастіону зберегли свій первісний вигляд. Вздовж краю тераси (з боку заплави) рештки будь-яких укріплень не виявлені (крім, можливо, ескарпу).

В середині 1970-х рр. на городищі був закладений кар'єр, що розпочинається за 50 м на південний схід від Західного бастіону й закінчується за 40 м на північний захід від Південно-Західного. Кар'єр зруйнував центральну частину городища (бл. чверть його площі) та повністю знищив укріплення на ділянці біля 260 м і Центральний бастіон.

За 40 м на північний захід від бастіону №4, на краю кар'єру, в 1995 р. зроблений розріз укріплень. Роботи показали, що рів мав глибину від рівня поточної денної поверхні 2.8 м, ширину 6 м. Вал насипаний з шарів гумусу, глини та суглинків, що були переміщені з рову. Ширина підстави валу - 9 м, висота - 1.5 м.

* Затвердженні розпорядженням Голови обласної держадміністрації від 6.03.1996 р. № 161.

Між валом та ровом зроблений невеликий уступ - берма, шириною 1.2 м. Розрізом не зафіксовані будь-які дерев'яні чи інші оборонні конструкції в тілі валу чи в рові. Загалом складається враження про незавершеність робіт по створенню укріплень на Гончарівці.

За 100 м на південний захід від кінця мису, що утворений краєм тераси та рівчаком, є велика западина, яку місцеві жителі пов'язують з палацом І.Мазени. Вона розташована за 9-11 м від краю тераси й орієнтована довгою віссю вздовж кромки схилу. Тут упродовж XIX - XX ст. місцеві жителі видобували з фундаментів будинку цеглу, якість якої й сьогодні гідна подиву. Цегла має розміри й вигляд, аналогічні до цегли Чернігівського колегіуму (1700 р.). Внаслідок викопування цегли, а також безперервних інтенсивних пошуків скарбів І.Мазени місцевими краєзнавцями, западина має вигляд квадрату (15 x 15 м), з півночі до якого приєднано прямокутник 6 x 12 м з відгалуженнями. Їх поверхня являє собою безладне поєднання глибоких ям і порослих деревами пагорбів від відвалів.

За 17 м від західної стінки котловану є інша западина, орієнтована довгою віссю по лінії захід-схід, що має вісімкоподібну форму. Західна частина її має діаметр 6 м, східна - 8 м. Глибина від рівня сучасної поверхні - 2 м.

У літописі Самійла Величка при описі подій 1700 р. є згадка про існування на Гончарівці церкви, що, разом з орієнтацією та формою западини, дозволяє попередньо ототожити її з рештками храму. За переказами місцевих жителів, палац і церкву зв'язував підземний хід, що мав вихід на край тераси. Можливо, його слідом є чимала западина на схилі тераси неподалік південно-східного кутка першої западини.

Здійснена протягом польового сезону 1995 р. розвідкова шурфовка площі городища на Гончарівці (25 шурфів та 2 траншеї) показала, що заселеною у XVII - на початку XVIII ст. була лише незначна (бл. 2.5 га) частина території Дворища в радіусі біля 100 м від решток палацу І.Мазени. Не виявити будь-яких слідів життєдіяльності чи загибелі садиби у 1708 р. і численні зачистки стінок кар'єру. Вірогідно, городище було залишене мешканцями при підході військ О.Меншикова без будь-яких спроб опору. Наступний занепад міста спричинився й до запустіння Гончарівки, остаточно руйнацію решток споруд якої завершила господарська активність нових мешканців Батурини.

Плановане на 1996 р. продовження археологічних досліджень у Батурині дозволить суттєво розширити наявну інформацію про цю видатну й надзвичайно цікаву пам'ятку Північного Лівобережжя.

Окрім того, на городищі виявлені слабовиражені та малочисленні сліди життєдіяльності доби ранньозалізного віку.

Початкова освіта та населення в сумському полку за переписом 1732 р.

При вивченні теми шкільництва XVIII ст. на території Слобідської України найбільше посилаються на перепис 1732 р. слобідських полків, зроблений російським майором Хрушовим для царської адміністрації¹, та на "Историко-статистическое описание Харьковской епархии" Філарета (Гумілевського)². Причому Г.П.Данилевський, вказуючи на Філарета, на всій території Слобідської України (крім Острозького полку) називає в 1732 р. лише 45 шкіл³. Д.І.Багалій говорить, що початкових шкіл в Харківському полку було 20, в Охтирському - 25, в Ізюмському - 33, в Сумському - 47.⁴

А.Г.Слюсарський, посилаючись на Д.І.Багалія, вказує, що в Сумському полку було 48 прихольських шкіл. У публікаціях названих авторів про початкову освіту на території Сумського полку є розходження щодо кількості шкіл, місця їх розташування, допущено розбіжності в поданні назв населених пунктів. Внаслідок цього в одних поселеннях кількість шкіл збільшена, в інших - зменшена, а в деяких, де вони були, - відсутня. Так Г.П.Данилевський зовсім не називає шкіл в місті Мажоріч, де їх було найбільше на Слобожанщині - 7⁶. Д.І.Багалій і А.Г.Слюсарський в названих вище працях говорять про 4 школи в с.Будниках, хоча такий населений пункт невідомий в регіоні Харківської⁷, Полтавської⁸ та Сумської⁹ областей. Аналіз повільності проведення перепису дає право автору стверджувати, що цей населений пункт є село Будилка (нині Лебединського району Сумської області). Проте за переписом Хрушова 1732 р. в с. Будилці була лише одна школа.¹⁰

Ігнорований ще ряд неточностей. Зокрема, Д.І.Багалій і А.Г.Слюсарський називають поселення: перший - Луценівка¹¹, другий - Лупенівка¹², а це неправильно прочитані Луцеківка (Луциковка)¹³, Грицьковий Ріг в перепису Хрушова ще називають Гринцово (Гринцовка)¹⁴. В процесі дослідження перепису 1732 р. автором знайдено школи ще в трьох пунктах Сумського полку, тому число навчальних закладів після уточнення кількості шкіл в с. Будилці не змінилося й залишилось 47.

З 90 населених пунктів: Азак, Алешня-Стеньківка (Олешня), Барашівка, Вілювля, Бездрик, Бітиця, Бобрік, Бішкінь, Будилка, Беременка, Віри, Ворожба, Весела (Веселе), Василівка, (Василівка), Гончарів (Гончаров), Гречанівка, Глибне, Гірно (Горні), Гребенюківка (Гребеновка), Григор., Грязне (Гразна), Гринцово (Гринцово), Голубівка, Гута, Грунь, Дігтярний, Доценковка, Дернове (Дерновое), Єфремовка, Залізняк, Закобиліє, Злодіївка, Вистороп (Істороп), Вільма (Льми), Куянівка, Климівка (Климов), Кровне, Кияниця, Краснопілья, Красна Вруга (Яруга), Куданівка, Кулики (Куликов), Лука, Луцеківка (Луциковка), Лебедин, Марківка

(Марково), Михайлівка, Межиріч, Михайлівка, Михайлівка, Низи, Павлівка, Павлівка, Проруб, Піцане, Пушкарівка, Писарівка, Попівка, Підлісівка, Пришиб, Рогізне (Рогозне), Рогозна (Рогозни), Рудівка, Річки, Рясне, Суми, Скрисковщина, Сироватка Мала, Старе Село, Сироватка Вища, Сироватка Нижня, Самотоївка, Селище, Токарі, Терешківка, Тимофіївка, Токарі, Угроїди, Хотинь, Храпівщина (Хрипуль), Чернеччина, Чернеччина, Червлене, Шпилівка, Штеповка, Яструбене, безіменний хутір біля Сироватки - в 29 були школи.¹⁵

Кількість шкіл на території Сумського полку в населених пунктах за переписом Хруцова 1732 р. виглядає так¹⁶:

№ пп	Населений пункт: місто, містечко, село	Кількість шкіл	Кількість учнів
1	місто Суми	5 ¹⁷	12
2	місто Білопілья	4 ¹⁸	7
3	село Павлівка	1 ¹⁹	3
4	село Ворожба	1 ²⁰	2
5	село Климівка (Климов)	1 ²¹	2
6	село Яструбене	1 ²²	2
7	село Кровне	1 ²³	4 дячків
8	село Хотинь	1 ²⁴	3
9	село Бездрик	1 ²⁵	4
10	село Токарі	1 ²⁶	1
11	село Марківка (Марково)	1 ²⁷	3
12	село Бобрик	1 ²⁸	6
13	село Ворожба	1 ²⁹	4
14	село Шпилівка	1 ³⁰	4
15	село Річки	1 ³¹	3
16	село Стецьківка	1 ³²	2
17	село Нижня Сироватка	1 ³³	5
18	село Краснопілья	3 ³⁴	5
19	село Самотоївка	1 ³⁵	3
20	село Рясне	1 ³⁶	3
21	село Межиріч	7 ³⁷	13
22	село Штеповка	1 ³⁸	3
23	село Гринцове (Гринцово)	1 ³⁹	2
24	село Голубівка	1 ⁴⁰	3
25	село Луцеківка (Луциковка)	1 ⁴¹	3
26	місто Лебедин	4 ⁴²	11
27	село Бішків	1 ⁴³	3
28	село Будівка	1 ⁴⁴	2
29	село Михайлівка	1 ⁴⁵	2

Всього: 47 шкіл 115 учнів, 4 дячків

Тексти перепису 1732 р. читати важко, їх писали царські офіцери російською мовою першої половини XVIII століття з вживанням скоропису. Вони не розуміли української мови й могли переінакшувати назви поселень, прізвищ і т.п. На збереженість рукопису наклали свій відбиток час. Зокрема, на 50% втрачений рукопис "Наименование городов, сел, деревень, местечек и хуторов" I-III аркуші списку. Хоч, мабуть, він уже є копією показника 1732 р., про що свідчить каліграфічний почерк і форма письма, яка вживалася наприкінці XVIII - на початку XIX століть. Різниця й папір. В перепису Сумського полку 1732 р. на початок 1996 р. знаходилося 1655 оркушів, відсутні втрачені 10(1330-1339) перепису села Гринцовка, хоча зведені відомості цього населеного пункту збереглися.

У школах навчали дяки, які здебільшого мешкали при цих навчальних закладах разом з дітьми-сиротами, "молодиками" й школярами, вони допомагали вчителям, священникам і дякам у відправленні деяких церковних служб, веденні домашніх справ, переписуванні потрібних книжок. У пошуках кращого життя дяки "бакаляри" і їх учні часто мандрували.⁴⁶

Д.І. Багалій схильний вважати, що у школах XVIII ст. в середньому навчалось по 30 учнів. Таким чином, на 1 школу припадало по 2524 жителів Слобожанщини при населенні в 4 полках (Сумському, Охтирському, Харківському та Ізюмському) - 303.112 чоловік.⁴⁷

Автор не повною мірою згоден з підрахунками Г.П.Данилевського про те, що при 45 школах (як твердить він) на Слобожанщині одна школа припадала на 3000 жителів.⁴⁸ Якщо б це було так, то одна школа припадала б на 6735 жителів. Є неточності в підрахунках Д.І.Багалія. При кількості жителів на Слобожанщині (в 4-х полках) 303.112 чоловік і 125 відомих школах одна школа припадала на 2424 жителів.

У школах навчалися читати, рахувати та співати. У першому класі вивчали буквар, у другому - часослов, у третьому - псалтир. У другому і третьому вчили писати. У третьому навчали церковному співу. Всі початкові школи 1732 р. на території Сумського полку, як і на Слобожанщині, були українськими.⁴⁹

У містах, містечках, селах і хуторах Сумського полку інший етнічний елемент представлений мало. Росіяни, що постійно проживали, була незначна кількість. Так, в полковому місті Суми було 8 російських дворів, що становило 14 осіб чоловічої статі з 3818 чоловіків, які мешкали тут.⁵⁰ У сотенних містечках, селах, хуторах росіяни майже не зустрічаємо, хоча в цілому російський елемент був найбільш чисельним, особливо на землях, що межували з Путивльщиною, де, крім росіян, була значна кількість білорусів.⁵¹ Територією Сумського полку, як і інших полків Слобожанщини, кочували цигани.⁵²

У цей період відомий випадок перебування свреїв на території Сумського полку, хоча російським урядом їм проживання на Лівобережній Україні було

заборонено. У селі Віри в Сумського полковника Івана Кондратьєва мешкав близько 50 років єврей Ілля Марков, який займався шинкарством.⁵³ Українська старшина й населення були зацікавлені в мешканні євреїв та торгівлі на Лівобережжі й Слобожанщині і неохоче виконували постанови С.-Петербурзького уряду про виселення їх за межі російської держави. Населення регіону неодноразово просило адміністрацію Росії дозволити євреям хоча б тимчасове мешкання на період ярмарок. Ці бажання населення Лівобережної і Слобідської України відзначено навіть у статтях гетьмана Данила Аюстола від 22 квітня 1928 р.⁵⁴

Є свідчення, датоване 1731 р., про перебування в Лебединському монастирі полоненого грузина, що вийшов з Туреччини, якого направлено в м.Глухів, де йому видано паспорт до Москви.⁵⁵ Пізніше до 1764 р. на Лівобережній Україні цариці Єлизавета Петрівна та Катерина II "пожалували" грузинам більше 5 тис. дворів українських селян, міщан та козаків.⁵⁶ Кількість грузинів у регіоні значно збільшилась.

Волохи, що прийшли на Слобожанщину 1711 р. при Петрі I з князем Кантеміром в кількості 4000 чоловік, розмістилися по слобідських полках, в переписі майже не трапляються. Це ж можна сказати про калмиків, сербів, греків та поляків, які в більшості мешкали на території Харківського полку.⁵⁷ Хоча в основному іноземні переселенці були православними й легко вливалися в українське суспільство першої половини XVIII ст. на Слобожанщині.

Примітки.

1. Перепис Сумського полку 1732 р. ЦДА України. - Ф.380, - Оп 2, Спр.7.
2. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отд.2. - М., 1857. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отд.3. - М., 1857.
3. Данилевский Г.П. Харьковскія народныя школы. - С.Пб, 1901. Т-21, - С.6.
4. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Х., 1990. - С.192.
5. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. - Х., 1954. - С.202.
6. ЦДА України. Ф. 380. Оп.2. Спр.7. Арк.1288, 1289 зв.
7. Історія міст і сіл УРСР. Харківська обл. - К., 1967. В географічному покажчику на С.978 є Бударки С.388Ю 402; Буда С.62, 851, 868, 877.
8. Історія міст і сіл УРСР. Полтавська обл. - К., 1967. В географічному покажчику на С.1003 є Буда С.318; Будища 339, 340; Будка 364; Будницьке 837, 841.
9. Історія міст і сіл УРСР. Сумська обл. - К., 1973. В географічному покажчику на С.675 є Будка 161, Будища 240; Будилка 387, 388; Буди 453; Будне 455.
10. ЦДА України. Ф. 380 - Оп.2 - Спр.7. - Арк.1584 зв. 1585.
11. Багалій Д.І. Історія Слобідська Україна. - Х., 1990. - С.192.
12. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. - Х., 1954. - С.202.

13. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1373 зв.
14. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1343.
15. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Алфавітний покажчик Арк.І-ІІ. Непроцитовані в алфавітному покажчику назви населених пунктів відновлені за допомогою перепису.
16. Кількість шкіл встановлена за допомогою перепису. Крім вищезазначених поселень, які подаються у відповідності з покажчиком перепису Хрушова "Найменування городів, сел, деревень...", в XVIII столітті на землях населених пунктів Сумського полку з'являються садиби українських, російських та інших поміщиків. Деякі з них з часом зростали й ставали хуторами та селами. Тільки в прикордонній з Путивльщиною зоні існувало 14 спірних поселень, в яких російські поміщики законивши землю слобожан, заселили своїх кріпаків. Д.І.Багалій всі ці поселі враховує і тому на тер. Сумського полку називає в 1732 році 156 поселень (Історія Слобідської України. - Х. 1990. С.43). А.С.Слюсарський не повністю погодився з Д.І.Багалієм на їх окреме виділення й говорить про 109 поселень (Слобідська Україна. - Х. 1954. - С.50). У поміщицьких поселеннях культурно-громадські благодійні центри - церква-школа-шпиталь не будувалися.
16. Населені пункти, навчальні заклади в них подані автором не за алфавітним порядком, а в послідовності проведення перепису.
17. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк.133, 134.
18. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 238, 238 зв.
19. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 253.
20. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 316 зв.
21. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 327 зв.
22. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 379 зв.
23. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 416 зв.
24. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 461 зв.
25. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 504 зв.
26. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 513 зв.
27. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 639.
28. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 714.
29. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 819 зв. 820.
30. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 832.
31. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 660 зв.
32. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 895, 896 зв.
33. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 999.
34. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1036, 1036 зв.
35. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1062.
36. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1096 зв.

37. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1288, 1289 зв.
38. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1316, 1316 зв.
39. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1343.
40. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1355 зв.
41. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1373 зв.
42. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1522.
43. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1561, 1561 зв.
44. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1584 зв., 1585.
45. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 1630 зв.
46. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. К., 1994 - С.98.
47. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Х., 1990. - С.193.
48. Данилевський Г.П. Харьковскія народныя школы. - Спб, 1901. - Т.-21. С.6.
49. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Х., 1990. - С.190, 191.
50. ЦДА України. Ф.380. Оп.2. Спр. 7. Арк. 133 зв.
51. Пономаренко П.В. О формировании этнической структуры Путивльщины в XVI-XVII ст. - Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Частина I. Історія. - Суми, 1994. - С.63-64.
52. Плохинский М.М. Иноземцы в старой Малороссии: Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. Т.II. - М., 1905. - С.371. Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение I. - М.1852. - С.25.
53. Перепись евреев в Малороссии в 1736 г. // Еврейская старина. Трехмесячник еврейского историко-этнографического общества. - Выпуск III, 1913 - С.406.
54. Маркевич Н. История Малороссии. - М., 1842. Т.3. - С.377.
55. Плохинский М.М. Иноземцы в старой Малороссии: Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. Т.II. - М., 1905 - 393.
56. Там же - С.397.
57. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Х., 1990. - С.38-39.

О. П. Улод

Становлення мережі початкових навчальних закладів на Чернігівщині наприкінці XVIII ст. (за архівними даними).

Ми напередодні 200-річчя заснування державної системи освіти на Україні. Нині, коли серед широкого загалу підвищився інтерес до культури України, хоча її опубліковані узагальнюючі роботи видатних істориків України, проте вони не

створили за мету вивчення конкретних питань культури. До останніх належить і проблема становлення державної системи освіти в Україні, зокрема на Лівобережній Україні, наприкінці XVIII ст. З цього питання автор опрацював матеріали як центрального архіву Петербурга й Москви, так і Центрального державного історичного архіву України, а також багатьох держархівів областей. У результаті аналізу вивчених матеріалів проблема постає в такому вигляді. Генерал-губернатор Малоросії Румищев-Задунайський доповів 24 серпня 1781 р. Катерині II, що розважатися й вказівки щодо адміністративного устрою Лівобережної України, Малоросійський губернатор генерал-поручик Милорадович, - повідомив графа, - керуючись до столиці "... з найдокладнішими донесеннями щодо заснування тут трьох намісничств". І додав: "Губернаторськими містами ... визнав я Новгород-Сіверський, Чернігів і Київ..."

16 вересня 1781 р. в указі Сенату Катерина II звеліла вже генерал-губернатору Малоросії Румищеву-Задунайському до листопада організувати Київське намісництво. До його складу увійшли 11 повітів: Київський, Остерський, Будищанський, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Миргородський, Корюківський, Голштинський, Городищенський, Золотоніський.

Чернігівське намісництво складалось теж із 11 повітів, а саме: Чернігівського, Борзнавського, Ніжинського, Прилуцького, Глинського, Роменьського, Лохвицького, Гадяцького й Зіньківського". До січня 1782 р. відкрилося й Новгород-Сіверське намісництво з повітовими центрами: Новгород-Сіверський, Стародуб, Мліни, Глухів, Кролевець, Корюк, Сосниця, Конопи, Нове місто, Сураж. Відбувається впровадження життя в намісництвах Лівобережної України. У лютому 1786 р. в Днішкова, президент Академії наук, просила Н.О.Румищеву-Задунайського для нового атласу "... карты вверенных ... наместничеств с показанием на них дорог...", "... расположения наместнических городов от столиц, а уездных от наместнических". У 1786 р. відбулася секуляризація церковних володінь на Лівобережній Україні. Чинність указу розпочиналась з 1 липня. Тому 24 червня 1786 р. Київський митрополит Самуїл скаржився Румищеву-Задунайському: "... сего ж июня с 9 числа в дворе монастырском церковисском (с.Церквище. - О.У.) от выборного козацкого учрежден караул, состоящий из двух человек, дабы требуемых монастырем (Київоросійським. - О.У.) доходов отнюдь не выпускать ... и когда он управитель монастырский. - О.У.) приехал в тот ... двор, то показанной выборный усугубил караул, и при том мужиков побуждает, чтобы ни в чем не слушались, через что бывший ... монастырь лишился доходов ... Не сомневаюсь, что и в Киевопечерской Давры и других монастырей епархии Киевской в Черниговском наместничестве востанових то же учинено."

На Україні адміністрація й чиновництво активно тотувалися до зустрічі імператриці, у зв'язку з чим у всіх намісництвах Росії добиралися коні для її карет.

Були й інші приготування. Чинovníк І.Міллер рапортував генералу-губернатору Румянцеву-Задунайському (11 листопада 1786 р.): "...сего дня отпрáвлены мною в Киев подпоручик Гаврилю Уланов и рисовальный мастер поручик Петр Фирсов, имеющие при себе для фейерверка нужные материалы и инструменты, коих в Киеве достать не уповательно". Одночасно він просив про "... отведении им квартир и дому для лаборатории, также об отпуске потребных прочих к фейерверку материалов и инструментов, мастеровых и других людей".

Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. у зв'язку зі складним міжнародним і внутрішнім становищем Росії питання про генерал-губернаторство знову приймається. Цікаві факти про це знаходимо в ЦДВІА Росії. - Ф.2 (Журнальна частина канцелярії Військової колегії). Автором опрацьована справа №104 на 157 аркушах "Подлинные именныє указы императрицы Екатерины Алексеевны, данные на имя гр. Кречетникова". 28 лютого 1789 р. Катерина II передоручила генералові М.Н.Кречетникову в трьох губерніях Малоросії "... посаду генерал-губернатора". Малюся на увазі, що він буде ним тимчасово "до повернення ж генерал-губернатора цих намісництв (Румянцева П.О. - О.У.)". Катерина II підкреслила, що в Черніговському, Новгород-Сіверському та Київському намісництвах "... при догляді за зовнішньою безпекою ... збережені будуть внутрішні тиша й у порядкування; що всілякі неспокої, втечі, а також насильство, гноблення й різні зловживання будуть припинені..."

1789 р. у своєму наказі М.Кречетникову, який шойно тимчасово став виконувати обов'язки генерал-губернатора Малоросії, Катерина підкреслила, що "... платіж встановлених податків і призначення нарядів, які трапляються в нинішній військовий час, будуть робитися справно, неповільно й без недоплат". "Вельми потрібно, - писала далі цариця, - щоб ви, прибувши до Малої Росії, об'їхали тамтешні губернії, і в якому стані присутні місця, та і взагалі стан справ і всі обставини тамтешнього краю знайдете. докладно нам повідомили, звернувши вашу увагу на виправлення: якщо де-небудь побачите які-небудь не порядки й занедбаня..."

Ініціатором заснування державних народних училищ на Лівобережній Україні був уряд імперії. Про це перкожливо свідчать матеріали Центрального державного військово-історичного архіву Росії, фонд 44 (Графа Румянцева-Задунайського), опрацьовані автором у Москві). Надзвичайну цінність для висвітлення нашої теми має справа №91 за 1788-1789 рр. на 266 аркушах. Ось її повна назва: "Рапорты и сообщенія Черниговского губернатора Милорадовича, Новгород-Северского губернатора Вибикова, Киевского губернатора Ширкова, наместнических правлений: Черниговского и Новгород-Северского казенной палаты, палаты уголовного суда за 1788-1789 годы"

18 грудня 1788 р. правитель Чернігівського намісництва А.С.Милорадович (1726-1796), уродженець м.Любеча, у рапорті Київському, Чернігівському і

Новгород-Сіверському генерал-губернаторові П.О.Румянцеву-Задунайському зазначив, що Катерина II наказала йому ще 3 листопада 1788 р. потурбуватися "... при підготовку всього необхідного для відкриття в Чернігівському намісництві народних училищ..."

Отже, наприкінці XVIII ст. відбувається організація адміністративно-політичного устрою. Одночасно Катерина II, яка безпосередньо, як показує вивчення архівів, кроїла межі намісництв Лівобережної України, порушувала питання про відкриття тут головних і малих народних училищ за статусом 1786 р., про що свідчать додатки (табл. № 1.2). Активну роль у поділі Лівобережної України на намісництва відіграв генерал-губернатор Малоросії (як тоді називалася Полтавщина, Чернігівщина й невелика частина Правобережжя з Києвом) П.О.Румянцев-Задунайський.

Повну роль відіграв і наш земляк, уроженець Любеча, генерал-поручик А.С.Милорадович, який був призначений правителем Чернігівського намісництва.

Про труднощі щодо відкриття народних училищ на Лівобережній Україні свідчить указ Катерини II на ім'я правителя Новгород-Сіверського намісництва генерал-поручика І.І.Бібкова. Йх і відкрилося небагато: станом на 1791 р. було 3 головних училищ (Чернігів, Київ, Новгород-Сіверський) та 5 малих (Ніжин, Прилуки, Стародуб, Глухів, Кобеляки).

Відомий історик культури, церковний діяч І.Огієнко писав, що з відкриттям народних училищ на Україні уряд пов'язував далекоюсяжну мету: русифікацію України. Він писав, що Катерина II, маючи на оці саму тільки русифікацію, не дозволила відкривати університети в Батурині, Переяславі, Києві, Чернігові та інших містах, чого домагалася старшина українська, новоспечене дворянство. "А далі Катерина, - писав І.Огієнко, - одверто повела русифікацію вже в широкому масштабі. Высочайшим наказом 7 сент. 1762 року було оповіщено про організування "Комисси для заведенія в Росии народных училищ". І от програма, вироблена для шкіл Росії, якуто була заведена і до шкіл на Україні (підкр. наше - О.У.) І з того часу русифікація в наш край попливла широкою рікою".

Як бачимо, це була політична акція. Школа й освіта не може уже бути поза політикою.

**Кількість народних училищ, учителів і учнів
на Лівобережній Україні у порівнянні з
Київщиною і Слобожанщиною (1791 р.)¹**

Губернія, місто	Кількість		
	Училищ	Учителів	Учнів
Чернігівська			
Чернігів	1	5	151
Прилуки	1	2	66
Ніжин	1	2	91
Всього:	3	9	308
Новгород-Сіверська			
Новгород-Сіверський	1	6	171
Стародуб	1	2	72
Глухів	1	2	31
Всього:	3	10	274
Київська			
Київ	1	4	119
Харківська			
Харків	1	5	83
Харків	1	2	57
Гюм	1	2	40
Охтирка	1	2	60
Суми	1	2	39
Всього	5	13	279

¹ - ІЦАДА Росії. - Ф.17. - Оп.1. - 1782 р. і наст. - Спр.76. - Арк. 71 зв. - 72.

**Копія с именованного указа Екаторины II об учреждении
в Новгород-Северском наместничестве народных
училищ от 3 ноября 1788 г. ¹**

“Господин генерал поручик Вибиков. Комиссия об учреждении училищ продолжая по воле нашей труды ее к снабдению народными училищами приступила ныне к открытию оных в остальных губерниях, в том числе в наместничестве Новгород-Северском. Утвержденные нами в 1786-м году устав и

для сих училищ, равно как и потребные для них учителя с книгами сим заведением предоставлены, будут вам от комиссии присланы.

Последствие же возлагаем мы на попечение ваше, чтоб к открытию оных все нужное было приготовлено. И хотя не везде приказы общественного призрения имеют достаточные капиталы имют, чтоб из процентов их удовлетворять всем потребам попечению их предоставленным; но как доходы оных при добрых и усердных стараниях начальства и разных обществ от времени далее могут увеличиться, сверх того снабдив города наши разными выгодами в городском попечении и изображениями, доставили мы им и доходы на их надобности; а между прочим надобностями просвещение народное одною из первых почитается заслуживает, содержание народных училищ не требует большого иждивения, как то в штате ясно показано, и притом на первое время довольно будет открытия в губернском городе главного, да еще там же и по самым знатнейшим городам малых народных училищ, то и уверены мы, что вы изыщите средства заимствовать нужное для училищ содержание без отягощения казны и без оскудения и для других полезных заведений, о чем и будем ожидать вашего уведомления. Впрочем наш тайный советник Завадовский по председианию его в Комиссии о народных училищах, в всем до установления оных касающемся не упустит с вами снестися”. ²

Примітки:

1. Назва документу довільна, бо документ подано без назви.
2. ІЦАДА Росії. - Ф.44 (Графа Румянцева-Задунайського) - Оп.193. - (1788 - 1789 рр.) - Спр.91, Арк. 142-142 зв.

Н.Е. Минина

**Особенности функционирования островных говоров
в близкородственном языковом окружении
(на материале русских говоров в Украине и в Белоруссии).**

Островные, или территориально изолированные говоры, возникшие в результате миграции больших этнических групп и функционирующие значительное время в отрыве от континентальных, материнских говоров, давно привлекают внимание исследователей. В ряде случаев выявлена довольно высокая устойчивость их неконной диалектной системы, причем подчас сохраняются такие архаические явления, которые утрачены говорами материковыми вследствие более сильного влияния литературного языка. Изучение инноваций, возникших в период островного существования таких говоров, дает обширный материал для теории языковых конфликтов.

Специфика образования и функционирования островных говоров требует учета социокультурных факторов: времени и особенностей переселения, его массовости, продолжительности изолированного существования, характера отношений автохтонов и переселенцев и др. Наиболее значительные миграции русскоязычного населения на европейской территории были связаны с церковной реформой Никона, движением старообрядчества и проходили в конце XVII и в XVIII веке, значительно усилившись при Петре I¹.

Стасаясь от изменений, старообрядцы селились не только на окраинах, но и за границами Российского государства, в том числе на землях, входивших в состав Речи Посполитой, однако всегда осознавали свое отличие от местного населения, сознательно сохраняя материнский язык, особенности материальной и духовной культуры. Так образовались "островки" русской культуры в Польше, в Прибалтике, в Белоруссии и на Украине. Все островные русские говоры здесь - это говоры старообрядческие, для них характерна особая замкнутость и "законсервированность".

Живя в течение уже более двух веков в изоляции от исходной территории, старообрядцы не могли не испытать и влияния соседей, на формирование их говоров в большей или меньшей степени оказало воздействие языковое окружение.

Степень сохранности материнской системы говора и проникновения в него инодиалектных (и иноязычных) элементов прежде всего зависела от близости контактирующих языков. По мнению большинства исследователей, влияние проявляется в первую очередь со стороны родственного языка или диалекта: "при прочих равных условиях наиболее подвержен преобразованию язык в условиях контакта с близкородственным языком, характеризующимся большим структурным и материальным сходством². На "схождение" в основном близких между собой языков, имеющих в недалеком прошлом общую историю, указывали Ф.Ф.Фортунатов и А.А.Шахматов (между неродственными или отдаленно-родственными они допускали в основном лишь лексические заимствования)³.

В близкородственной языковой среде оказались русские старообрядческие говоры на территории Белоруссии и Украины. По происхождению они неоднородны и представлены двумя группами:

- южнорусскими (говоры Ветки (Гомельская область Белоруссии) - иссл. А.Ф.Манаенкова; большинство русских говоров на территории Украины: в Подолье (Хмельницкая область) - иссл. Никитенко Н.М.; на Буковине - иссл. В.И.Столбунова, на территории Киевской (иссл. Л.Ф.Ципицюра), Одесской, Харьковской (иссл. Бузник Л.Ф.), Черниговской (иссл. Кургазова В.Я.) областей) и
- среднерусскими акающими говорами псковского типа.

Последние стали объектом нашего сопоставления. Его цель - выявить общие закономерности и особенности функционирования островных говоров в белорусском и украинском языковом окружении.

На территории Белоруссии среднерусские говоры представлены в основном на Пolessине, а также на территориях Могилевской, Минской и Гомельской (Гомельский район) областей. На Украине аналогичные по происхождению говоры встречаются на территории Винницкой области (около двух десятков сел - иссл. А.А.Шахматов), Житомирской и Киевской областей (иссл. Е.И.Самохвалова).

Все указанные говоры устойчиво сохраняют ряд материнских (псковских) особенностей, которых нет в окружающих украинских и белорусских диалектах. Среди них наиболее значительные:

в фонетике:

- последовательное педиссимильативное аканье и яканье (даже в речи молодежи);
- последовательный переход [e] в [o];
- емично-взрывное образование [i];
- различие [p] и [p'], наличие мягкой аффикаты [ч'];
- сохранение [в] перед согласными и его изменение на конце слова и слова в [ф];
- наличие явлений второго полногласия;
- устойчивое произношение [] на конце глаголов прошедшего времени.

в грамматике:

- совпадение форм родительного, дательного и предложного падежа единственного числа и форм дательного и творительного падежей множественного числа (в Масквы, брать рукам и др.);
- ассимиляция [дн] - [н];
- формы местоимений тибе, сйбе, вси, самы;
- употребление деепричастия в функции сказуемого;
- твердый [т] на конце глаголов 3-го лица единственного числа настоящего времени;

в лексике:

- отмечаются общие лексемы - ухват, матычка, баркан "морковь", гнила "глина" и др.

Во многих случаях родственное языковое окружение способствовало сохранению черт, имевшихся в говоре "до переселения". Это особенности, общие для псковских говоров и белорусского и украинского языков: биллабиальная артикуляция [w], [y] как вариант фонемы /л/ на конце и в середине слова перед согласным, [x] и [xw] вместо [ф], твердое произношение губных на конце слова, появление протез и др.

Ряд языковых явлений появился уже в период "островного" существования в результате взаимодействия с украинским и белорусским диалектным окружением.

Отмечаются такие общие звенья фонетической и грамматической систем, в которых говоры отходят от русского комплекса, увеличивая количество белорусских и украинских особенностей:

- артикуляция палатализованных [p'] и [ч'] / наблюдается диспалатализация и как промежуточный этап этого процесса - появление полумягких [ч'] и [p'];
- дзеканье и цеканье (часто в виде не аффрикат, а аффрикативов [д'ч'] и [т'с']);
- произношение долгих мягких согласных на месте исконных сочетаний переднеязычных с j (свинья, карення);
- преобладания форм именительного падежа множественного числа с флексией -ы (глазы, письмы);
- наличие сравнительных конструкций с предлогом за; и др.

Во всех сравниваемых нами системах речь идет, однако, всего лишь о заимствовании отдельных языковых элементов, а не о смене языка в целом. Говоры сохраняют свою русскую основу (и в первую очередь по причине факторов экстремально восточного характера - сильно развитого национального и религиозного самосознания), а смешение, появление конкурирующих форм-дублетов, а за тем исчезновение исконных начинается прежде всего в тех звеньях, где нет осознанного различия параллельных форм самими говорящими.

Таким образом, в результате длительного существования в территориальной изоляции в белорусском и украинском диалектном окружении образовались самобытные говоры, которые отличаются и от соседних украинских и белорусских, и от исконных материнских. Правоммерно было бы назвать их, на наш взгляд, смешанными говорами, так как их диалектная система включает две условные подсистемы: русскую и белорусскую (украинскую), с преобладанием первой лишь в араханчском слое говора. Поскольку развитие таких диалектных микросистем связано с постепенной ассимиляцией их окружающими макросистемами, особое значение приобретает своевременное описание и изучение таких говоров.

Литература:

1. Ритгих А.Ф. Переселения. - Харьков, 1882. - С.36; Маловидов В.Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем. - М., 1969; Ивановский Н. Руководство по истории и обличению старообрядческого раскола. - Казань, 1887; Князьков С. Как начался раскол русской церкви: исторический очерк. - Спб, 199; и др.
2. Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / Отв.ред.чл.-корр. АН СССР Б.А.Серебренников. - М., 1970. - С.286.
- Другую точку зрения о степени взаимовлияния близкородственных языков см.: Бородина М.А. Влияние иноязычных систем на развитие языка // Вопросы социальной лингвистики. - Л., 1969. - С.90.
3. Шахматов А.А. Очерк современного русского литературного языка. С вводной статьей проф. С.И.Бернштейна. - Изд. 4-е. - М., 1941. - С.13-14.

Ташанський парк на Переяславщині.

Вісім XVIII ст. та XIX століття в культурі України відзначаються все більш інтенсивно необхідністю в місцевості і залученням до загальноєвропейського культурного життя. Стильові риси періоду підкоряють українські міста, своєрідно переосмислюючи та утверджуючи, передусім, в архітектурі. Великі міста стають більш цивілізованими, але й в малих містечках ведеться інтенсивне будівництво. Створюються церкви, палаци. Світське життя призначається місцевству, коханняю: виробляється культ почуттів, що виправдовують життя та світ в цілому.

Саме в цей період, в 1770 році графу Петру Олександровичу Румянцеву Катерина II були подаровані землі Переяславського полку разом з селом Ташань. Князь Іван тут був збудований палац для генерала Задунайського, де він і провів останні шість років своєї "як вечер во заре румяной".

Після смерті Петра володіння перейшло до його сина Сергія, але, зайнятий на війні, панаір майже не навідувався в маєток, і стіни замку ще за його життя були використані для фундаментів хлібних крамниць в самому селі.

Наслідком Ташанські землі перейшли до графа Миколи Павловича Голіцина (13.600 душ, 18.800 десятин землі). Саме Голіцин на східно-південній околиці села збудував чудовий маєток, що обіймає територію в 100 га.

Ташанська садиба поєднує в собі декілька функцій: вона була не тільки розважальною резиденцією та місцем тихого усамітнення, але й господарським підприємством власника (спиртовий завод, суконна фабрика, 3 водяних млини, 12 тваринницьких ферм іспанської породи).

Центром серцем маєтку був палац. Його видно було далеко навкруги завдяки величезним формам та вдалому розташуванню на пагорбі.

Замок було побудовано з рисами середньовічного палацу, що було виявом розповсюдженого в ту епоху романтизму, але з елементами екліптики.

На центральному фасаді дві високі башти: це парадний вхід та домовна церква. Зверху ще дві напівкруглі вежки менших розмірів та нижчих. Вежа над головним входом є домінуючою; її витягнутий вверх купол зі шпилем нагадує дзвіницю, хоча для цього вона й слугувала. Прикрашена характерними для класичного стилю скульптурними карнизами, та подвійними опасаннями.

Цю домінуючу вежку врівноважувало ліве крило, верхівка якого була струнка та ступінчастої форми, а гранована сторона вітара з шатровим верхом завершувала композицію.

Дві ці вежі між собою об'єднувались житловими приміщеннями: два поверхи підіймалися між собою подвійним широким опасанням, а широкі напівкруглі вікна

Перспективи дослідження філософської культури Чернігівщини.

Методологічна думка в Україні здавна веде полеміку з приводу того, як треба розуміти національну історію. Одна тенденція каже, що національну історію варто розглядати в аспекті тягlosti національної культури, керуючись принципами автотонності і розвитку (М.Грушевський), але друга - наполягає на розгляді історії синтезу культур регіонів, завдяки якому й постає національна культура (Д.Багалій). Тому маємо, наприклад, десятитомне дослідження української історії, в основі якої - ідея тягlosti та розвитку, і маємо двадцятип'ятитомну історію областей України, тобто українську історію, побудовану за регіональним принципом.

Недоречно тут аналізувати, який підхід до національної культури країн, бо в історичній науці є потреба як у "генералізації", так і в "конкретизації" досліджень. Аргументом, що підтверджує цю думку, є стан досліджень філософської культури України, систематичне вивчення якої почалось тільки з 60-х років XX ст. вченими інституту філософії НАН України. Вони переклали з латинської на українську та російську мови кілька філософських курсів, що читались у Києво-Могилянській академії з кінця XVII ст., проаналізували певні особливості формування й поступу української філософії, специфіку її проблематики, зв'язки з зарубіжною філософією.

Проте філософська думка дуже слабо досліджена в Україні у "крайовому" аспекті, через що її історична панорама залишається неясною. Аналізується переважно філософія у Києві, Львові та Харкові. Інші ж центри, що зробили непересічний внесок у філософську культуру України, випадають з поля зору вчених. Серед "непомітних" центрів національної філософії перебуває і Чернігівщина, хоч фактом є те, що перші суто філософські тексти в Україні складені у 1073 р. дяком Іоанном за вказівкою чернігівського князя Святослава. Річ про знаменитий "Изборник", що створений у X ст. для болгарського царя Симеона, а далі - здобув визнання і зазнав переробки на Чернігово-Сіверській землі. Очевидно, уже у XI ст. на Чернігівщині формується "україноцентристська" культурологічна установка, що перегукується з "болгароцентризмом" часів Симеона.

Йдеться про те, що у X - XII ст. болгарська та візантійська версії християнської віри і філософії не співпадали. Візантія сповідувала християнство сирійського походження, яке було безкомпромісне до світогляду ариан, маніхейв, стоїків тощо. Навпаки, симеонівська Болгарія у культурно-філософському відношенні була не тільки суперником Візантії, але й латинського Риму. Більше того, болгарське переконання маніхейства дало богумільство, що поширилось у Європі як єресь катарів, Болгарія зберігала арианські погляди, що особливо активізувались в Україні

XV-XVII ст. Зберегла Болгарія певні аспекти вчення стоїків, які проникли в євангелію і набули популярності в Україні (Г.Сковорода).

Можемо, таким чином, з великою вірогідністю робити висновок про те, що українсько-болгарські, а ширше - русько-болгарські зв'язки, суттєво вплинули на ту національно-центристську тенденцію, що закріпилась на Лівобережжі в Гетьманщині, а на Правобережжі України - в Київщині (по термінології Т.Шевченка "на Україні").

Відзначимо також і те, що в Чернігові 90-х років XI ст. створюється знамените "Новчаннє" Володимира Мономаха, де чітко окреслюється етико-гуманістичний напрямок філософської думки України. Цей напрямок витримується у світогляді концепції "Слова о полку Ігореве", яке у XVIII ст. відкрив настоятель Троїцько-Чернігівського монастиря у Чернігові Іоїль Биковський. Гуманістичними мотивами наповнені написані у XII ст. "Хождєнія" в Палестину чернігівців Іполіта Волинського та Даниїла, важливі свідчення про інші світоглядно-філософські процеси на Чернігівщині киево-русського періоду і після нього містить Києво-Печерський патерик та деякі інші історичні документи. Вони дають підставу твердити про те, що Чернігів був одним з основних центрів формування філософської культури України киево-русської доби.

Після татаро-монгольської навали Чернігівщина, як і інші міста України, втрачає провідні культурно-філософські позиції. Піднесення спостерігається спочатку на землях колишнього Галицько-Волинського князівства, звідки у Київ та Чернігів приходять філософські мислячі особистості.

Відродження Чернігова як філософського центру розпочинається в цілому з діяльності К.Транквіліона-Старовецького - автора першого оригінального філософського твору на Україні. Справжнє ж піднесення філософської думки в Чернігові пов'язане з такими вихованцями Києво-Могилянської академії як Л.Баранович, Д.Туптало, К.Зиновійв, І.Максимович, І.Орновський, І.Величківський, О.Бучинський-Яскольд тощо. Відзначимо, що у часи, коли Україна мала іноді до чотирьох гетьманів, які схилялись до Польщі, Московії чи Туреччини, дипломатичний хист Л.Барановича, як місцеблостителя Київської митрополії і єпископа Чернігівського, тобто як головного церковного діяча Гетьманщини і "України", дозволяв в цілому витримувати україно-центристську філософську орієнтацію гетьманату. Значним фактором піднесення філософської культури Чернігівщини і Лівобережжя стало відкриття Чернігівського колегіуму, у якому в середині XVIII ст. училось щороку до двохсот зарубіжних студентів. Проте уже два сторіччя лежать не вивченими латиномовні філософські курси викладачів колегіуму. Філософія Чернігівщини XVIII ст. взагалі мало вивчена, хоч вона - яскрава сторінка культури українського бароко.

Доцільно нагадати, що ідея відкриття в Україні університету також пов'язана з Чернігівщиною, що була у XVIII ст. осередком української державності. Зокрема, гетьман К.Розумовський подав у 1760 р. проект відкриття у Батурині та Києві університетів, який не був підтриманий у Петербурзі. Проте в указі Катерини II від 23.04.1783 р. на ім'я П.Румянцева-Задунайського є вказівка "преобразовать Троицко-Ильинский Черниговский (монастырь - прим. авт.) для размещения университета, открываемого в этом городе" (ЦГВИА России.- Ф.44. (Графа Румянцева-Задунайского). - Оп.1/ 193. - 50. - Ч.11. - лист.47). Але університет у Чернігові не було відкрито у XVIII ст., немає особливого бажання відкрити його і в кінці XX ст.

Всупереч цьому, прообраз університету на Чернігівщині постав як Лицей вищих наук у Ніжині. Це був перший світський навчальний заклад вищого типу на землях колишньої Гетьманщини.

Зустрічаємось у зв'язку з цим ще з однієї недослідженою сторінкою філософської культури Лівобережної України. Маємо на увазі те, що проф. Г.Самойленко та його колеги в Ніжинському педінституті протягом останніх десятиріч багато зробили в галузі історії літературно-мовознавчих досліджень у Ніжині, а ось питання філософії на Чернігівщині XIX ст. залишаються "темною плямою". На її тлі філософія М.Гоголя, П.Куліша, М.Коцюбинського, П.Тичини тощо постає дивною загадкою. Та все ж публікація протягом XIX ст. робіт М.Батниш-Каменського, М.Максимовича, І.Тимківського, В.Перцова та інших авторів засвідчують тенденцію збереження на Чернігівщині етико-екзистенціальної філософії, що обґрунтовувала самобутність української культури і форми її самостійного вияву.

Зрозуміло, що адекватний аналіз філософії на Чернігівщині можливий тільки у контексті всеукраїнської та зарубіжної думки і культури. Та варто мати на увазі, що саме на Гетьманщині і Слобожанщині зароджується нова для культури Європи парадигма - розробка філософської теорії на основі світоглядних засад національної культури. Можна сказати, що ця парадигма стає провідною у Ніжині (М.Гоголь), Харкові (М.Костомаров, О.Потебня та ін.), у Києві (В.Ангонович, М.Драгоманов, П.Куліш тощо). Вона справляє вплив на філософію у Київській духовній академії (П.Юркевич), у Москві й Петербурзі, активно підтримується в Галичині (І.Франко та ін.). Завдяки представникам "української школи" в російській філософії (Л.Шестов, В.Зінківський й ін.) згадана парадигма вплинула на філософію Центральної і Західної Європи.

Завершуючи розгляд теми, підкреслимо, що ми хотіли привернути увагу українознавців до необхідності вивчення філософської культури у тій її частині, що у XVII - XVIII ст. визначалась як "Гетьманщина". Але вести дослідницьку роботу в цьому напрямку дуже складно. Головні документи монастирів і гетьманату вивезені

у Москву й Петербург і стали майже недоступними. За роки радянської влади були розкомплектовані меморіальні бібліотеки провідних філософів Чернігівщини XVII - XVIII ст. Немає фахівців, щоб перекласти латинські, грекомовні й польські тексти професорів Чернігівського колегіуму на українську мову. Втрачені основні архіви, пов'язані з Чернігівським колегіумом і Чернігівською духовною семінарією. Втрачена й архівна база Ніжинського педагогічного інституту - спадкоємця Лицею вищих наук.

Але вивчати філософську культуру України в регіональному аспекті треба для розвитку національної культури на базі доробку українських мислителів, а не вчень зарубіжних філософів.

І.С.Орлай и Н.В.Гоголь

К.К.Васильев

С Черниговщиной связаны жизнь семьи Орлаев. Мы больше знаем об Иване Семеновиче Орлае (1770-1829), - воспитателе и враче Гоголя, который в 1821 г. приехал в Нежин со своей большой семьей и до 1 августа 1826 г. (все даты даны по старому стилю) был директором Гимназии высших наук кн. Безбородко. Однако, до сих пор не прослежена судьба его сыновей - Андрея и Александра, имена которых встречаются в эпистолярном наследии Гоголя. Вводимые нами в научный оборот архивные материалы позволяют осветить некоторые вехи их биографий.

Андрей Орлай родился 30 сентября 1813 г. в период службы его отца в Петербурге (с 1793 по 1821 г.). 18 ноября 1822 г. он поступил в Нежинскую гимназию высших наук (то есть на следующий год после поступления туда Гоголя), а 22 сентября 1823 г. там же был определен в казенные пансионеры. В 1826 г. Ан.И.Орлай вместе с отцом переехал в Одессу. В связи с этим он из четвертого класса Нежинской гимназии перешел в Ришельевский лицей, где 28 октября 1826 г. был принят в класс словесности. В июне 1832 г. он окончил лицей (философское отделение) и 7 апреля 1833 г. утвержден Министерством народного просвещения в праве на чин XIV класса. А еще до того, 22 января 1833 г., Андрей Орлай, "на правах студента университета дарованных", поступил на службу унтер-офицером в Киевский гусарский полк.

В этом полку служил в те годы его старший брат Михаил Орлай. Он родился в 1803 г., воспитывался в частном учебном заведении. С 1822 г. - юнкер, с 1824 г. - прапорщик, с 1826 г. - корнет Киевского гусарского полка, который в те годы именовался уланским. Затем в 1827-1828 гг. он служил в 1-ом Украинском и в 1828-1830 гг. во 2-ом Украинском уланских полках, а с 1830 г. вновь в Киевском Гусарском полку (с 1829 г. - поручик).

5 мая 1833 г. Ал.И.Орлай переименован в юнкера, а 15 ноября 1833 г. произведен в корнеты. Однако, вместе братья служили недолго. 20 февраля 1834 г. М.И.Орлай назначен адъютантом к инспектору всей поселенной кавалерии генералу от кавалерии графу Н.О.Витте (1781-1840) в Одессе, а на следующий год - 19 марта 1835 г. - переведен в Ахтырский гусарский полк с оставлением при прежней должности адъютанта. (В последующие годы Михаил Орлай был полковником - с 1845., и с 1849 г. командиром гусарского Великого княгини Ольги Николаевны полка).

В Ахтырский гусарский полк переводится и Андрей Орлай (20 марта 1835 г.), где 28 октября 1835 г. произведен в поручики и 4 сентября 1837 г. - в штаб-ротмистры. 20 октября 1838 г. он назначен старшим адъютантом в дежурство новороссийского и бессарабского генерал-губернатора графа М.С.Воронцова (1782-1856) в Одессе. Оставаясь в последней должности, Ал.И.Орлай с 1840 г. - ротмистр, с 27 июля 1843 г. - майор. Будучи старшим адъютантом, неоднократно занимался следственными и уголовными делами военного и гражданского ведомств. В середине 40-х годов он женился на дочери отставного капитана, и у него появилась дочь Мария (р. 1846 или 1847 г.). 27 октября 1839 г. он награжден орденом Св. Анны 3 ст., 13 апреля 1841 г. - Св.Владимира 4 ст. и 9 апреля 1844 г. - Св.Станислава 2 ст.

Весной 1848 г. состоялась встреча Андрея Орлая с Гоголем в Одессе. Летом 1848 г. он переведен в Финляндский драгунский полк и 24 марта 1849 г. уволен от службы подполковником с мундиром и с пенсией в одну треть жалования. Началась Крымская война, и 24 октября 1854 г. Ал.И.Орлай вновь поступает на службу майором с назначением на службу дежурным штаб-офицером в управление подвижного армейского магазина, а в 1856 г. произведен в подполковники. Получив бронзовую медаль в память войны 1853-1856 гг., он 23 июля 1857 г. увольняется от службы по болезни с мундиром и "пенсией одной трети жалования" (143 руб. 33 коп. серебром в год) и поселяется в Одессе. (Центральный государственный военно-исторический архив Российской Федерации - ЦГВИА РФ, ф.395: оп.49, ед.хр. 1023; оп.145, ед.хр. 375; оп.149, ед.хр.147; оп.150, ед.хр.99).

Александр Орлай родился 30 июня 1805 г. 19 сентября 1822 г. принят на службу унтер-офицером в Киевский драгунский полк (позднее именованный гусарским), с 28 апреля 1823 г. - юнкер, с 23 мая 1824 г. - прапорщик, а в 1826 г. уволен в отставку. Вновь определен на службу в 1827 г. корнетом во 2-й Украинский уланский полк (переименованный в последствии в Новоархангельский). 12 августа 1828 г. прикомандирован к новороссийскому и бессарабскому генерал-губернатору М.С.Воронцову для исполнения должности адъютанта. В Русско-турецкую войну 1828-1829 гг. находился при последнем во время осады и взятия Варны. В 1831 г. переведен в лейб-гвардии конно-егерский полк (переименованный в лейб-гвардии драгунский) с назначением адъютантом к тому же М.С.Воронцову, а с 1840 г.

исполняющий должность дежурного штаб-офицера дежурства новороссийского и бессарабского генерал-губернатора. С 1829 г. - поручик, с 1838 г. - штаб-капитан, с 1841 г. - капитан, с 1843 г. - подполковник, с 1844 г. - полковник. Был награжден орденами Св. Анны 3 ст. с бантом (1828), Св.Владимира 4 ст. (1834), Св.Станислава 3 ст. (1837), св. Анны 2 ст. (1828), серебряной медалью в память Турецкой войны 1828 и 1829 гг., золотой медалью "За прекращение чумы в Одессе 1837 года", знаком отличия беспорочной службы за выслугу в офицерских чинах XV лет (1843) и др. (ЦГВИА РФ, ф.395, оп.150, ед.хр.99).

Ал.И.Орлай был женат на дочери помещика Марии Максимовне Острянской (ум. в 1851 или 1852 г.) и имел детей: Екатерину (ум. 1846), Марию, Николая, Владимира. В 1849 г. член учредитель Одесского благородного собрания, с 1852 по 1872 г. - действительный член Императорского общества сельского хозяйства южной России в Одессе. Был помощником попечителя, а затем почетным членом Александровского детского приюта (Одесса). Дослужившись до генеральского чина, Ал.И.Орлай скончался в 1870-х годах.

Остается добавить, что потомки Орлаев жили в Одессе и в XX столетии. На 2-м христианском кладбище (первое было снесено в 1930-х годах) нами обнаружена могила внука Ал.И.Орлая Александра Циклаевича Орлая (11.04.1873-18.09.1933) и супруги последнего Неониллы Мефодиевны Орлай, урожденной Яхненко (23.12.1878 - 5.08.1965).

З.В.Кирилюк

Рукописні пам'ятки розвитку культури та літератури Поліського краю.

Духовне життя кожного народу характеризується не лише тими фактами, що в його часі набули широкого розголосу й увійшли до історії. Багато неопублікованих і в різних причин творів, статей, незавершених творчих задумів, суджень, висловлених у приватному листуванні, спогадах, щоденниках, часом залишаються поза увагою дослідників.

Через відомі історичні обставини безцентурні пам'ятки культурного життя в Україні набувають особливого значення у висвітленні літературного доробку письменників, полеміки, що велася у пресі, настроїв, реакції на офіційні укази, інтересів читачів, творчості amatorів.

Найбільш ранні рукописні пам'ятки XIX ст. - твори, що виникали й побутували серед духовенства, монастирської братії, "спудеїв". Поряд із зразками ораторської прози та панегіричної поезії¹ поширюються сатиричні вірші, фанетії, прозаїчні й драматизовані твори, що відображають проблеми суспільного життя.

літературні позиції та уподобання, риси побуту, - все, що властиве середовищу, в якому вони виникали.

В рукописних пам'ятках початку XIX ст. часто поєднуються різні тенденції, характерні для рукописної та літературної традиції попередніх років. У "Сетованих дикостриях"² - драматизованому віршованому творі, написаному на папері з водяним знаком "1803", тобто записаному в перші роки минулого сторіччя, традиції полемічної літератури XVII-XVIII ст. позначилися на різко критичному зображенні духовної особи, яка зловживає своїм статусом у духовній ієрархії. Дикострія лякає думка, що з призначенням нового пастиря може зруйнуватись зручний для нього порядок - "кто больше даст, того и право". У побудові твору використані прийоми, притаманні різним жанрам. Драматизована форма сприяє протиставленню протилежних позицій співбесідників. Своєрідність викриття центрального персонажа зумовлена тим, що розповідь про власні шахрайства веде він сам, як це було властиво оповідній системі авантюрної повісті. Дія твору відбувається у якомусь духовному закладі, можливо, у монастирі (у бесіді згадується про призначення одного з персонажів до Рихловського Пустинно-Миколаївського монастиря Чернігівської єпархії). Чутки про призначення нового пастиря спричинилися до хвилювань і побоювань за старині порядки:

"Я в дикостерии вперед ничего не стою.

А потому и дому не дострою.

О горе, что нельзя владыку обмануть", - бідкається один із співрозмовників. Він із жалем згадує про минуле, коли він міг шахраювати: "... в протоколе

Поставить, что хотят, в моей все было воле.

Попы боялися меня как сатаны,

Коровы, лошади, брал и сажу кабаны..."

Закінчується твір іронічним зауваженням, котре свідчить, що самовикриття - лише художній засіб, до якого вдається автор:

"Прощай же, шутовство, с тобой я расстаюсь,

Понеже пастора, ей, нового боюсь".

Інший рукопис на папері з водяним знаком "1801" є віршованим зверненням до Олександра I протопопа, що мріє про власну парафію³. У традиції широковідомих пародійних "суплік" і "плачів" протопоп просить явити милість - "посадишь на протопопа место" й "дать рублей хоть двести". "Тогда да будет Александр, его Елизавета над нами царствовать премногие лета", - завершує він супліку.

Після підпису: "Протопоп Корбелецкий Черниговской епархии" наведено резолюцію міністра про "цареву повеленье... посадить на протопопа место".

Ім'я окремих творів переконливо свідчить, що створені вони представниками шкільних верств духовенства. Автор звернення до "Священного иерарха, великого Митрополита"⁴ скаржиться на скрутні життєві обставини:

"И мучусь, и грущу, невинно утеснен,

И пропитания совсем почти лишен".

Він перепрошує за те, що його звернення "столько дерзновенно", і благає допомогти:

"О пастирь! Сотвори ты ... милость

И душу возведи упадшую в унылость".

Віа значна кількість віршів про кохання серед рукописів кінця XVIII - початку XIX ст. дає уявлення про настрої, етичні та естетичні поняття та уподобання, якими створювалося підґрунтя для формування й розвитку сентименталізму й романтизму. За змістом, образністю, стилістикою ці вірші (частина їх літературного походження) близькі так званій "легкій ліриці", що набула популярності на початку минулого сторіччя:

"Ты сердце заразила своей красотой

И грудь мою пронзила любовною стрелой"⁵.

У 20-і роки XIX ст. важливим центром розвитку науки, культури й літератури в Лівобережній Україні стає Ніжинська гімназія вищих наук ки.Безбородько. Навіть записки колись багатого архіву містять чимало важливих матеріалів загальнокультурного значення⁶.

Рукописи творів М.Гоголя "Мертвые души", "Тарас Бульба", "Портрет", "Широки", "Театральный разъезд", "Тяжба", "Лакейская" досить детально вивчені, що не можна сказати про решту документів, що доповнюють уявлення про функціонування й роль у розвитку культури одного з перших учбових вищих закладів в Україні.

Про характер учбових програм свідчать твори випускників Гімназії з різних дисциплін. У фонді дослідника історії й культури Лівобережної України О.М.Лазаревського зберігається твір Н.Кукольника "О преимуществе эпопеи над прочими стихотворениями", його ж опис розвитку європейської торгівлі в середні віки⁷.

Найбільший інтерес становить автограф одного з небагатьох віршів Кукольника, що загубився серед рукописів. Оду було виголошено автором у травні 1829 р. на урочистих випускних зборах Гімназії⁸. Згідно традиції одичної поезії автор вихваляє царя ("И ты, второе солнце наше, великий мудрый Николай"). Іменника ліцею ("И ты, наш канцлер светлый, виновник наших восхищений"), але водночас він намагається змалювати й власний душевний стан:

"Услышь, как робкими устами

С любовью, с верой и слезами

Тебя твой юный сын поет".

Автор не уникає й натяків на обставини власного життя:

"Ты искупил из дна страданий

Осиротевшего меня", - звертається він до ангела хранителя.

Закінчується ода словами глибокої вдячності своїй alma mater:

"Сей храм науки и искусства

Векормил во мне святыя чувства,

Мне больше нечего желать...

.....

Вся жизнь моя - благодаренье

Вам, о наставники мои!"

В середині XIX ст. у окремих приватних садибах Лівобережної України утворились культурні осередки, де спілкувалися письменники, художники, збирачі фольклору, актори, журналісти. Своєрідними, більш, або менш значними центрами розвитку культури ставали місця, де жили й працювали (чи постійно відвідували) відомі письменники: П.Куліш, Г.Квітка, М.Макаревич, М.Максимович, В.Забіла, Є.Гребінка та ін.

Один з найбільш відомих осередків був у Качановці - маєтку Тарновських у Борзнянському повіті на Чернігівщині. У різні роки Качанівку відвідували Т.Шевченко, М.Гоголь, М.Максимович, В.Штернберг, М.Глинка та інші. З матеріалів, що зібрані тут протягом багатьох років В.В.Тарновським (мол.), створено музей української старовини⁹, але про роль цього осередку у розвитку культури відомо лише те, про що свідчать створені тут картини, музичні твори, згадки у творах Т.Шевченка тощо. Дослідження місцевих архівних матеріалів, листування сучасників, спогадів, записів у щоденниках різних осіб дозволить значно поглибити характеристику особистих і творчих стосунків письменників та митців, які зустрічалися в Качанівці.

Своєрідний літературний осередок утворився у Мотронівці Борзнянського повіту, де протягом багатьох років на ниві українського письменства працювали П.Куліш, Ганна Барвінок у співдружності з В.Білозерським. Вони мали зв'язки з багатьма українськими й російськими письменниками. Архівні матеріали¹⁰ свідчать про широту літературних та фольклористичних інтересів, напруженість полемічних пристрастей, активну видавничу та перекладацьку роботу, що здійснювалась тут. Щоденники, записники, листування, нотатки до полеміки, підготовча робота до перекладів творів світової літератури, варіанти опублікованих творів та рукописи незавершених повніше висвітлюють окремі проблеми розвитку української літератури XIX ст.

Значний інтерес становлять літературні альбоми, що певною мірою компенсували книжковий дефіцит. Репертуар творів, що найчастіше зустрічаються у різних альбомах, дає можливість зробити висновки про особливості читацьких

інтересів, представників тих чи інших верств населення. Широкий діапазон емоційних настроїв демонструє епістолярія минулого сторіччя. Приватне листування було емоційніше і відвертіше висвітлює проблеми суспільного й культурного життя, ніж це було можливо у підцензурних виданнях. Красномовним відгуком на офіційну політику є лист від 3 лютого 1887 р. прилучського вчителя Богословського директорові колегії Павла Галагана І.І.Нечипоренкові. Він скаржиться на те, що власні брутально втручаються у навчальний процес, оголошують шкідливими твори російських класиків: "У нас ученики затеяли книжки читать, - пише він, - достали Пушкина, Лермонтова, Гоголя, Тургенева, Толстого. Только что засели за чтение, ан Неуравник, жандарм, Ростовцев книжки то и отобрали"¹¹. З сарказмом розповідає він, як учень після трусу, вчиненого у нього педагогом, заговорив з ним українською мовою. А наступного дня педагогом було зроблено заяву, "что-де в Прилуцкую гимназию проник дух хохломанства..." Звинувачено вчителя російської словесності в попуранні таким нахилам, учня хотіли виключити з гімназії, але обмежилися 24-х годинним покаранням карцером.

Зазвано лише окремі рукописи з величезної рукописної спадщини, що зберігається у найбільших бібліотеках України та архівосховищах. Детальне вивчення матеріалів творчої лабораторії письменників та різного роду рукописних свідчень про настрої, проблеми, інтереси письменної частини населення дозволить значно розширити й поглибити знання про розвиток культурного життя в Україні.

Література:

1. "На поздравление его высокопреосвященства Митрополита Серапиона с получением Ордена святого Андрея Первозванного". - ЦНБ НАН України, відділ рукописів, № 11, 2273.
2. Там само. № 11, 2270.
3. Там само. № 11, 2277.
4. Там само. № 11, 2275.
5. Там само. № 11, 2278.
6. Див.: Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института им. Безбородко в Нежине / Сост. под ред. М.Сперанского М., 1900.
7. ЦНБ НАН України. Відділ рукописів. №№ 2297, 2298.
8. Там само. № 2271.
9. Каталог музея украинских древностей В.В.Тарновского. Т.2/ Сост. В.Гринченко. - Чернигов, 1900.
10. ЦНБ НАН України. Відділ рукописів. Фонд П.Куліша.
11. Там само. № III, 4862.

Видатні медики - вихідці Полісся на межі XVIII - XIX ст.

Під кінець XVIII ст. завершилася бурхлива й багатогранна культурна епоха, одним з наслідків якої було торування для Російської імперії нового шляху в Європу завдяки завоюванням Петра. Одночасно це привело до ослаблення потреби у посередницькій ролі України, надто вагомої доти, в реалізації європейських культурних впливів. Проте й у XIX ст. простежується тенденція, що розвинулася в минулі часи: вихідці з України - і вчені, і державні діячі - часто займали ключові позиції в житті імперії. Саме такими є імена - невтомого борця з епідеміями чуми Данила Самойловича (1744-1805), академіка Петербурзької Академії наук П.А.Загорського (1764-1846) і ще багатьох медиків.

Д.Самойлович (Сушинський) народився на Чернігівщині у родині священника. Закінчив Києво-Могилянську академію. Завершив освіту у Петербурзькій школі при Адміралтейському шпиталі й одержав звання лікаря. З чумою вперше зіткнувся, будучи полковим лікарем під час російсько-турецької кампанії. Епідемії чуми часто охоплювали південні регіони України й Крим. Д.Самойлович призначався керівником медичної справи півдня України, головним лікарем чумних карантинів, очолював чумні шпиталі, був головним лікарем Катеринославського намісництва і Таврійської губернії. Він організує протиепідемічну роботу в Одесі, Кременчуці, Херсоні. В останні роки життя - з 1801 до 1805 р. - він був інспектором Чорноморської лікарської управи, що розташовувалась у Миколаєві.

Головною заслугою Д.Самойловича була ретельна розробка епідеміології чуми, як її на той час називали - "моровой заразной язвы". шляхів її розповсюдження та засобів попередження епідемії. На підставі матеріалів, що зібрав він разом з його українськими колегами Опанасом Шафонським (1740-1811) із Сосниць та ін. під час московської епідемії 1770-72 рр., була підготовлена праця "Описание моровой язвы..." До речі, О.Шафонський перший встановив справжній характер епідемії. А згодом, повернувшись на батьківщину, О.Шафонський підготував один з перших топографічних описів Лівобережної України "Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России", перевиданий під цією назвою в 1851 р. у Києві.

Д.Самойлович був обраний членом 11 європейських академій і Петербурзького Вільного економічного товариства. Проте він не був обраний російським академіком та навіть не був професором вищої медичної школи десь у Російській імперії. Лише у 1793 р. він став почесним членом Державної медичної колегії.

П.А.Загорський, родом з Новгород-Сіверщини, вчився спочатку в Чернігівському колегіумі. З 1800 р. він протягом 33 років був професором з анатомії й фізіології Петербурзької медико-хірургічної академії, написав понад сто наукових творів, зокрема - перший вітчизняний оригінальний підручник з анатомії людини "Сверщенная анатомия, или руководство к познанию строения человеческого тела", виданий у 1802 р. (5 разів перевидавався до 1830 р.). Він вдосконалив анатомічну термінологію, працював над розробкою вчення про виродливість, використовуючи велику анатомічну колекцію, яку свого часу було придбано для кунсткамери. Створив при кафедрі анатомії наукову лабораторію. Першим узвичаїв обов'язкові заняття для студентів на трупах, підготував десятки прозекторів. П.А.Загорський викладав школу вітчизняних анатомів.

Знаємо також інших українських медиків, що зробили свій внесок у медицину в Російській імперії XIX ст. Це - петербурзький епідеміолог С.С.Андрієвський (1760-1818) з Чернігівщини, видатний спеціаліст з сибірської інфекції. Або гофхірург та вчений секретар Петербурзької медико-хірургічної академії І.С.Орлай (1771-1829), з під Ужгорода, в 1821-1826 рр. директор Ніжинського ліцею, працював там під час навчання М.В.Гоголя. Згодом він керував Рішельєвським ліцеєм в Одесі. Був у цій же дисципліні з Гете. Професор першої Петербурзької медико-хірургічної академії П.А.Чаруківський (1798-1842) та військово-польовий хірург П.А.Чаруківський (1798-1848) були родом з полтавщини. Професор фізіології в Петербурзькій медико-хірургічній академії Д.М.Велланський-Кавунік (1774-1847), виходець із Чернігівщини, був випускником Києво-Могилянської академії. І врешті-решт - видатний чернігівчанин, анатом і хірург І.В.Бужьський.

Син сільського священника, І.В.Бужьський (1789-1866) по закінченні Петербурзької медико-хірургічної академії був залишений проректором у П.А.Загорського і з часом став його наступником на кафедрі. Серед більш ніж 100 його друкованих праць особливе значення мав атлас "Анатомо-хірургічні таблиці" (1828). Таблиці були виконані в натуральний розмір тіла людини і супроводжувались описом топографії і операцій на судинах, а також на нирках. Він прославився також виготовленням препарату замороженого трупа людини, в чому, як і в ряді інших моментів, є безпосереднім попередником М.І.Пирогова. І.В.Бужьський розробив багато оперативних методів хірургії, запропонував безліч хірургічних інструментів, протягом 12 років керував Петербурзьким заводом медичних інструментів, запропонував оригінальний метод бальзамування тощо. У довготривалий період він емпірично дійшов висновку про доцільність вживання розчину хлорного вапна під час обробки септичних ран. І.В.Бужьський залишився в історії медицини назавжди як першокласний анатом та віртуозний хірург.

У 1805 р. було відкрито перший в Україні - Харківський університет, а роком пізніше - його медичний факультет. Першим деканом факультету був професор

кафедри хірургії, в минулому вихованець Києво-Могилянської академії П.Шумляньський (1750-1824), брат відомого гістолога О.Шумляньського. Павло Шумляньський походив з козачої родини з Полтавщини. Після отримання звання лікаря в Петербурзькій школі при Генеральному сухопутному шпиталі та армійської служби подався у Страсбурзький університет, де захистив докторську дисертацію "Про безпосередні причини місцевого запалення". Не зупиняючись на значному внеску в медичну науку П.Шумляньського, як і його брата, слід підкреслити, що ще під час перебування за кордоном та потім у Московській медико-хірургічній академії, де він був професором, П.Шумляньський багато працював над питанням організації медичної освіти, порівнював різні її системи і в 1798 році подав до Медичної Колегії свій проект реорганізації вітчизняної медичної освіти. Тому не дивно, що саме йому було доручено стояти у кермі першого медичного університетського факультету в Україні.

З наведених коротких історичних ілюстрацій добре видно, який плідний доробок належить саме українським вченим-медикам. Силами українських вчених у часи, що були несприятливі для створення власної України, закладались основи розвитку сучасної медицини. Розумом і руками медиків України будувалась велика світова наука, їх хист, їх наукові зусилля здобували славу в світовому науковому середовищі російської медицини.

О.Ф.Тарасенко

Філарет Гумілевський як дослідник монастирських бібліотек та архівів Чернігово-Сіверщини.

Історія православних монастирів в Україні - досить цікава й водночас маловідома сторінка нашого минулого. Протягом століть вони відігравали значну роль у житті суспільства. Відтак, саме у монастирях було зосереджено неабиякий за обсягом і змістом джерельний скарб, що його досі не до кінця з'ясовано.

Багатотомову традицію християнського подвижництва мала, як відомо, Чернігово - Сіверщина. Проте, лише у XIX ст черніські обителі стають об'єктом спеціального дослідження з боку місцевих науковців, серед яких помітне місце посідав Філарет Гумілевський - досить відома постать у науковому світі, передусім працями з історії Руської Церкви, патристики, богослів'я та джерелознавства. Посідаючи Чернігівську архієрейську кафедру (1859-1866), вчений архієпископ з властивою йому працездатністю уклад описи 23 монастирів, більшість з яких побачила світ на сторінках часопису "Черниговские епархиальные известия", що нині є бібліографічною рідкістю.

Описи монастирів упорядковано на підставі літературних пам'яток та багатомного архівного матеріалу. Значний інтерес становлять, зокрема, зібрані документи про монастирські книгозбірні. Зрозуміло, що основна частина документів, які збереглися у черніських обителях, стосується безпосередньо їхньої історії. Це - гетьманські універсали та царські грамоти на підтвердження мастиностей, ринорядження церковної влади. Найбагатшим на документи цього типу, за свідченням Філарета Гумілевського, було сховище Новгород-Сіверського Спаського монастиря, а найстарішим документом у ньому вважалася копія грамоти царя Івана Грошного від 2 вересня 1552 р. на монастирські землі й угіддя, надіслана із Синоду у 1761 р. Крім того, Філарет наводить тексти грамот царя Олексія Михайловича, архієпископа Лазаря Барановича, а також згадує універсали гетьманів І.Виговського, Ю.Хмельницького, І.Самойловича, І.Мазепи, І.Скоропадського, Д.Апостола, кілька указів цариці Катерини II та інші документи. У Крупицькому Миколаївському монастирі зберігався царський привілей польського магната Ю.Оссолінського від 19 лютого 1636 р., кілька універсалів Б.Хмельницького, І.Мазепи та низка царських грамот. Такі ж гетьманські універсали й царські грамоти Філарет згадує в описах Ізяславського й Рихлівського монастирів.

Чимало документів зберігалось в архіві архієрейського дому, розміщеного на території Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. Увагу привертють названі Гумілевським автентичні грамоти київського митрополита Сильвестра Косова про призначення Лазаря Барановича єпископом Чернігівським (1657 р.), свідчення вдови й господаря земель молдавських Георгія Стефана про хиротонісанію Лазаря Барановича єпископом Чернігівським (1657 р.) грамота трьох молдавських ієрархів - митрополита Сочавського Гедеона, єпископа Романського Анастасія та єпископа Гужового Феофана про висвячення Лазаря Барановича єпископом Чернігівським (1657 р.).

Окрім документів офіційного змісту, Філарет згадує численні рукописні книги. Наприклад, у Каменському монастирі зберігалася "История российского народа, написанная преподобным отцем нашим Нестером литописцем святопечерским в року 1073, а потом из имеющейся в Киево-Пустынноиколаевском монастыре 1754 р. ноября 3 дня переписанной списана в Киево-Софийском кафедральном монастыре, року 1766". Козелецький монастир мав власний літопис. Серед рукописів Мавкавського монастиря бачимо Корчму книгу, Степенну книгу, опис "Афонської гори", граматику, риторику, арифметику, травник, а також різні твори християнських письменників агіографічного та апологетичного змісту. У бібліотеці Ніжинського Іоанно-Богословського монастиря Філарет знайшов такі рукописи: Євангеліє (1604), Літопис Св.Дмитрія: "О сложеніи перетов" з написом "Книга преосвященного Носифа, митрополита муромского и рязанского"; "Послання" московського патріарха

Іосифа до датського королевича Вольдемара з приводу його одруження з царською донькою.

Не менш цікавим з наукового і культурно-історичного боку є свідчення про стародруки, які зберігалися у монастирських книгозбірнях. Передусім увагу привертають так звані напрестольні Євангелія великого формату, що були оздоблені золотом, сріблом та дорогоцінним камінням і являли собою чудові зразки декоративно-прикладного мистецтва. На жаль, майже всі вони були знищені у вирі революційних подій та руйнівних війн. Деякі монастирі мали значні зібрання стародруків. Наприклад, у бібліотеці Крупицького монастиря нараховувалося понад 400 томів, серед них, за свідченням Філарета, були такі рідкісні видання XVI - XVII ст. як знаменита Острозька Біблія 1681 р.; Василій Великий. Книга о постничестві (Острог, 1594); Службник (К., 1620 і 1629); Апостол (Львів, 1639); Тріодь цвітна (Львів, 1642 і 1663); Євангеліє (Львів, 1644); Октоїх (Львів, 1644); Требник Петра Могилы (К., 1646); Тріодь пісна (К., 1648) та інші. У Каме́нській обителі серед стародруків бачимо "Євангеліє учительне..." (Єв'є, 1616 і К., 1637); Огорок Марії Богородиці (К., 1676); Анфологійон (Новгород-Сіверський, 1678); Молитослов (Чернігів, 1687); Пролог (М., 1685) та багато інших. Чимало рідкісних книжок зберігалося у сховищі Максаківського монастиря. Ось деякі з них, за свідченням Філарета Гумілевського: Іоанн Златоуст. Маргарит (Острог, 1595); Євангелія (М., 1630, 1635, 1649); Беринда Памво. Лексикон славеноросскій (К., 1627); Баранович Лазар. Трубы словес... (К., 1674). Унікальними були колекції стародруків Новгород-Сіверського і Макошинського монастирів, а також Ніжинського Благовіщенського монастиря, де майже всі друковані книжки свого часу були подаровані Стефаном Яворським, засновником цієї обителі. Архіви і бібліотеки закритих наприкінці XVIII ст. монастирів були перевезені до інших монастирів або до бібліотеки архієрейського дому, у якій Філарет нарахував понад 1300 томів. Найцікавішим є поданий в опису Чернігівського Ллїнського монастиря перелік книг, що побачили світ у друкарні цієї чернецької обителі.

Описи монастирських архівів та книгозбірень укладалися насправді і мали доопрацьовуватися й доповнюватися. Саме з цих міркувань учений - архієрей замислив організувати у Чернігові історичне товариство, яке б займалося опрацюванням і збереженням архівних скарбів, що за його словами повсякчас гинули без відповідного догляду і збереження". На жаль, через наглу смерть Філарета Гумілевського у 1866 р. цим задумам не судилося здійснитися.

Історія міністерських жіночих гімназій та прогімназій Лівобережної України другої половини XIX ст.

У другій половині XIX ст. на території Лівобережної України, як і по всій Російській імперії, існували жіночі навчальні заклади, підпорядковані трьом державним установам - міністерству народної освіти, Синоду та Відомству установ імператриці Марії. Наймасовішими серед них були міністерські гімназії та прогімназії. На 1883 рік у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях їх було 16 і 41 освітньої установи для дівчат. Навчалися в них 5875 учениць.

Авторитет міністерських училищ, як спочатку називалися жіночі гімназії та прогімназії, зумовлювався їх якісно новими засадами порівняно із становими інститутами шляхетних дівчат та спархіяльними училищами. Це - відкритий характер утримання учениць та всестановий підхід до комплектування їх складу.

Згідно з Положеннями 1858 та 1860 років жіночі училища першого та другого розряду створювалися лише при наявності коштів, зібраних за рахунок громадських чи приватних пожертвувань. Ці обставини одразу стали гальмом на шляху їх відкриття.

Так, ще наприкінці п'ятдесятих років XIX ст. громадськість Полтави виступила з ініціативою відкрити у місті жіночу гімназію. Викладачі чоловічих навчальних закладів та декілька місцевих дам погодилися перші шість років працювати в ній безкоштовно. Але за первісною фінансовою допомогою звернулися до дворянства та купецтва. Перші відповіді відмовою, а купецька громада вирішила надавати щорічно 500 крб. Крім того, для матеріального забезпечення закладу його фундатори віднайшли такі засоби, як видання літератури, влаштування спектаклів, концертів, лотерей та читання публічних лекцій. За проектом передбачалося вивчення дівчатими гігієни, педагогіки, основ вітчизняного законодавства. Такий перелік предметів значно відрізнявся від традиційного уявлення про коло необхідних жінкам знань. А тому, поряд із фінансовими труднощами, це стало ще однією з причин затримки початку діяльності училища.

Ключівка робота по збору коштів передувала відкриттю у 1860 році Харківського училища першого розряду. За рішенням купецької громади ще з 1858 року повинні були здійснюватися відрахунки з гільдійських капіталів на його утримання. На 1860 рік були зібрані 4260 крб. До них, за особистим розпорядженням імператора, додалися ще 3305 крб., призначені на спорудження трикутальної арки у місті. Ця подія сприяла надходженню благодійних внесків від приватних осіб, що збільшило грошові ресурси закладу до 15637 крб.

Існування жіночого училища в Чернігові стало предметом діяльності спеціально створеного для цього Тимчасового комітету. Протягом березня - травня

1865 року відбулося дев'ять його засідань. Головним питанням їх порядку денного були фінансові проблеми. Кошти, збір котрих розпочався ще у 1859 році, передбачалося поповнити за рахунок благодійної діяльності та плати за навчання. З метою зменшення витрат на утримання закладу обговорювалася можливість використання приміщення місцевої данкастарської школи та безоплатної праці викладачів. Проведені членами комітету розрахунки дали підстави у 1865 році відкрити поки що тільки чотири класи, а не шість, як це планували його фундатори.

Практично кожне міністерське жіноче училище Лівобережної України своїм заснуванням повинно завдячувати місцевій громадськості. За її безпосередньої участі, а інколи й існує, створювався початковий капітал навчальних закладів шляхом зборів коштів за підпискою, прийняттям ухвал міських дум та земств про щорічні асигнування, розповсюдження літератури, влаштування концертів тощо.

Благодійна діяльність і надалі залишалася одним із джерел фінансування міністерських училищ для дівчат. До канцелярій навчальних округів надходили численні клопотання про дозвіл прочитати публічні лекції на користь місцевих жіночих закладів. З подібними проханнями у 1865 році зверталися Сторожевський, Малиновський, Котельников - педагоги чоловічої гімназії.

Були випадки, коли особливі умови фінансування закладів приводили до змін у складі їх керівних органів. Наприклад, це сталося у Сумах, коли рішення міської громади про заснування на власні кошти жіночого училища другого розряду не знайшло підтримки серед дворянства. На цій підставі міністерство народної освіти дозволило утворити попечительську раду (один з органів управління за Положенням 1860 року) без представників дворянського стану.

Інкони начальство навчальних округів, дозволяючи відкриття нового закладу, одразу зобов'язувало його засновників піклуватися про збільшення капіталів закладу. Так сталося, наприклад, із Роменським училищем другого розряду. Згідно з розрахунками потрібно було зібрати 1500 крб. З них 907 крб. 70 коп. внесли місцеві жителі, а решту вирішили щорічно асигнувати міська дума (500 крб.) та земство (300 крб.). Для подальшої діяльності зазначених коштів було обмаль. Тому попечитель Київського навчального округу вимагав від дирекції училищ Полтавської губернії негайно зайнятися їх поповненням, аби не підвищувати плату за навчання.

Недостатня кількість початкового капіталу та відсутність постійних джерел фінансування закладів нерідко були підставою для заборони їх відкриття. Подібна історія трапилася у 1865 році в Миргороді. Завдяки турботам повітового предводителя дворянства зібрано 100 крб. із 300 крб., передбачених розрахунками. Решту планувалося поповнити за рахунок плати за навчання та літературно-концертної діяльності. Така невизначеність коштів змусила попечительську раду Київського навчального округу призупинити вже розпочаті заняття десяти дівчат першого класу.

Відтвердження у 1870 році нового закону стосовно жіночої освіти, з одного боку, привело до деяких чисто зовнішніх змін. Тепер міністерські училища для дівчат, як і для хлопчиків, називалися гімназіями та прогімназіями. З іншого боку, були зроблені суттєві доповнення до змісту попереднього Положення 1860 року. Заразом, держава зобов'язувалася щорічно відраховувати певні кошти на потреби жіночих закладів.

Але виділені у 1871 році 500000 крб. для жіночих гімназій та прогімназій Російської імперії, утворених за Положенням 1870 року, значно не покращили їх фінансове становище. Ці кошти змогли покрити лише 8% необхідної суми. Внески ж місцевих громад склали близько 27%, земств - 14%, а плата за навчання - 34%. Значимо, що частка державних субсидій на 24 жіночі навчальні заклади, котрі підпадали під дію окремих законів (п'ять з них знаходилися в правобережних губерніях України), становила 81% їх щорічного бюджету.

Нерівномірність у фінансуванні лишилася і після підвищення розмірів державної допомоги (у 1872 році - 100000 крб., з 1874 року - 150000 крб.). Так, на Київську гімназію відраховувалося 12750 крб., на кожен з трьох прогімназій на Правобережжі - 6500 крб. При розподілі ж 150000 крб. між закладами, заснованими за Положенням 1870 року, кошти держави в бюджеті гімназій не перевищували 2000 крб., а прогімназій - 1000 крб.

Як свідчать звіти міністра народної освіти та попечителів навчальних округів, до кінця XIX ст. головними джерелами фінансування міністерських навчальних закладів для жінок, як і раніше, залишалися грошові надходження від земств, місцевих громад та плата за навчання. Прикладом можуть служити статті формування бюджету деяких гімназій та прогімназій лівобережних губерній України на 1900 рік.

Навчальний заклад	Джерела надходжень коштів			
	від держави	від міста	від земства	плата за навчання
Гімназії:				
Полтавська	3.3%	2.2%	4.5%	69.2%
Чернігівська	2.7%	6.3%	4.3%	44.8%
Київська	-	12.5%	10.6%	65.4%
Кременчуцька	-	13.3%	6.9%	74.1%
Прогімназії:				
Київська	8.1%	7.3%	62.6%	20.3%
Кропивницька	9.6%	57.8%	17.8%	14.8%
Слобідська	9.8%	-	74.4%	14.3%

Отже, внаслідок дій на Лівобережній Україні загальноімперського законодавства в галузі жіночої освіти (Положення 1870 року) процес утворення, а

потім і утримання навчальних закладів повністю перекладався на плечі місцевих органів управління (міські думи та земства) і громадськості. На відміну від правобережних губерній, державні субсидії, що почали виділятися на початку семидесятих років, становили незначну частку загальної суми коштів, необхідних для утримання жіночих гімназій та прогімназій. Це не дозволяло їм вирішувати такі проблеми, як прибирання власних просторих приміщень, збільшення кількості учениць, забезпечення навчального процесу наочними посібниками, залучення до роботи досвідчених вчителів тощо.

О.Я.Рахно

Діяльність Олександра Русова на Чернігівщині в 90-х роках XIX ст.

Серед багатьох прогресивних діячів, які присвятили своє життя і творчість Україні, помітне місце належить Олександру Олександровичу Русову (1847-1915) - відомому земському статистику, етнографу, фольклористу. Тривалий час він разом з родиною провів на Чернігівщині, де жив і працював протягом 1876-1880 та з середини 1894 - по травень 1899 рр.

Про життя та діяльність О.Русова на Чернігівщині в 70-х роках XIX ст. останнім часом з'явилось кілька невеликих статей.¹ Перебування ж його на Чернігівщині в 90-х рр. залишається практично невисвітленим.

Перебуваючи в 1893 р. в Харкові, де він закінчував роботу по оціночному перепису міста, О.Русов отримав запрошення від Чернігівської управи скласти економічний баланс губернії². Запрошення було прийняте. Слід зазначити, що губернські земські збори сесій 1885 і 1886 рр. приймали постанови і асигнували кошти на роботи щодо загального опису Чернігівської губернії і його видання. Але не маючи можливості прилучити до роботи статистиків П.П.Червінського, В.С.Варзара, бо вони вибули з Чернігова, губернська земська управа запросила О.О.Русова на посаду "статистика при управі і доручила йому зробити звіт старих даних, доповнити їх, у чому можливо більш сучасними"³. Отже, основним завданням вченого було зібрання та узагальнення статистичних матеріалів та підготовка їх до друку.

Статистиком була проведена кропітка і довготривала робота по складанні тексту статистичного опису і в червневому випуску "Земського сборника Черниговской губернии" за 1896 р. були надруковані перші два розділи "Описание Черниговской губернии". Незважаючи на велику завантаженість, О.Русов знаходить час для участі в нараді страхових агентів губернії в квітні 1895 р., де доводиться необхідність запровадження нової системи обліку та ведення документації⁴. Він во-

додати роботи до VI з'їзду лікарів і представників земств губернії та бере активну участь в його проведенні, за що головуючий з'їзду оголосив йому подяку⁵. За рішенням губернської управи О.Русов також займався розробкою статистичного матеріалу пенсійної каси земства, робив доповіді з цього питання, консультуючись. Виникла проблема її організації, з фахівцями.

Важко уваги і сил приділяв Олександр Олександрович справі освіти народу. Це не красномовно свідчать протоколи комісії з питань народної освіти, статистичні розрахунки, доповіді, підготовлені ним для губернських зборів 1897-1898 рр. Зазначимо, що незважаючи на ту велику роль, яку відіграло земство в розвитку народної освіти, в 1895 р. тільки третина сільських дітей шкільного віку відвідувала школи. Тому губернські земські збори 1896 р. прийняли постанову про створення спеціальної комісії для з'ясування стану шкільної справи в губернії та виконання проекту розрахунків щодо введення в ній загальної початкової освіти. Комісія була створена і на засіданні 22 квітня 1897 р. вирішила запросити до свого складу статистика О.О.Русова. Запрошення було прийняте і вже на засіданні 10 травня голова комісії М.Д.Долгоруков доповідав, що разом з Русовим виконав виконану роботу⁶. Цікаві думки дослідника відносно стану сучасної йому народної освіти. Він вважав, що школа, "перевантажуючи дітей надмірною схоластиком і трьохрічний курс, відстала від типу школи, встановленого на початку минулого століття за Петра I, коли програма її була значно ширша, з залученням всієї арифметики по курсу геометрії і коли навчання в ній продовжувалося 4 роки"⁷.

Працюючи в комісії, О.Русов проаналізував стан освіти в повітах губернії, її стан шкіл. Він наполягав на тому, щоб всі діти шкільного віку мали можливість навчатися. Домагався запровадження чотирирічного курсу навчання з обов'язковим вивченням арифметики та геометрії. Для досягнення ідеалу загальної початкової освіти, за розрахунками вченого, крім існуючих 600 шкіл, слід було будувати ще 1565, які обійшлися б у 4.5 млн.крб. Ним же були складені повітові карти з нанесенням на них майбутньої мережі шкіл з урахуванням відстані між сільськими навколишніх сіл. Був зроблений висновок про необхідність будувати щорічно нових шкіл на протязі 20 років⁸. Зрозуміло, що для втілення в життя такої масштабної програми потрібна була велика фінансова допомога уряду. Проте уряд не надав у допомозі, що практично знищило програму розвитку освіти в самому повіті.

Інвертуючи роботу над описом губернії, з вересня 1898 по травень 1899 рр. О.Русов також активно працює в новоствореній сільськогосподарській економічній комісії при Чернігівській губернській земській управі. Головним завданням Ради був розвиток та спрямування всіх міроприємств для піднесення сільського господарства, економічного розвитку губернії в цілому. На прохання керівництва Ради Чернігівський статистик готує і виступає з ґрунтовними доповідями з цих проблем.

Він же у березні 1899 р. розробив "Проект организации земских статистических учреждений в Черниговской губернии", де вказував на необхідність створення губернського статистичного бюро та запровадження інституту повітових статистиків⁹. Запропонований Русовим проект був ухвалений вже після його від'їзду з Чернігова. Останнє, що він зробив за завданням Ради - це підготував матеріали для участі в Саратовській сільськогосподарській та промисловій виставці 1899 року.

Тим часом роботи по узагальненню зібраного статистичного матеріалу були завершені. 8 травня 1899 р. дослідник пише передмову до II тому статистичного опису губернії, в якій дає коротку характеристику матеріалів, вміщених в I і II томах. Автор висловив сподівання, що земці скористаються його працею "для практических мероприятий на благо населения губернии"¹⁰. Фундаментальна двотомна праця О.О.Русова "Описание Черниговской губернии" була видана протягом 1898-1899 рр. і дістала високу оцінку фахівців. За неї автору було присуджено грошову премію Харківського університету за 1901 рік¹¹. Дана робота і сьогодні не втратила своєї історичної цінності і широко використовується дослідниками для вивчення історії краю.

Перебуваючи на Чернігівщині, Олександр Олександрович займався і громадською роботою. Так, виборці Борзенського повіту обрали його на 1898-1901 рр. повітовим гласним¹². Являючись співвласником маєтку Ліндфорсів в с.Алешні Городнянського повіту, він клопочеться про надання грошової допомоги Алешнянській земській гончарній артілі для придбання нового гончарного горну¹³. Заслугує на увагу й діяльність О.О.Русова у бібліотечній справі. Під час першого перебування в Чернігові він разом з дружиною та її родичами 15 березня 1877 р. взяв участь у зборах інтелігенції, на яких була утворена Чернігівська громадська бібліотека. Тоді ж його дружина Софія Федорівна була обрана до складу першого правління бібліотеки¹⁴. Олександр Олександрович також працював у складі цього правління з 1896 по травень 1899 рр., до від'їзду з Чернігова до Полтави, виконуючи його обов'язки його секретаря, а в 1899 р. - голови. Разом з дружиною він турбується про поповнення книжкового фонду, робить значні грошові внески для підтримки і розвитку міської бібліотеки. Сім'я Русових бере на себе активну участь у складанні бібліотечних каталогів, підготовці нарисів з історії бібліотеки, присвяченого їй 20-літній діяльності. На відзначення заслуг О.О.Русова та його ролі в історії бібліотеки, правління прийняло постанову не обирати нового голову до кінця повноважень всього складу правління¹⁵.

У травні 1899 р. О.О.Русов від'їждить з Чернігова до Полтави для проведення там статистичного обстеження губернії. Своєю діяльністю на Чернігівщині О.О.Русов залишив про себе добру згадку, як людина високої моралі, честі й самовідданого служіння улюбленій справі.

Література.

1. Дік Штепченко В. М. Історія статистико-етнографічних досліджень в Україні на Нижнійщині // Література та культура Полісся. - Ніжин, 1994. - Вип. №4. - С.26-29; Шевченко В. Олександр Русов і Чернігівщина // Історичний літопис. - 1995. - №2. - С.50-53.
2. Русова С. Мої епомени. - Львів, 1937. - С.141-142.
3. Статистический сборник Черниговской губернии. 1896. - № 1. - Прилож. С.1-2.
4. Статистический сборник Черниговской губернии. 1895. - № 4-5. - Прилож. С.5-6.
5. Статистический сборник Черниговской губернии. 1897. - № 8-9. - С.127-128.
6. Статистический сборник Черниговской губернии. 1898. - № 2-4. - Прилож. - С.3.
7. Статистический сборник Черниговской губернии. 1899. - № 8. - Прилож. С.817.
8. Статистический сборник Черниговской губернии. 1899. - № 1. - Прилож. С.52-58.
9. Статистический сборник Черниговской губернии. 1899. - № 6. - С.59-68.
10. Русов А. Описание Черниговской губернии. - Чернигов, 1899. - Т.2. - Приложение. - С.XI.
11. Статистический сборник Черниговской губернии. 1901. - № 3. - С.20.
12. Статистический сборник Черниговской губернии. 1898. - № 9. - С.68.
13. Статистический сборник Черниговской губернии. № 11-12. С.116.
14. Статистический сборник Черниговской губернии. 1898. - № 5. - Прилож. - С.3-4.
15. Статистический сборник Черниговской губернии. 1900. - № 8. - Прилож. - С.1-2.

В.М.Шевченко,
С.О.Куляницька

Д.І.Яворницький і Чернігівщина.

Відомий український вчений, неперевершений знавець козацької історії, видатий етнограф, фольклорист і письменник Дмитро Іванович Яворницький (1855-1920) упродовж свого життя підтримував тісні контакти з відомими культурними та громадськими діячами Чернігівщини. Про це свідчать як численні публікації, присвячені його життєвому і творчому шляху, так і документальні джерела.

Зокрема, у опублікованих нещодавно листах Д.І.Яворницького до свого друга, відомого фольклориста Якова Петровича Новицького зустрічаються згадки про його зв'язки з родиною поміщиків Тарновських. Згадка про це зустрічається 1887 роком. Саме тоді Дмитро Іванович здійснив нелегку подорож на Історичні острови у пошуках матеріалів про останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Івановича Калнишевського (1690-1803). Планував він її, напевно, роком раніше, про що сповістив Я.П.Новицькому в листі від 19 квітня 1886 р., писаному в Петербурзі: "Маю великі думи на це літо ... першого ж августу

сяду на машину і ген-ген через Харків, Курськ, Москву аж до Білого моря, а по Білому морю на Соловецький острів, де хочу побачити могилу сердешного Петра Івановича Калниша, а звідтіля поверну у .../ Петербург..."² Проте вже під час подорожі наступного року плани Яворницького змінилися. "Повернувшись із Білого моря, - читаємо в його листі до Я.П.Новицького від 5 квітня 1887 року, - ударюсь прямо в Чернігівську губернію до Василя Васильовича Тарновського"³. А уже в наступному листі, датованому 16 червня 1887 р., він захоплено пише: "Ну, любий котаченьку, оце я вже й на Україні! Де був, а де опинився? Був на Соловецькому, а став у Качанівці у пана Тарновського, Чернігівської губернії"⁴. Сам характер цих згадок засвідчує, що Яворницький завертав у Качанівку уже як давній знайомий В.В.Тарновського-молодшого. До того ж Качанівка (сьогодні Ічнянського району Чернігівської області) у XIX ст. була одним з осередків художньої культури на Україні, місцем спілкування багатьох представників російської та української культури⁵. Водночас сама родина Тарновських улавилася зібранням унікальних колекцій, серед експонатів якої: 758 шевченківських реліквій, понад 2000 архео. літніх пам'яток часів первіснообщинного ладу та Київської Русі, блізи до 1000 етнографічних експонатів, понад 5000 рукописних документів⁶. Окрім того у колекції Тарновських була унікальна збірка зброї та предметів побуту українських козаків. Зважаючи на зауваження В.Г.Сарбея про те, що Тарновський-молодший підтримував з Д.Яворницьким "дружні та ділові зв'язки"⁷, можна припустити, що така збірка була підібрана не без допомоги Дмитра Івановича. Останній же, постійно перебуваючи у матеріальній скруті ("Срам сказать: грошей нема. Долгов как у собаки куцой..."⁸), безперечно отримував від Тарновського фінансову підтримку для організації нових експедицій та на видання нових праць. Це підтверджує лист вченого до Я.П.Новицького від 5 листопада 1887 року. В ньому якраз і йшла мова про підготовку Тарновським і Яворницьким нової експедиції на Запоріжжя та виділення Дмитрові Івановичу 1000 крб. для видання його "Материалов для истории запорожских казаков"⁹. У світлі вищесказаного стає зрозумілим, що візит Яворницького у Качанівку в червні 1887 р. мав на меті досягти угоди щодо підготовки чергової експедиції і отримання коштів на видання згаданої праці.

Відомі також дружні стосунки Д.І.Яворницького з видатним українським діячем М.М.Коцюбинським. У фондах Чернігівського літературно-меморіального музею М.М.Коцюбинського (ЧЛМК) збереглося кілька листів Яворницького до Михайла Михайловича, фотоальбом з фотографіями, зробленими під час експедиції по Запоріжжю, очевидно не без допомоги В.В.Тарновського-молодшого тощо. Згадані вище листи красномовно засвідчують високу оцінку, дану Дмитром Івановичем творчості М.М.Коцюбинського. "Вельмишановний і незабутній Михайло Михайлович! - писав Яворницький 27 червня 1907 року. - Оце я тільки що вчитав

вашим тим Ваших творів. Що за мова прехороша! Що за характеристики! Що за поезія! Що за поезія! Що за поезія! Дай же, боже, Вам довгого віку і ясних дум, щоб ви ще не по одній та й не два томи випустили у світ Ваших неоцінних і неповторних творів"¹⁰.

Надзвичайно цікавими є дані про перебування Д.І.Яворницького на Запоріжжі, які зберігаються у фондах особливого відділу департаменту поліції в Московському архіві Російської Федерації (ДАРФ) у Москві. Вени засвідчують, що за наказом губернатора С.К.Андрієвським було дозволено Д.І.Яворницькому прочитати дві публічні лекції в Чернігові 16 і 17 грудня 1900 року. Кошти від проведення лекцій мали піти на зміцнення міської громадської бібліотеки (сьогодні - державна бібліотека ім.В.Г.Короленка). 16 грудня 1900 року перша з цих лекцій була прочитана в Чернігові у залі Ремісничого училища. Згідно програми лекції склала сама Д.Яворницьким і затвердженої губернатором, в ній мова йшла про запорізьку проблематику приватних музеїв О.Н.Поля, Г.П.Алексєєва, М.В.Тарновського, В.В.Тарновського, про залишки запорізьких Січей, та інші залишки козацької давнини¹¹. Проте наступного дня читання другої лекції Яворницькому було заборонено. Причину цієї відмови знаходимо у донесенні Чернігівського губернського жандармського управління полковника М.В.Рудова в департамент поліції, датованому 19-м грудня 1900 р. В ньому зокрема зазначено, що під час лекції Д.І.Яворницький вихваляв січових козаків, як захисників права і справедливості, відзначав гетьмана Петра Дорошенка як такого, який розділяв Росію і Україну, висміював Катерину II та існуючий лад¹². У свою чергу занепокоєння змістом прочитаної лекції Д.Яворницького висловив і Чернігівський губернатор. В листі до одного з царедворців, відомого тогочасного високого чиновника С.Е.Зволянського, датованому 30-м грудня 1900 року, С.К.Андрієвський з цього приводу писав, що "Среда слушателей переполнена людьми, знакомыми с галицкими деятелями, старательно работающими над распространением идей будущего устройства Малороссии"¹³. Як бачимо, в умовах жорсткого переслідувань української культури, мови, в умовах боротьби проти будь-якої спроби національного виявлення українського народу царські сатрапи панічно реагували навіть найменших натяків на це. Тому не дивно, що прекрасно розуміючи науково-популярний, а не політичний характер лекцій Д.Яворницького, губернатор тим не менше зазначав: "Неумышленные, но не менее того крайне неприятные пополнения лекции совершенно лишними вставками сделали ее по существу такого, что ее ни в коем случае нельзя признать соответствующей воспитанию учащейся молодежи в духе любви к России"¹⁴. Стосовно ж присутньої на лекції аудиторії, то вона викликала загалом захоплення. Як засвідчують документи, почалося залучення учнівської молоді та населення міста до прослухання

наступної лекції, яка мала відбутися 17 грудня¹⁵. В такій ситуації губернатор вирішив за краще позбавити Д.І.Яворницького права на її читання.

Згадані вище епізоди про перебування Д.І.Яворницького на Чернігівщині, про його зв'язки з чудовими людьми цього благодатного краю, є лише невеликим штрихом, так би сказати, легким дотиком до проблеми "Яворницький і Чернігівщина". При дальшому її глибокому дослідженні безперечно з'явиться чимало нових яскравих фактів про зв'язки і перебування вченого на нашій землі. Віднайдення цих фактів є одним з важливих завдань місцевих краєзнавців.

Література:

1. 50 листів Д.І.Яворницького до Я.П.Новицького (Публікація, вступна стаття і коментар М.Рієї Олійник-Шубравської // Наука і суспільство. - 1988. - № 6-9, 11.
2. Там само. - № 9. - С.57.
3. Там само. - № 11. - С.50.
4. Там само. - С.50-51.
5. Див.: Качанівка // Укр.літ.енциклопедія. -Т.2. -К., 1990. - С.434.
6. Сарбей В.Г. Качанівський колекціонер / До 150-річчя з дня народження В.В.Гарновського // Друта Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. - Тези доповідей. - Вип.2-й. - Чернігів-Ніжин, 1988. - С.88-89.
7. Там само. - С.89.
8. 50 листів Д.І.Яворницького до Я.П.Новицького // Наука і суспільство. - 1988. - №8. - С.57.
9. Там само. - №11. - С.51.
10. ЧЛМК. - Інв.№ 1150. - Арх.1.
11. ДАРФ. - Ф.102. - 1900 -Д.3. - Оп.98. -Спр.1. - Частина 12. - Літ.Б. - Арх. 89 зв.
12. Там само. - Арх.86.
13. Там само. - Арх.92 зв.
14. Там само. - Арх.94 зв.
15. Там само. - Арх.87. 95-95 зв.

С.В.Абросимова

Творчі стосунки Д.Яворницького з інтелігенцією Лівобережної України кін. XIX - поч. XX ст.

Навального значення у дослідженні історії та культури того чи іншого регіону набуває питання розробки джерельної бази проблеми, передусім виявлення й введення до наукового обігу "нових" джерел, евристична робота в архівах, бібліотеках, музеях, створення своєрідної "бази даних", що певною мірою допомагає реконструювати "генеральну сукупність" історико-культурних пам'яток, що своєю існували внаслідок діяльності того чи іншого соціуму.

В зв'язку з цим актуальним є ознайомлення широкого наукового загалу з так званими "малими колекціями" пам'яток, які іноді містять неочінену інформацію й дозволяють "розкрити" раніше невідоме, а також доповнити чи скорегувати вже відоме.

Іншим, на наш погляд, інформаційним потенціалом щодо насвітлення історії культурно-громадського життя Лівобережної України кін. XIX - поч. XX ст. виступає збірка пам'яток писемності Дніпропетровського історичного музею - одного з найстаріших музеїв України, який був заснований 1849 р. і який понад 30 років (1902-1933) очолював видатний український історик, "Нестор" Запорізької Січі історик Дмитро Яворницький (1855-1940).

Саме в епістолярній спадщині Д.Яворницького, переважна більшість якої (1400 листів) зберігається в Дніпропетровському Історичному музеї, міститься інформація, що висвітлює різні аспекти культурно-громадського життя Лівобережжя, вперше відзеркалює творчі дружні стосунки "запорозького характерника" з багатьма великими, громадськими й культурними діячами Полтавщини та Чернігівщини. Наприкінці XIX ст. - поч. XX ст. Д.Яворницький доклав багато зусиль щодо стимулювання національного духу й розвитку національної культури і суспільства в Україні. Саме на зазначений період припадає розквіт приватного листування в Україні. В зв'язку з національним пригнобленням, заборонаю видання (до 1095 р.) тижневиків та періодики рідною мовою (за Валувеським циркуляром 1863 р. та Сьмським указом 1876 р.), неможливістю відверто висловлювати особисті думки, приватне листування в Україні стає своєрідною "віддушиною", самовизначенням особистості, формою суспільних, культурних та наукових зв'язків, наукових та літературних зв'язків. Саме у листуванні дописувачі торкалися найпекучіших питань та явищ, що турбували українське суспільство того часу. В епістолярії Д.Яворницького набули значного висвітлення питання громадського та науково-культурного життя кін. XIX - поч. XX ст.

Дослідник листувався з колекціонерами, бібліотекарями, вчителями, лікарями, інженерами, краєзнавцями, істориками-аматорами, службовцями, впливовими

особами й рядовими мешканцями Полтави, Чернігова, Хорола, Миргорода, Ніжина, Ромодана та ін. міст і сіл Лівобережної України. Його дописувачами були колекціонер з Батурина М.Радя, живописець і музейник з Миргорода О.Сластьон, сільський письменник з Лохвицького повіту П.Діброва. З Гадача до Д.Яворницького надходили листи від письменниці й видавця Олени Пчілки; з Лубенщини - від М.Деркача, О.Калиновського, І.Леонтовича, відомого зоолога С.Паночіні, викладача школи К.Скаржинської - В.Симоновського, а також - від самої колекціонерки та фундаторки музею маєтку Круглик - К.Скаржинської. Свого часу Д.Яворницький одібрав листа з села Кипенька Полтавської губ. від А. та М.Метельських. З села Нехвоца Полтавської губернії писав до вченого учитель початкової школи І.Степовий, котрий допомагав Д.Яворницькому збирати лексичний та фольклорний матеріал.

Наприкінці XIX ст. звертався до Д.Яворницького хорольський учитель, організатор його лекцій в Хоролі В.Адаменко. Листувалися з Д.Яворницьким і хорольські колекціонери М.Порєцький та П.Радченко. Останній брав участь в XIII археологічному з'їзді, що відбувся 1905 р. в Катеринославі.

Неодноразово відвідував Д.Яворницький міста і села Лівобережної України, передусім Полтаву, Чернігів, Ромни, Хорол, Лубни, де читав лекції, зустрічався з громадськими діячами, членами "Громади", полтавської та чернігівської "Просвіти", полтавського товариства "Боян", хорольського товариства взаємодопомоги учням та учителям початкових народних училищ, з діячами місцевих громадських бібліотек, музеїв.

В Ромнах кореспондентами Д.Яворницького були історик Лівобережної України Ф.Ніколайчик, краєзнавець і музейник Жан Поль, бібліотечна діячка О.Литвиненко. Цікавий матеріал про останнього кошового отамана Запорізької Січі П.Калнишевського одібрав Д.Яворницький від роменського службовця В.Беспальчева та місцевого етнографа, фольклориста, співробітника роменського музею І.Голуна.

У липні 1899 р. Д.Яворницький відвідав Ромодан, де зустрічався зі своїм приятелем відомим українським письменником і громадським діячем В.Леонтовичем (В.Левенком). Неодноразово відвідував Д.Яворницький і маєток іншого громадського діяча Є.Чикаленка в селі Кононівка Полтавської губ., де зустрічалися діячі української громади й обговорювали найпекучіші справи українського життя.

Досить часто, особливо у 1880-х - 1900-х рр., перебував Яворницький у селі Бодаківка Миргородського пов., де в маєтку П.Малинки багато працював і відпочивав. Бажаним гостем був Яворницький і в славнозвісній Качанівці на Чернігівщині - в маєтку В.Тарновського (1837-1899) - мецената і колекціонера, доброго приятеля вченого. Окрім Качанівки, друзі зустрічалися в Петербурзі, а також разом подорожували дніпровськими порогами. Д.Яворницький вельми прислужився

В.Тарновському у справі поповнення та вивчення його колекції запорозької старовини.

Д.Яворницький підтримував міцні стосунки з Чернігівською українською громадою, чернігівською "Просвітою", де неодноразово читав лекції. Про не перестав листуватися вченого з видатними українськими письменниками І.Кочубинським, В.Грінченком, В.Самійленком, громадським діячем І.Шрагом, співробітницями чернігівської громадської бібліотеки В.Кочубинською та ін., етнографом і археологом Л.Розенелем, художником і колекціонером П.Циганком, археологами і музейниками С.Баран-Бутовичем, К.Криволаєм, П.Смолічевим та ін.

Серед жіноських кореспондентів Д.Яворницького - відомі історики В.Яворонький та М.Петровський, громадський діяч П.Буштетт.

Проте найбільш широкі й міцні стосунки були у Д.Яворницького з інтелігенцією Полтавщини. Вчений листувався з репрезентами різних соціальних верств суспільства. Серед його полтавських дописувачів подибуємо лікаря В.Александровського; збирачку українського фольклору П.Бабкову; юриста В.Василевського; природознавця В.Балєного; книгаря С.Богоявленського; полтавського віце-губернатора, доброго приятеля Д.Яворницького ще з катеринославських часів (Яворницький був хрещеним батьком його доньки) В.Голоубова, визначного громадського і культурного діяча, видавця М.Дмитрієва; публіцистичних діячів О.Волкенштейн, Н.Дубровську, К.Лісовського; відомих археологів і музейників М.Рудинського, П.Садик, О.Тахтаєв, В.Щербаківського та ін. У 1896 р. полтавець М.Ганько перекладав українською мовою 1-й том "Історії запорізьких козаків" Д.Яворницького. У 1905 р. звертався до Д.Яворницького полтавець Єв.Сердюк за порадою у справі створення музею І.Когляревського в Полтаві. Листувалися з Яворницьким полтавські історики В.Станіславський і В.Надєлка. Листувався вчений з видатним українським письменником Панасом Мирним та його братом І.Рудченком, який допоміг Д.Яворницькому влаштуватися на роботу у Варшавську казенну палату (1895 р.).

Своїм змістом, громадським характером відзначаються листи з Полтави відомого громадського і культурного діяча П.Чижевського.

Листування Д.Яворницького з інтелігенцією багатьох міст Лівобережної України свідчить, що вчений вельми прислужився справі збереження культурно-історичної спадщини в цьому регіоні, пробудженню історичної пам'яті та національної самосвідомості. Його книги і лекції справляли незабутнє враження на читачів і слухачів; багатьох привернули до вивчення історії, археології рідного краю. Неграє тому підтвердження - лист учителя з Хорола А.Левуцького, котрий писав: "Ваш приезд в наше заолустье - это просто событие в некотором роде для Хорола, - надевшее так мною шуму (тихого шуму) в учительском кружке. Ваши лекции и

дружеская, согревающая душу, окрыляющая мысль беседа произвела на меня и моих коллег очень и очень приятное надолго неизгладимое впечатление”.

Твори, лекції та екскурсії Д.Яворницького справляли на читачів та слухачів ефект своєрідного каталізатора у пробудженні історичної пам'яті і гордості за свій народ.

Комплексна серійна публікація епістолярної спадщини Д.Яворницького, безумовно, наблизить це неоціненне джерело до широкого науково-громадського загалу, що сприятиме поверненню із забуття імен забутих діячів, більш повному і об'єктивному насвітленню культурно-громадського життя Лівобережної України кін. ХІХ - поч. ХХ ст.

В.В.Кулик

Дмитро Іванович Журавський.

У грудні цього року минає 175 років з дня народження Д.І.Журавського - відомого інженера і вченого в області мостобудування і будівельної механіки.

За розрахунками Дмитра Журавського споруджувались мости на першій залізничній колії, що з'єднували Петербург з Москвою. Він автор проекту знаменитого залізного шпилью на дзвіниці Петропавлівського собору.

Журавський народився 17-го грудня 1821 р. у Курській губернії Щигровського повіту у селі Білому.

В дев'ять років його батьки віддали в Ніжин у Гімназію Вищих наук.

У 1838 р. після закінчення лицю Дм.Журавський поступає на навчання у Петербурзький інститут шляхів - полунечення, який блискуче закінчує. Його ім'я записано золотими буквами на мармуровій дошці інституту. Потім Журавського як талановитого інженера запрошують на роботу у Міністерство шляхів сполучення. Тут він працює над проектом мостів для першої залізничної колії, що споруджувалась тоді у Росії.

Залізничний міст, побудований по проекту Журавського через річку Верев'ю, свого часу вважався одним із краших не тільки в Росії, але і в Європі, і в Америці. Він прекрасно поєднувався з навколишнім ландшафтом. Велегенських розмірів міст несли лише вісім бетонних колон (биків), відстань між якими досягала 25,5 сажень. Якщо раніше відстань між фермами, що були опорою будь-якого мосту визначалась емпірично і часто це приводило до завалу споруди, то розрахунки Журавського дали можливість безвідказно споруджувати і експлуатувати розкосні ферми пролітом до 60 м.

На протязі дев'яти років Журавський продовжує ретельно вивчати системи залізничних мостів. Результатом його кропітких досліджень став великий твір під назвою "Про мости по розкоській системі Гау", в якому містяться цінні розробки по залізничній механіці. За цю роботу Журавському у 1855 році була присуджена золота Імператорської Академії наук - Демидівська премія.

У 1856 р. йому доручено складання проекту для побудови шпилью на Петропавлівській дзвіниці у Санктпетербурзькій фортеці.

Проект Журавського дав змогу значно зміцнити систему кріплення, при цьому значно зменшити затрати на перебудову шпилью. За побудову шпилью Дм.Журавському був присвоєний чин полковника. Його посилають у Сполучені Штати північної Америки для вивчення залізнодорожної справи. Після повернення із Америки він написав декілька статей по різних галузях залізнодорожної справи. Через деякий час за проектом Журавського споруджується міст через річку Мсту. За цю роботу генерал-майор Журавський одержав орден Святої Ганни 1-го ступеня.

В 1871-76 рр. Журавський бере участь у перебудові Маріїнського водного каналу і керує проєктуванням приладозьких каналів.

З 1877 року до кінця життя Журавський працює директором Департаменту залізничних шляхів. На нього покладено завідування технічно-інспекторським відділом департаменту. За свою діяльність Журавський став кавалером орденів Святої Орли, Святого Рівноап'остольного князя Володимира 2-го класу.

М.Д.Бойправ

М.Я.Грот і Ніжинський історико-філологічний інститут.

Творчість Миколи Грота (1852-1899), яка залишила помітний слід в історії розвитку психологічної та філософської науки, повинна привертати увагу філософів, психологів, філософів. Учений, талановитий письменник, мислитель, професор залишив 88 наукових праць, з яких 44 знаходяться в фондах фундаментальної бібліотеки Ніжинського педінституту. Тут же знаходяться і 55 робіт критико-бібліографічного характеру про нього. І це не випадково, адже особлива черта життя вченого припадає на Ніжинський філологічний інститут.

М.Я.Грот - син відомого вченого і літератора, академіка, віце-президента Академії наук Якова Карловича Грота, виховувався в гімназії Відемана і в Ніжинській гімназії, яку закінчив з золотою медаллю, а потім продовжував навчання в Санкт-Петербурзькому університеті на історико-філологічному факультеті. Цікаві спогади про нього залишив університетський товариш В.І.Шенрок: "Микола Якович

особливо цікавився історією і філософією. Вчився блискуче. Живий, енергійний, з чудовою пам'яттю. Незвичайна ясність і бодрість духу" (4, с.12).

Погляди і характер молодого студента, як відмічає його сучасник В.Н.Івановський, склалися під впливом сім'ї і умов тодішнього соціального життя (70-і роки, XIX ст.). У студентстві переважав демократичний напрям (за словами тов. Шенрока), панував незвичайний ентузіазм, уявляли картину перебудови особистого і суспільного життя, послужити народу. Але М.Я.Грот стояв осторонь політичних і соціальних прагнень, за що його недолюблювали радикально націлені однокурсники.

Він вибрав інший шлях - галузь філософських знань, що опирається на досягнення природничих наук. Але живий інтерес на останніх курсах університету зосередив на психології. "Захопленням психологією особливо сприяли цікаві дискусії між двома світилами першої величини: Сеченовим і Кавеліним (дядьком М.Я.Грота), свідком яких він часто бував". (4, с.13).

Він був прихильником Сеченовських ідей. Це була дискусія з приводу важливих проблем психології: про відношення тілесного і психічного, фізіології і психології, про свідомість, довільність, науковий метод та ін. Свої погляди як представника емпіричної психології він пізніше відобразив у своїх двох фундаментальних роботах.

У 1875 році, закінчивши університет із золотою медаллю, був запрошений директором Ніжинського історико-філологічного інституту М.О.Лавровським очолити кафедру філософії в цьому інституті. "Про це в червні 1875 р. він писав своєму однокурснику т. Шенроку: "Сьогодні вранці я нарешті отримав давно бажаного листа від Лавровського (директора Ніжинського інституту), в якому він підтверджує свої попередні умови, разом з тим намагається мене схилити зараз, тобто в серпні, їхати в Ніжин, а не чекати рік за кордоном. Я, однак, відмовився, потрібно підготуватися" (4, с.14). І далі В.І.Шенрок повідомляє, що влітку 1875 р. він штудював логіку, психологію, філософію в Берліні, а потім у Страсбурзі.

А вже в 1876/77 н.р. читав студентам Ніжинського філологічного інституту 1-го і 2-го курсів (по 2 тижневі лекції з психології на кожному курсі) з таких розділів психології: 1) завдання психології, методи психологічних досліджень; 2) загальний очерк психічних функцій у зв'язку з нервовими процесами; 3) історичний розвиток питання про сутність душі; 4) аналіз психічної сприйнятливості, історію питання про відчуття, історію питання про почуття, аналіз почуттів і їх законів; 5) аналіз психічної діяльності; 6) основи психічного розвитку; 7) аналіз сну й психічних відхилень і їх значення для розвитку.

У цей час М.Я.Грот успішно працював над різними проблемами психологічної і філософської науки.

У Ніжині він надрукував свої зауваження на дисертацію А.А.Козлова "Філософія епохи" ч.1, якому він опонував на диспуті, промову "Про сновидіння, предмет наукового аналізу" і статтю "Класифікація почуттів" французькою мовою.

Одночасно він активно працював над магістерською дисертацією (яку успішно захистив у 1880 р. в Київському університеті) на тему: "Психологія почуттів в її історії і головних основах" - одна з найвидатніших і цінних його фундаментальних робіт (3, с.358). Твір його, як відмічає рецензент - професор Київського університету В.В.Кішлов, із усією ймовірністю, буде помічено і заслужено оцінено і в Західно-європейській психологічній науці.

Робота об'ємна (569 стр.), складається з двох частин: у першій - викладена історія класифікації психічних явищ взагалі і почуттів зокрема, а також історія знання про задоволення і страждання в різні періоди розвитку науки. У другій частині виражено власний погляд автора на значення почуттів, умови їх утворення і способи їх класифікації.

Як і всі кращі сучасні психологи, М.Грот ніде не випускає із поля зору тісний зв'язок психології з фізіологією. Так, у своїх працях він підкреслює, що "Повна фізіологія мозку неможлива буде до того часу, доки - психологія не визначить психічних елементів, які повинні служити регулятором при дослідженні центральної нервової системи" (2, с.840).

Отже, як відмічає Івановський, Ніжинське життя дало Миколі Яковичу великий простір для наукових занять... До постаті юного професора (йому було в той час 24 роки) був весь відділ фундаментальної бібліотеки Ніжинського інституту.

Цілі успішного захисту магістерської дисертації був затверджений екстраординарним професором кафедри. Микола Якович дуже швидко просувався вперед: 24 роки - професор, у 30 років - доктор; і "до самої своєї смерті читав свою улюблену науку - психологію", разом з тим продовжував наукову і громадську діяльність.

Його діяльність як професора, керівника, вихователя студентської молоді тривало майже 25 років. Жодного разу не повторював лекції, кожного разу готуєчись заново. "Він розбуджував самостійність думки, підкреслюючи критичну енергію, вчив терпеливості, був завжди готовий прийти на допомогу, виявляв немало безпосередньої підтримки, не раз виступав самовідданим і палким захисником студентів" (4, с.60).

У 1882 р. по 1883 р. М.Я.Грот стажувався в університетах Німеччини, готуючи докторську дисертацію. Захист відбувся в 1883 р. у Київському Університеті. Тема докторської дисертації: "До питання реформи логіки" (349 ст.).

У цьому ж році сталися важливі зміни в житті Ніжинського інституту (20 вересня був звільнений від служби згідно заяви (прошення) директор інституту М.А.Лавровський (тесть М.Я.Грота) і призначений директор Харківської гімназії

Професор Василь Незабитовський.

Н.С.Скворцов... В інституті почалися зміни, нові віяння, нові настрої, які були несумісні з настроями, поглядами Миколи Яковича, а тому після захисту докторської дисертації він переїжджає в Новоросійський (нині Одеський) університет і там очолює кафедру філософії, працює ординарним професором Новоросійського Університету. В Одесі Микола Якович написав цілий ряд статей (в списку за 1884 р. нарахується 13 назв), постійно виступав з публічними лекціями.

У 1886 р. переїхав до Москви і в Московському університеті також очолював кафедру філософії. Був головою Московського психологічного товариства, засновником та редактором журналу "Вопросы философии и психологии". У цей період виходять десятки його наукових праць із різних проблем психології. "Кожна з його наукових робіт є яскравою і виразною оцінкою його внутрішньої автобіографії" (4, с.61). Філософські погляди М.Я.Грота протягом його життя змінювались. Виділяють три основні періоди: період позитивізму, метафізичного ідеалізму та період примирення позитивізму і ідеалізму.

Останні роки життя працював над проблемами моральної рефлексії та етики.

М.Я.Грот прожив не довге, але "кипуче-діяльне" життя. У ньому поєдналися "сила людського розуму, таленту і енергії" (4, с.1).

Література.

1. Грот Н.Я. Психология чувствований. Исследование // Известия историко-филологического института. - 1879. - Т.IV. - С.1-140; 1880. - Т.V. Неофиц. отд. - С.411-551. Отд.изд. Спб., 1879-1880. - 569 с.
2. Грот Н.Я. Письмо в редакцию (по поводу рецензии на "Психологию чувствований") // Вестник Европы. - 1880. - №12. - Литерат.обозрен. - С.839-868.
3. Рецензия на соч. Н.Грота. "Психология чувствований в ее истории и главных основах". Спб., 1880 // Вестник Европы. - 1880, - №12. Хроника. Литературное обозрение. - С.358-371.
4. Ивановский В.Н., Соколов, Виктор Д. Статьи, посвященные памяти Н.Я.Грота. // Вопросы философии и психологии. - 1900. Кн.1/51. - С.1-47.
5. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине 1875-1900. Преподавание и воспитания. - Нежин, 1900. - С.18-24.

Серед забутих імен юридичної науки нашого надніпрянського краю XIX ст. особливе місце належить ученому Василю Андрійовичу Незабитовському. Одним із пізніх етапів наукової діяльності якого була робота у Ніжинському лицей в 1852-53 роках.

Василь Незабитовський народився в 1824 р. у Родомишлі в сім'ї канцеляриста Андрія Незабитовського, що походив із волинської гілки старовинного шляхетського роду Незабитовських гербу Любич.

Серед трьох братів Василь був старшим. Після смерті батька у 1833 році, коли статки сім'ї не дозволяли навіть нормально існувати, завдяки своєму настирному наполегливості до навчання він був рекомендований до 2-ої Київської гімназії, до списку "бюджетних" гімназистів.

Закінчив гімназію на "відмінно", і, маючи від цього пільги, вступає в 1842 році на юридичний факультет Київського університету св.Володимира, ставши теж бюджетним студентом. Роки навчання пролетіли швидко. Стараний студент закінчив навчання у 1846 році із ступенем кандидата "законоведення" і став чиновником "Киевской палаты Гражданского Суда". Але, працюючи писарем у чині повітового секретаря, у квітні 1849 року подає "прошення об увольнении его от службы" (яке поступило у липні) і влаштується вчителем правознавства до 2-ої Київської гімназії. Тут його життя стає знову цікавим, творчим. Це підготовка до уроків лекцій, спілкування з молодими вченими. У 1850 році активно співробітничав з Київською археографічною комісією. Часто буває в університеті на різних наукових і культурницьких заходах. Опікує молодого студента-медика Степана Незабитовського, свого рідного брата. Пізніше життєві долі рознесуть двох братів у просторі великої імперії. Степан вік служитиме морським лікарем, а в 1857-1861 роках буде в палкій дружбі з Тарасом Шевченком, результатом якої стануть вірші і "Кобзар" поета, подаровані Незабитовському.

Невідомо, чи часто бачилися брати пізніше, після київського періоду, але тут у Києві, з 1850 року Василеві доводиться допомагати Степанові, як на те може рідний брат.

Навесні 1852 року Василь захищає дисертацію на юридичному факультеті університету за темою: "О податковой системе в Московском государстве времени установления единодержавия до введения подушного оклада". Його затверджують міністром державного права, а з серпня - професором ліцею князя Безбородька на кафедрі "законов казенного управления" із зростанням чину в колезького асессора. Так почався ніжинський період життя і наукової діяльності Василя Андрійовича Незабитовського.

Тут, у Ніжині, місті великих торгів, церков і різномовних жителів, особливе місце займає лицей, заснований у 1820 році за заповітом на коніи князя Олександра Безбородька (1746-99). Багато відомих діячів культури і науки тодішнього часу навчалися чи викладали тут. Слава лицейо мiцнiшала з кожним роком.

Василь активно включився у викладацьку роботу і працює над фiнансовим правом, прагне зрозуміти джерела і витoki місцевого і імперського фiнансового права, часто звертається до опублікованих матеріалів Київської археографічної комісії та інших джерел з економічної історії краю. Кінцевим результатом наукової роботи тут, у Ніжині, стали перероблена і доповнена монографія, що раніше була його магістерською дисертацією, і нова робота: "Очерк системы казенных доходов к России со времени императора Петра Великого до кончины императрицы Екатерины II", що була академічною доповіддю, яку Василь Андрійович виголосив на "акті лицейо" 21 червня 1853 року.

Влітку 1853 року Незабитовського переводять до Києва "Адьюнктом" на кафедру "общенародного правоведения" університету св.Володимира. А в січні 1858 року він стає "исправляющим должность экстраординарного профессора". З червня 1858 року по грудень уже наступного року вчений перебуває у закордонному науковому відрядженні: Німеччині, Франції, Голандії і Бельгії. Тут він знайомиться з досягненнями європейської юридичної науки, спілкується з вченими різних економічних наук.

Повернувшись до Києва, працює над рядом статей, а головне, над докторської дисертацією: "Учение публицистов о международном владении". Роботу цю часто перероблює і доповнює. Саме в ній вперше у світовій науковій літературі викладає теорію юридичної природи державної території, яка є межею державної влади. Він захищається у січні 1863 року, стає доктором політичних наук. Восени старанного вченого обирають деканом юридичного факультету, а у жовтні 1865 року - проректором університету. Це був важкий для Незабитовського період, коли треба було займатися в першу чергу адміністративною роботою, а потім - науковою. Ректор у цей час часто відкликався з Києва, і тому все в університеті трималося на плечах Незабитовського. Через рік він просить про звільнення його від адміністративних обов'язків, але колеги не дають зосередитись на науці і обирають суддею університетського суду, що сталося у лютому 1867 року. Через рік і цієї посади уникає Незабитовський, і, нарешті, він повністю у викладацькій і дослідницькій роботі. Продовжує рецензувати дисертації молодих вчених-юриспрудентів, серед яких була позитивна рецензія на дисертацію Кістяківського О.Ф. - пізніше відомого криміналіста, історика права.

Насичене науковою роботою і видавничою діяльністю при університеті життя переривається, коли Незабитовського обирають знову деканом юридичного факультету у липні 1870 року. На цій посаді він до 1873 року, вже ставши дійсним

дійсним радником. Це пора, коли вчений прослужив освіті 25 років. На зборах університету заслуженого викладача просять залишитися працювати ще на 5 років, а у 1876 році знову обирають деканом, від цієї посади Незабитовський звільнився за станом здоров'я в 1879 році. У липні того ж року за наказом Міністра освіти йому приєвно звання заслуженого ординарного професора.

Продовжуючи роботу в університеті, Василь Андрійович раптово помирає 14 червня 1883 року. Як повідомляє газета "Киевлянин", 16 червня, коли професора Незабитовського відспівано в університетській церкві, студенти, змінюючись, несли труну до свого улюбленого викладачем аж на Байкове кладовище до місця поховання.

Ніхто не чекав смерті плідного вченого в ту пору. На 37 році викладацької роботи він залишив багато незавершеного, ненадрукованого. Вдова і діти допомогли колегам батька розібратися в паперах померлого, щоб відібрати цілі роботи для опублікування. До 50-річчя закладу Рада університету вирішила видати твори покійного окремим виданням. У цій роботі були найактивнішими професор Романович-Славатинський, учні Незабитовського: О.О.Ейхельман (автор ряду робіт з питань військового міжнародного права), Р.І.Базінер (опублікував роботу з питань Женевської конвенції 1864 року: про недоторканість приватної власності, про міжнародні війни). До помертвого видання (1884 р.) увійшли тільки 15 праць, які були на час ювілею університету готові до опублікування. О.В.Романович-Славатинський у передмові до цього видання відзначає визначне місце у розвитку вітчизняного і міжнародного права доробку Василя Андрійовича, говорить про те, що короткий у часі ніжинський період вченого був надзвичайно плідним, адже у паперах покійного залишились ненадрукованими статті цієї пори наукової творчості; перший варіант опублікованої пізніше у зміненому варіанті відомої праці про чи шове володіння на Україні.

С.Г.Самойленко

Бібліотека Ніжинського історико-філологічного інституту та формування її фондів.

У 1875 р. в Ніжині був відкритий історико-філологічний інститут при Безбородька. Цей навчальний заклад продовжував історію Ніжинської вищої школи, яка розпочалася в 1820 р., коли була заснована Гімназія вищих наук при Безбородька. На його базі з 1832 р. був відкритий фізико-математичний, а в 1840 р. - юридичний лицей.

З часу заснування Ніжинської вищої школи формується і її бібліотека. Першим її фондом було книжкове зібрання з 1877 томів, переважно класичних творів французької літератури, подароване почесним попечителем Гімназії вищих наук

графом О.Г.Кушелевим-Безбородьком. Поступово бібліотека поповнювалась новими надходженнями. 506 томів подарував старший син першого директора Гімназії вищих наук В.Г.Кукольник Платон. Частина книг передали зі своїх зібрань жителі міста та приватні особи (677 томів), а також уряд (158 томів).

Новими художніми творами та навчальними посібниками поповнилась бібліотека за час існування (з 1832 по 1840 рр.) фізико-математичного ліцею. За 35 років існування юридичного ліцею фонд зріс до 14589 томів. У цей час започаткована студентська бібліотека на 3020 томів.

У бібліотеці існував рукописний відділ, де зберігались рукописи М.В.Гоголя, які були закуплені графом О.Г.Кушелевим-Безбородько для ліцею. Таким чином, бібліотека на час відкриття Історико-філологічного інституту мала чимале зібрання книг як художньої, так і наукової і навчальної літератури.

Новий етап у розвитку бібліотеки як наукового і культурного центру припадає на час відкриття Історико-філологічного інституту кн.Безбородька, де формуються відомі в Росії та Європі філологічна та історична наукові школи, з якими пов'язані імена видатних вчених-філологів академіків М.О.Лавровського, П.В.Нікітіна, М.Н.Сперанського, членів-кореспондентів Академії наук Р.Ф.Брандта, А.С.Будиловича, Г.А.Льїнського, В.І.Резанова, професорів М.І.Соколова, І.І.Іванова, В.В.Качановського, К.Ф.Радченка, Є.В.Петухова, Є.О.Ненадкевича, Є.А.Рихлика; істориків - члена-кореспондента АН УРСР М.Н.Петровського, професорів М.Н.Бережкова, Г.Е.Зенгера, І.Г.Турцевича, В.І.Савви, О.С.Грузинського, О.І.Покровського, В.К.Пискорського, В.Г.Ляскоронського, Г.А.Максимовича та інших. Своїми працями вони сприяли утвердженню наукового престижу Ніжинського Історико-філологічного інституту кн.Безбородька.

Перший директор інституту М.О.Лавровський значну увагу приділив формуванню книжкового фонду бібліотеки, надання йому філологічного та історичного спрямування.

Поповнення фонду бібліотеки проходило як за рахунок придбання окремих книг, так і цілих бібліотек, пожертвувань та передачі книг в інститут з інших навчальних закладів. Так, на кошти Міністерства народної освіти була придбана бібліотека директора Санкт-Петербурзького Історико-філологічного інституту І.Б.Штеймана. Вона складалася з 457 назв (960 томів) творів класичних авторів, а також праць з давніх та класичних мов, літератур, міфології тощо.

У 1875 р. Варшавський університет подарував 564 книги (639 томів) з "Полоніки". Це були дублети книг з богослов'я, історії, літератури колишньої Варшавської міської, а пізніше університетської бібліотеки.

У зв'язку з намірами перетворити Ніжинське Олександрівське грецьке училище в жіночу гімназію директор інституту М.О.Лавровський звернувся до попечителя Київського учбового округу з проханням передати більш цінні видання з

бібліотеки училища до інститутської. Це прохання було згодом задоволене і в результаті цього 647 томів (264 назви) богословської, історичної, літературознавчої літератури XVI - XVII ст. склали невеликий за розміром, але цінний внесок у фонд бібліотеки Історико-філологічного інституту.

В цей період бібліотека збагатилася також за рахунок коштів, які повертувала на навчальні цілі графиня Суворова-Римкінська. З процентів цих коштів було придбано дві великі приватні бібліотеки: за 5000 крб. професора Московського університету С.П.Шевирьова (3815 назв - 7359 томів) та за 15 тисяч піщанських марок професора Лейпцігського університету Ф.Ричля (3060 назв - 4930 томів). Бібліотека проф. С.Шевирьова вважалася одним із кращих книжкових зібрань того часу. Відділ російської філології явив собою повне зібрання творів з даного предмету, що видавався до 50-х років XIX століття. Серед них було чимало рідкісних, навіть унікальних книг. Бібліотека проф. Ф.Ричля складала основу відділу класичної філології інститутської бібліотеки. Він став одним з найбільших та найбагатших серед відповідних відділів бібліотек вищих навчальних учбових закладів Російської імперії.

Крім цього, у 1877 р. невелике зібрання книг із бібліотеки покійного члена Державної Ради П.О.Муханова було передано інститутській бібліотеці Археографічною комісією.

Книжковий фонд з кожним роком зростає. Якщо у 1875 р. було 6807 назв книжок (13057 томів), то у 1879 р. він збільшився майже втричі. Бібліотека нараховувала 15023 назви книжок, що складало фонд у 36538 томів. Переглядаючи звіти бібліотечної комісії, помічаємо, що у 1876 р. зменшився книжковий фонд у порівнянні з попереднім роком. Він складав 5134 назви (16874 томи). Це трапилося внаслідок того, що в бібліотеці була проведена інвентаризація і вилучені екземпляри вилучення, які не мали справжнього бібліотечного значення (книгопродавчі каталоги, оголошення, тощо). Були вилучені також книги, непридатні для бібліотеки Історико-філологічного інституту. Постало питання про складання нових документів бібліотеки та систематичного каталогу. Після проведеної роботи кількість назв у новому документальному каталозі зменшилась до 4034.

Новим вимогам не відповідало і приміщення. Директор інституту проф. М.О.Лавровський звернувся до почесного попечителя графа А.І. Мусіна-Пушкіна з проханням дозволити використати деякі приміщення для бібліотеки. Граф виділив більшу частину своєї квартири в будинку інституту для бібліотеки (5 кімнат). Це дало змогу нормально розмістити фонди. Було вирішено питання про бібліотекаря. У 1875 р. конференція обрала бібліотекарем наставника студентів М.С.Кирилова. Проте через деякий час з'ясувалося, що потрібно мати штатного бібліотекаря, бо наставник не міг приділяти достатньої уваги роботі в бібліотеці, як цього вимагала справа. Конференція інституту у своїй постанові від 5 травня 1876 р. затвердила

посаду штатного бібліотекаря з зарплатою 800 кр. на рік і казенною квартирою. На жаль, як сповістив попечитель Київської навчальної округи в листі від 4 січня 1877 р., Державна рада в департаменті державної економії відхилила прохання дирекції Ніжинського Історико-філологічного інституту кн.Безбородька. Не затвердили посаду бібліотекаря і в Санкт-Петербурзькому Історико-філологічному інституті. У наступні роки продовжувалась практика призначення зав. бібліотекою наставників студентів. У 1876 р. замість М.С.Кирилова був призначений А.М.Фогель, а у 1877 р. - екстраординарний професор Г.Е.Зенгер. На допомогу йому був запрошений вчитель Ніжинського повітового училища Юскевич, а пізніше учитель гімназії О.А.Шарко з оплатою 600 крб. за рік.

У 1879 р. професору А.В.Добіашу доручили завідувати студентською бібліотекою, яка на той час налічувала 575 назв книжок (5838 томів). Після закінчення інституту з фондів студентської бібліотеки випускники отримували у власність окремі підручники та монографії, необхідні для подальшої викладацької діяльності. Наприклад, у 1879-80 навчальному році випускники інституту отримали 253 книги.

У 1878 р. бібліотеку було переведено з квартири почесного попечителя у північне крило приміщення інституту, а влітку 1893 р. - на другий поверх південного крила. З 1878 р. відновила свою діяльність бібліотечна комісія, активну участь у роботі якої брали викладачі інституту С.В.Петухов, І.Г.Турцевич, О.І.Покровський, А.В.Добіаш, М.І.Лілеєв та інші. Комісія провела велику реорганізаційну роботу. У 1880-84 роках було складено і надруковано систематичний каталог, згідно з яким фонди бібліотеки розміщені у 15 тематичних відділах: А.Рукописи; Б.Бібліотека грецька (тобто Ніжинського Олександрівського училища); В.Грецька філологія; Г.Латинська філологія; Д.Загальна історія; Е.Російська історія; Ж.Філософія; З.Педагогіка; И.Географія; К.Орієнтальне мовознавство; Л.Слов'янорусська філологія; Н.Журнали і збірники; О.Політична економія; П.Богослов'я; Р.Різне.

Щорічно на придбання книг інститут виділяв 2600 крб., а також значні суми від річних загальних лишків із кошторисних видатків інституту. Наприклад, у 1876 р. із загального лишку, що склав 3574 крб., на придбання книг для фундаментальної бібліотеки було використано 2774 крб.

В подальші десятиліття фундаментальна бібліотека інституту поповнювалась на пропозиції викладачів вузу за рахунок купівлі окремих видань російських та іноземних установ, наукових товариств і учбових закладів, а також обміну на "Известия Историко-филологического института", які почали видаватись з 1877 року. Бібліотека інституту підтримувала активні зв'язки з багатьма бібліотеками навчальних закладів та різних установ Росії, Європи і навіть Америки. Протягом цього періоду вона поповнила свої фонди цінними виданнями за рахунок подарунків

від державних діячів та приватних осіб. Так, у 1898 р. королем Сербським Милошем бібліотеці було подароване факсиміле Євангелія кн. Мирослава та деякі інші рідкісні книги.

Назване місце займав рукописний відділ, де зберігалось більше 100 факсимілів документів, датованих XI-XIX ст., що написані церковно-слов'янською, російською, грецькою, латинською, німецькою, східними мовами. Ці рукописи були подаровані різними особами бібліотеці Гімназії вищих наук, Ліцею та Історико-філологічному інституту кн. Безбородька. Значну частину фонду становили рукописні матеріали, придбані разом з бібліотеками професорів С.Шевирьова і Ф.Розва.

На 1900 р. рукописний фонд бібліотеки налічував 122 номери. Серед них знамало цінних і рідкісних документів: Євангеліє 1118-1128 років, Чотириєвангеліє XVI ст., збірки молитов, життя святих, різні церковні служебні книги XVI - XVIII ст., пам'ятки давньоруської літератури, наукові праці з історії, філології, географії, біології, законодавства XVI - XIX ст., лекції викладачів вітчизняних та зарубіжних вузів, зокрема Лейпцизького університету. Окремо треба відзначити рукописи творів і листів М.В.Гоголя. Серед них "Мертвые души" (1 том), "Игроки", "Театральный вечер", "Портрет", "Тарас Бульба", "Гяжба", "Лакейская", листи Гоголя до М.Я.Прокоповича (32), М.О.Максимовича (26), гоголівський переклад п'єси Дмитрія Жиро "Дядька в затруднительном положении".

Протягом 1901-1905 років до рукописного фонду надійшло ще 102 одиниці, подаровані бібліотечі викладачами інституту М.Сперанським, А.Добіашем, М.Скворцовим, В.Резановим та іншими. Найбільшим придбанням фонду за цей період була колекція рукописів проф. В.В.Качановського, що складалася з 61 документа (20 рукописів літературного і загальноісторичного характеру та 41 документ, що відноситься до історії дипломатичних відносин Дубровницької республіки з Венеціанською державою за XV-XIX століття). Колекція Качановського складалася з двох основних джерел: матеріалів балканських (сербською, болгарською, італійською, латинською, грецькою, грузинською мовами) і російських. Перші були зібрані професором під час його подорожей до балканських країн у 1879-1883 рр. Серед документів цієї колекції окремо відзначимо грецьке Євангеліє XI століття, сербський збірник XIV ст., що містить низку рідкісних апокрифів, уривок грузинського рукопису XI-XII століть.

Протягом 1875-1915 років фундаментальна бібліотека Ніжинського Історико-філологічного інституту кн.Безбородька зростає більш ніж на 60 тисяч томів (з 13057 до 74621) і являла собою одну з найбільших наукових бібліотек України того часу.

Література.

1. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині. Ф.367, оп.1, спр.3, 26, 28, 37, 48, 63, 64, 65, 74, 97, 147, 156, 162, 176, 178.
2. Добиаш А.В. Заметка об основаной библиотеке Историко-Филологического института князя Безбородко // Известия Историко-филологического института князя Безбородко. - Нежин. 1895. - Т. XV.
3. Петухов Е.В. Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического института кн.Безбородко в Нежине. - Нежин. 1895. - Т. XV.

Самойленко О.Г.

Розробка проблем історіографії в дослідженнях вчених-істориків Ніжинської вищої школи другої половини XIX століття.

На сучасному етапі історична наука в Україні проходить нелегкий становчий період свого розвитку, робить спроби переоцінки поглядів та пошуку нових підходів до предмету, завдань та методів історії.

Важливим кроком для вирішення теоретико-методологічних та історіософських завдань історії є розробка проблем історіографії. Одне з провідних місць повинні зайняти дослідження про розвиток та вивчення історії історичної науки в Україні XIX - поч. XX століття, де є ще достатньо нез'ясованих та маловивчених питань. Такою залишається проблема розробки та вивчення історіографії в Ніжинській вищій школі в другій пол. XIX ст.

Дослідження, а також викладання історії російської й української історичної науки та історіографії в Юридичному ліцеї князя Безбородька розпочинаються з діяльності Івана Васильовича Лашнюкова, який, за свідчення історика О.С.Лаппо-Данилевського, поряд із С.М.Соловйовим, К.М.Бестужевим-Рюміним, М.Полетаєвим поклав початок третьому періоду дослідження російської історіографії, а саме, вивченню цієї дисципліни "з наукової точки зору"¹.

І.В.Лашнюков (1823-1869), відомий український історик, пройшов гарну школу в Ніжинському ліцеї й Київському університеті. Саме тут, у 40-х роках минулого століття, працювали відомі вчені, професори І.А.Максимович, М.Х.Бунге, М.А.Тулов, П.В.Павлов, В.Я.Шульгін, Г.В.Вернадський. Навчаючись в університеті, І.В.Лашнюков під керівництвом професора Павлова почав фахово займатись історією, написав свої перші наукові праці.

У 1853 році молодого науковця було призначено професором на кафедру російської історії та статистики Ніжинського юридичного ліцею, яку він очолював

протягом 15 років, поки не перейшов у 1868 році (за рік до смерті) до Київського університету.

Ніжинський період життя вченого був найбільш плідним у науковій і найбільш яскравим у викладацькій діяльності. Фаховий інтерес та дослідження професора були спрямовані на три основні напрямки: давня історія Русі, історія давніх слов'ян XIX ст. та історіографія.

Особливе місце в науковій спадщині І.В.Лашнюкова займають дослідження в галузі історіографії, до вивчення якої вчений ставився з особливою любов'ю. Ще в студентські роки майбутній професор серйозно займався вивченням творів західноєвропейських учених Гегеля, Гізо, Кетле, Тьєррі, але значно більше уваги приділяв спадщині вітчизняних та слов'янських вчених - Карамзіна, Соловйова, Кавеліна, Устрялова, Костомарова, Шафарика, Палацького та ін. Уже в перших ґрунтовних розвідках давньої історії Русі І.В.Лашнюков дав досить повний критичний аналіз поглядів своїх попередників і сучасників на ниві історичного дослідження.

В останні роки життя вчений розробив лекційний курс з історіографії й почав друкувати "Очерки русской историографии и истории", які були видані вже після смерті дослідника в "Киевских университетских известиях". Це одне з перших ґлибочких наукових досліджень у напрямі вивчення вітчизняної історіографії. На думку Лашнюкова, "историография известного народа - лучший выразитель его характера, его умственного и морального состояния в разные эпохи истории его жизни, наилучший показатель степени его политического развития и общественного, национального самопознания, вернейший отклик того, что сделал народ в своей прошитой жизни"². Як свідчить вчений, російська історична наука пройшла через три основні періоди свого розвитку і поділяється на: 1) історіографію усобно-вічевої Русі; 2) історіографію Московської держави; 3) історіографію XVIII-XIX ст.

"Очерки" І.В.Лашнюкова являють собою ґрунтовний, систематизований огляд джерел (Літописів, літописних збірок, записок Курбського, Котошихіна, Буссова, Олларія, Боллана) та обробки історії (Татищєва, Ломоносова, Болтіна, Карамзіна, Польового)³. Саме в історіографічних працях І.В.Лашнюкова найбільш чітко вимальовуються історіософські погляди вченого, який зазначав, що завданням історичної науки (філософії історії) є пояснення основ і законів, що визначають хід історичного життя народу. Професор Лашнюков вважав, що західнослов'янська історіографія була більш національною, ніж історіографія інших європейських народів, а починаючи з часів об'єднання північно-східної Русі під владою московських князів, стала виключно національною. На думку вченого, народний історик, який повинен зображати історичне життя відомого народу у всьому його різноманітті, не може не розділяти відомих національних поглядів, тенденцій і навіть забобів, не може не співчувати інтересам свого народу; він

виразник народного самопізнання, глумач долі своєї вітчизни. У значній мірі такі підходи до дослідження історії помітні в працях і самого історика.

Цікавим з точки зору вивчення і розв'язання історіографічних проблем у XIX ст. є й інші праці І.В.Лашніюкова, присвячені дослідженню окремих напрямків історії історичної науки, зокрема, "Взгляд Карамзина на историю", "Состояние исторической науки у западных славян".

Робота "Взгляд Карамзина на историю" присвячена науковій діяльності російського історіографа. Тут І.В.Лашніюков дає узагальнюючий аналіз внеску Карамзіна у розробку російської історії. Учений віддавав належне праці історіографа, вважав його погляди на історію значно вищими поглядів попередників, але як історик народницького напрямку, І.В.Лашніюков не міг сприйняти концептуальні положення "Истории Государства Российского", в якій основним предметом дослідження була історія держави, а не народу, а головним діячем в історії визначалася мудрість уряду. Більш того, дослідник критикував Карамзіна за те, що той "не всегда был строгим судьей поступков царствующих лиц, делал уступки, оправчивал жестокости то требованиями времени, то пользой государственной и вообще доходил в своих приговорах до крайних выводов"⁴.

Зовсім з іншим почуттям відносився І.В.Лашніюков до західнослов'янських істориків, і особливо чеських, у працях яких вбачав взірці вивчення вітчизняної історії. Ще в студентські роки вчений захопився дослідженням історії та давностей західних слов'ян, проникся до них повагою та любов'ю. Значний вплив на поглиблення світогляду професора мало зарубіжне відрядження у 1861-1862 рр. Після перебування в Європі вчений проникся впевненістю у перевазі рівня розвитку західнослов'янської історичної науки над російською. "Знакомство с Палацким и изучение его истории, - зазначав І.В.Лашніюков, - принесло мне большую пользу: я понял задачу славянской истории и осознал несостоятельность наших воззрений на славянскую и отечественную историю. История Палацкого по полноте, фактичности содержания, по богатству исторического материала, по глубине критики и по искусству группировки и изложения фактов, стоит выше известных историй польских и русских"⁵. Схвальним з точки зору І.В.Лашніюкова було те, що західнослов'янські історики відмовилися від поглядів європейської історичної науки, які не завжди підходили до розкриття життя і побуту слов'янських народів.

Великий вплив на погляди вченого мали дослідження західнослов'янських істориків, які значну увагу приділяли історії своїх народів. "Западославянские историки видят в начальном быту славянства животворные начала для своего возрождения, и потому, древняя история имеет для них важное значение. Лучшие труды западных историков и исследователей посвящены всестороннему изучению древностей и народной жизни по памятникам, преданиям, песням и легендам старинцы. У нас только недавно начались эти работы. Мы принимали чужие

истории на историю и целиком прилагали их к русской истории. Наша историческая наука богата теориями, воззрениями и очень скудна критическими исследованиями"⁶. Саме в розробці давньої історії Русі, і особливо історії її народу, вбачав І.В.Лашніюков майбутнє вітчизняної історіографії. Сам він зробив значний внесок у вирішення ряду малодосліджених питань у цьому напрямі.

На привеликий жаль, передчасна смерть професора не дозволила в повній мірі розкритися невичерпному талантові вченого.

Другий етап розробки й дослідження в області історіографії розпочався з відкриттям у 1875 році Історико-філологічного інституту князя Безбородька, коли кафедрі російської історії очолив Микола Якович Арістов (1834-1882). Відомий дослідник отримав освіту в Казанській духовній академії, яку закінчив у 1858 році, але відмовившись від духовного звання, М.Я.Арістов віддав свої сили і розум вивченню вітчизняної історії. До перїзду в Ніжин він мав уже досвід педагогічної роботи, який здобув у Казанському (1867-1869), Варшавському (1869-1873) і Харківському (1873-1875) університетах, та досить широке наукове визнання за свої праці, присвячені різним періодам і проблемам російської історії.

Не обминув увагою вчений і питання, пов'язані з історією і розвитком історичної науки. Уже в Казанському університеті, до якого він був запрошений у 1867 році, М.Я.Арістов присвятив вступну лекцію темі "Про сучасний стан і значення російської історії", яка пізніше була надрукована в "Ученых записках Казанского университета". У Казані ж він розробив і викладав курс пропедевтики російської історії, у якому знайомив студентів з найважливішими джерелами донетровської епохи та з розвитком російської історіографії. Але саме в Ніжині, де професор досяг найвищого рівня своєї наукової діяльності, дослідником були написані найбільш цікаві праці з історіографії, а саме "Разработка русской истории за последние 25 лет (1855-1880)", "Сочинения Н.В.Гоголя со стороны отечественной науки" та "А.И.Щапов. Жизнь и сочинения".

Кожна з названих вище праць М.Я.Арістова заслуговувала і продовжує заслуговувати на серйозне, ґрунтовне вивчення, оскільки ці дослідження не лише дозволяють краще з'ясувати підходи та мету, яку ставив перед історичною наукою їх автор, а й містять досить цікаву інформацію, яка мало використовувалась іншими дослідниками.

У статті "Разработка русской истории", вчений дав узагальнюючий аналіз розвитку історичної науки в Російській імперії протягом XIX ст. На думку професора, Карамзін своєю працею поклав стовпову дорогу в російській історії, і вченим залишилося лише дослідити різні галузі життя попередніх поколінь. Але тут же М.Я.Арістов підкреслював, що розробка давніх пам'яток мала лише зовнішній характер, бо скептики зосереджували увагу лише на дрібницях, стримуючи узагальнення в російській історії. Лише за останні 25 років, зауважував дослідник,

наука просунулась вперед і зробила значні успіхи. "Прежде любили отыскивать в жизни наших предков иностранные учреждения и гордились этой находкой. Теперь важны не подражания и заимствования, а сопоставление законов развития русской жизни с законами историческими других наций... Славянофилы содействовали расширению воззрений ученых на русскую историю и выяснили, что в ней надо искать не одних общих законов развития всемирной жизни народов, а своеобразного отличительного склада мысли и дела русского народа. Стало понятно, что жизнь наших предков есть самобытный органический процесс, все ее явления имеют внутреннюю неразрывную связь и настоящее положение дел есть логический вывод прошедшего... Теперь историки не только стали спрашивать "Откуда есть пошла Русская земля?", а начали допытываться: куда идет русская земля с многомиллионным своим населением и что ожидает ее в будущем?"⁷ На думку автора, не знаючи історії російського життя та побуту, не можна принести суттєвої користі своїй вітчизні. У свою чергу, підкреслював М.Я.Арістов, вітчизняна наука, і в першу чергу історична наука, повинна допомагати суспільству вирішувати сучасні завдання і використовувати їх в усіх галузях життя. Не зважаючи на всі недоліки, які пов'язані зі своєрідністю поглядів вченого, вона не втратила свого методологічного значення і представляє безумовний інтерес для дослідників історіографії XIX ст.

Наприкінці життєвого шляху М.Я.Арістов написав ще дві цікаві роботи, присвячені визначним діячам культури минулого століття Миколі Васильовичу Гоголю та Панасу Петровичу Щапову, які були видані В.Сіманським вже після смерті вченого у 1883 році.

Праця "Сочинения Н.В.Гоголя, со стороны отечественной науки" включає дві статті "Историческое значение сочинений Гоголя" та "Гоголь как националист, или иноземное влияние в России". М.Я.Арістов один із перших здійснив спробу оцінити творчість великого письменника з боку її внеску у вітчизняну науку, зокрема, в розкриття домашнього та економічного побуту російського народу, впливу іноземців на розвиток Росії.

На жаль, дещо односторонньо та не зовсім критично підходи вченого до творчості М.В.Гоголя не дали змоги об'єктивно оцінити спадщину великого співвітчизника. Учений розглядав твори письменника як історично точний матеріал для вивчення миколаївської Росії, не враховуючи специфіки літератури, погляду на різночасові вирази та цитати. Не зважаючи на це, все ж треба віддати належне автору роботи, бо він вказав на науковим колам Росії на цей своєрідний напрямок дослідження і довів, що твори письменника безумовно є важливим джерелом для вітчизняної науки.

З неменшою повагою та любов'ю до предмету вивчення писалася робота "А.П.Щапов. Жизнь и сочинения". З Панасом Петровичем М.Я.Арістова об'єднували довгі роки дружби, ідейна та духовна близькість, спільність наукових інтересів. Щапова вчений вважав своїм вчителем і наставником. У роботі було зібрано багато

цінного матеріалу з приватного життя та літературної діяльності історика, зроблена спроба оцінити творчість видатного дослідника, розкрити його духовний світ. Автор вважався, хоча й не зовсім повно, висвітлити протистояння різних напрямів у російській історичній науці, показати їх вплив на формування світогляду Щапова. Арістов не до кінця зумів залишитися точним і безпристрасним критиком. Великою заслугою дослідника було те, що він наважився написати книгу про обдарованого, але опального вченого, у якого свого часу відняли кафедру і заслали до Сибіру.

Можливо, М.Я.Арістов зробив би значно більший внесок у вивчення вітчизняної історіографії, якби не завчасна смерть історика на 48 році життя.

Розробка і дослідження окремих проблем історіографії продовжувалася і на початку XX століття професорами, які прийшли на зміну своїм видатним попередникам. Михайло Іванович Лілеєв (1849-1911) цікавився історіографією XIX ст., написав ґрунтовне дослідження "М.Погодин, как профессор и историк", у якому висвітлює не лише концептуальні погляди вченого, але й розкрив тенденції, характерні для історичної науки того часу. З-під пера Михайла Миколайовича Березького (1850-1935) вийшла ціла низка статей, присвячених тим чи іншим питанням історіографії. Вони несуть різне смислове навантаження, але кожна з них цілком наукова і дає матеріал для сучасних дослідників. Найбільш цікавими з них є "Пушкин как историк русской жизни", "В память К.Бестужеву-Рюмину", "В память профессора П.Люперского", "М.Е.Марков и его рукописный сборник "Черниговской старине", "О.Ф.Шафонский и его труд "Черниговского наместничества топографический очерк" та інші. Професор Іван Панасович Єршовецький (1850-1903) досліджував взаємозв'язки літератури й історичної науки, розкривав внесок літературних діячів у вивченні історії. У цьому плані інтерес викликають його праці "Гоголь, как национальный русский поэт-художник" та "Пушкин и русская история". Але це вже тема нового дослідження.

Таким чином, можна стверджувати, що вчені-історики Ніжинської вищої школи у другій пол. XIX століття не тільки продовжували розвивати традиції вивчення історіографії, пропагували здобутки своїх попередників, а й зробили вагомий внесок у розробку методології дослідження історичної науки, помітили шляхи вивчення джерел, які раніше не використовувалися в науковій практиці і впродовж утвердженню Ніжина як важливого історичного центру Лівобережної України.

Література.

1. Киреева Р.А. Неопубликованные труды А.С.Лаппо-Данилевского по русской историографии // История и историки: Историографический ежегодник. - 1978 - М.Наука. 1971. - С.244.

То же: Колесник И.И. Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. - Днепропетровск, Вид-во ДДУ. - 1993. - С.6.

2. Лашнюков И.В. Очерки русской историографии и истории. / Киевские университетские известия. - 1869. - №8, с.1.

3. Иконников В.С. Опыт русской историографии. - К. - 1891 - т.1, кн.1, -С.265-266.

4. Лашнюков И.В. Взгляд Карамзина на историю. / Покровский В. Николай Михайлович Карамзин. Его жизнь и сочинения. Сборник историко-литературных статей. - 2-е изд. - М. - 1908, - С.132.

5. Вороной Ф.Я. Предисловие / Лашнюков И.В. Пособие к изучению русской истории критическим методом. Вып.1. - К. - 1870. - С.8.

6. Там же, с.9.

7. Аристов М.Я. Разработка русской истории в последние 25 лет (1855-1880) / Исторический вестник. - 1880, т.1. - С.677.

І.М.Пітчун

С.Русова про розвиток національної школи у різних народів Росії.

С.Русова зазначала, що ідея національної школи пустила міцні коріння в ґрунті всевітнього виховання. Прагнення всіх народів до забезпечення своєї власної державної культурної незалежності пов'язуються з розвитком національної школи, бо тепер усім зрозуміло, що нація, яка пройшла через таку школу, буде дужчою іншої нації, яка не проходила такої школи.

Розглянувши процес пробудження національної свідомості у різних народів, С.Русова стверджує, що він тісно пов'язаний з утворенням у кожного народу своєї рідної національної школи, розвиток національної школи в свою чергу, з розвитком національної літератури. Національна школа може розвиватися тоді, коли національна свідомість буде властива не лише інтелігенції, але й широким масам селян і робітників. Щодо змісту процесу націоналізації школи, то він не обмежується лише вивченням рідної мови, історії, географії свого краю, а й передбачає формування свідомості особистості, вимагає розвитку індивідуальної народної культури, широку демократизацію управління народною освітою.

"Культурне національне освічення всіх народностей і їх культурне взаємне об'єднання, - говорила С.Русова, - ось великий лозунг наших визвольних днів, ось велика робота ХХ століття, яка почалась".

У журналах "Русская мысль" і "Русская школа" С.Русова постійно писала про національну школу українців, білорусів, євреїв, татар, сербів та інших народів світу.

"Не тяжка наша дійсність, - писала С.Русова у статті "Хроніка національної школи", - в ній досить помітне явище - це національне пробудження різних народів. Це пробудження вилилося, насамперед, у намагання вчитися рідною мовою".

Вона приходила до висновку, що для створення національної школи свого народу необхідні такі умови: підготовка вчителів для викладання всіх предметів рідною українською мовою в початковій, середній та вищій школах; відкриття нових національних шкіл (бо ті, які є, - зрусифіковані навчальні заклади); наявність вчителів рідною мовою для викладання усіх предметів на всіх ступенях освіти.

Мова народу, зазначала Русова, - це він сам, в мові його мислення. Його думка, його почуття. І коли народ ясно усвідомив увесь жах втрати свого національного "я" він вже не відмовиться від будь-яких засобів, аби йому зберегти свою мову як національний шлях, яким він може примкнути до світової культури. Мова - це живий організм мислення народу, він живе і розвивається, багатіє і міцніє з кожним днем життя народу і тим швидше, чим в кращих умовах живе даний народ. Ось чому національна школа є першою умовою розумового та морального відродження народів, що усвідомили свою національну індивідуальність.

На прикладі шкіл для воляків С.Русова показала, що навчання чужою мовою веде не тільки до втрати народом своєї національної свідомості і гідності, але й до морального виродження. У статті "До національної школи у воляків, якутів і татар" вона писала, що у школі забороняли говорити по-воляцькому, і за вимовлене в класі рідне слово належало стояти на колінах. Із соромом і сльозами відбував св'єтлопівський маленький злочинець, і вже більше до школи не повертався.

Діти росли заляканими, боязкими, з жагучим почуттям ганьби за свою національність. Із тих, хто закінчив таку школу, виходили розумово і морально зважені люди, що соромилися свого походження.

У статті "До питання про білоруську школу" С.Русова говорить, що багатовікове гноблення, централізація освіти особливо відбилася на культурному стані білорусів: русифікація з боку адміністрації, колонізація в культурних верствах суспільства систематично витравляла у білоруського населення будь-яке усвідомлення своїх прав на рідну мову. Трагічний стан посилювався економічними умовами, з яких може вийти переможцем тільки народ, озброєний знаннями і самоповагою. А у білорусів, як у інших народів Росії, не було ні культури, ні матеріальних засобів, необхідних для націоналізації білоруської школи і його повільної освіти.

Проблемі української школи присвячені статті С.Русової "Про національну українську школу колись і тепер" (1908 р.), "Націоналізація школи" (1917 р.) та інші. У них акцентується увага на тому, що становлення і розвиток української національної школи є важливим для пробудження національної свідомості українського народу.

Зокрема, у статті "Про національну українську школу колись і тепер" С.Русова з боєм говорить про те, що в XVII столітті українці мали свою вільну від урядових органів національну школу, причому не тільки початкову та середню, але й вищу (Київська академія), і як вона була знищена в результаті русифікаторської політики царського уряду, а "український народ за останніми статистичними даними (1897 р.) мав самий низький показник грамотності між народами, що населяли Європейську Росію".

Глибоко дослідивши стан розвитку багатьох народів Росії, С.Русова піднімала ці питання на нарадах, з'їздах працівників освіти, діячів культури різних народностей, які проходили як в Україні, так і в Росії.

У статті "Хроніка національної школи різних народів" (1908 р.) С.Русова дає аналіз розвитку освіти калмиків, бурятів, чувашів, татар, жителів Кавказу (мусульман) та ін. Вона показує, як царське самодержавство всілякими засобами ставило перепони розвитку національної школи цих народів і намагалось повністю їх русифікувати. Так, у 1600 році після прийняття бурятами буддизму, з'явилися релігійні школи, але офіційні школи виникли близько 1741 року разом з першим храмом і монастирем. Навчання в них велося тибетською мовою. У 1840 році вже діяли 34 монастирі, в кожному існувало декілька шкіл, в основному школи грамотності. У великих монастирях були відкриті школи різних типів. Так, в одному із них в середині 40-х років була відкрита школа філософії з 13-річним курсом, де навчання проводилося тибетською мовою. Незабаром кількість таких шкіл зросла до 25, але цього було недостатньо, бо, як зазначила у своїй доповіді С.Русова, "які б не були ці школи схоластичні і за змістом, і за методами викладання, вони є культурними закладами в бурятських степах".

Певний інтерес у Русової викликало відкриття бурятами шкіл тибетської медицини: основи таких шкіл емпіричні, анатомія й фізіологія в них вивчалися дуже поверхово. Проте, значна увага в школах тибетської медицини була звернена на діагностику і виготовлення ліків із місцевих трав, і тому, на думку педагога, форми і методи такої школи можуть бути корисними як для сучасних медичних шкіл, так і для фітотерапії в цілому.

Інший тип школи, який виділяє С.Русова у бурятів, - це школи науки-символіки. Такі школи також виникали при монастирях і головною їх метою вважалося особисте вдосконалення, етичний розвиток людини. "Всі сторони душевного життя, - зазначала С.Русова, - гріхи і добродетності, зображені в символічних живописних і скульптурних зображеннях. Завдання школи - навчити дітей їх розуміти і перевірити під керівництвом різних філософських тлумачень".

С.Русова вважала, що такий підхід красномовно говорить про те, що філософські школи з тибетською мовою навчання дають учням стійку моральну

дисципліну, а прикладні школи, наприклад, школа-майстерня типографського шрифту, мали велике значення для книгодрукування в Бурятії.

Однак, не дивлячись на позитивні риси тибетських шкіл, вони, як і російські школи, на думку С.Русової, не сприяли формуванню у бурятів національної самосвідомості. Урядові і релігійні, національні і приватні, Російські міністерські школи почали відкриватись у 1828 році. Спочатку викладання в них велося рідною мовою, після запровадження русифікації викладання рідною мовою збереглося лише в двох школах. Національна свідомість бурят, зазначала вона, пробудилася після втрати ними автономії і самоврядування: народ став усвідомлювати себе як націю, і в цьому русі духовенство і монастирі відіграли велику роль".

Доповіді та статті С.Русової щодо національної школи різних народів пролили світло на національно-культурне значення релігійних шкіл: усі ці школи цілком народні, склалися вони на запити народного життя і довгий час служили єдиним джерелом національної культури, національної самосвідомості. С.Русова писала: "Якби б вони не були консервативними, але з такими школами, як мусульманські, буддистські необхідно рахуватися в справі національної освіти. Такі школи здатні реформуватись і раціоналізуватись під тиском потреб народного життя і можуть відіграти корисну роль".

Педагог виступала за розвиток національної освіти всіх народів. Дуже важливим питанням, на її думку, була організація у всіх областях Росії національно-просвітницьких товариств для книговидавництва і влаштування лекцій, рефератів, читань рідною мовою всіх народностей, ознайомлення суспільства з національними потребами і запитамі.

Крім того, об'єднання всіх діячів з питань національної освіти, організація об'єднаними думками, взаємна підтримка і ознайомлення з тими чи іншими прийомами, формами національної культури того чи іншого народу, на думку Русової, позбавило б від багатьох помилок, усунуло б з неї всякий "вузький шовінізм", і підготувало б на час ведення проекту загальної освіти свідомі кадри працівників, і визначило б для кожного народу ступені шкільної освіти.

Таким чином, на основі історичного досвіду різних країн, С.Русова формує висновки про значення національної системи виховання, доводячи, що "міцна та національна країна краще за інших використала глибокі національні скарби".

С.І. Коваленко
Т.Д. Шичум

Роль Ніжинської вищої школи у розвитку педагогічної науки і практики.

Гімназія вищих наук князя Безбородька в Ніжині була відкрита у той час, коли діяв "Статут Університетів" 1804 р., згідно якого вищий навчальний заклад ставав центром наукової і науково-методичної роботи. Це був дух того часу. Ні фізико-математичний і юридичний ліцеї не були педагогічними закладами і педагогічна наука у них не вивчалась. Проте із самого початку існування Гімназії викладачі цікавились проблемами навчання і виховання молоді, методикою викладання окремих дисциплін. Найвизначнішою особою цього етапу існування Ніжинської вищої школи був другий директор Гімназії вищих наук І.С. Орлай. Він намагався здійснити ряд важливих заходів по організації навчального процесу. Особливо різко він виступав проти низькопоклонства перед іноземцями в педагогічних питаннях, захищав національні питання освіти і виховання, демократичну ідею доступності навчання незалежно від стану.

В офіційному документі "О преобразовании училищ России", поданому в 1823 р. у Міністерство освіти, І.С. Орлай відстоював думку про те, що: "всі стани у державі мають рівне право на освіту"¹.

Більш глибока розробка проблем з педагогіки починається з часу заснування історико-філологічного інституту в 1875 р. Цей заклад уже спеціально готував учителів для середніх шкіл (гімназій). З цього часу в стінах Історико-філологічного інституту розгортається педагогічна творчість викладачів та студентів, які об'єднував сам директор інституту М.О. Лавровський. Лавровський викладав педагогіку, за його ініціативи і керівництва при інституті була створена зразкова гімназія. Гімназія й інститут склали єдиний навчально-методичний комплекс. Професори інституту працювали в гімназії, на базі гімназії організовувалась педагогічна практика студентів.

Вуз ставав своєрідною педагогічною лабораторією, в якій відпрацьовувалось зміст, форми і методи підготовки вчителів. Так, у 1875 р. згідно статуту, поряд іншими дисциплінами викладались: психологія, логіка, історія філософії як складові філософії і окремо педагогіка і дидактика. А вже через кілька років - окремо читалась історія педагогіки. У 1907 - 1908 рр. ще додається курс морального виховання і історія пізнання. Студенти залучались до наукової роботи, написання наукових робіт на педагогічні теми. Наприклад, студент 1-го курсу Чорноног виконав твір на тему "Психологічний розбір уваги". Студенти-випускники виконували наукові твори з педагогіки (наприклад: студент Карцер - "І.І.Бецький і виховний будинок в Росії"

"І.І.Бецький", студент Уткін - "Стан освіти за царювання імператриці Єлизавети Другої")

Велике науково-педагогічне значення мало заснування в інституті, починаючи з 1877-1878 навчального року, "Известий историко-филологического института", першим редактором якого був М.Я. Грот, а також заснування у 1894 році історико-філологічного товариства, яке також видавало збірники наукових праць членів товариства. У статуті цього товариства, зокрема, зазначалось, що особливий відділ його діяльності будуть складати педагогічні питання. Так, на публічних читаннях, що проводились в інституті, на засіданнях історико-філологічного товариства час від часу звучали повідомлення на педагогічні теми, аналізувався стан освіти й педагогічної думки в Росії в різні періоди, а також теорія і практика зарубіжної освіти, наприклад: слухались такі теми: "Розвиток мислення і мови у дітей", "В.А. Комаровський і його педагогічні ідеї", "Сучасні методи викладання в школах Європи". До найбільш значущих за змістом і розмірами педагогічних праць, створених в Ніжинському історико-філологічному інституті і опублікованих у його "Известиях" та збірниках праць історико-філологічного товариства, належать роботи: М.Я. Грота "Психологія почуттів в її історії та головних основах"², Н.С.Скворцова "Недуги сучасної учбової справи"³, І.В.Добіаша "Про умови успішного ведення уроку по вченням стародавніх авторів"⁴.

Найвідатнішими випускниками-педагогами цього періоду були О.Ф.Музиченко (1900 р.), М.Ф.Даденков (1910 р.). Болючі питання освіти в рідній Україні визначили напрямок теоретичних пошуків О.Ф.Музиченка. Він вивчав педагогічний досвід різних країн Західної Європи, виступав за реалістичний підхід до процесу освіти і виховання особистості дитини. З 1908 р. О.Ф.Музиченко працює в рідному Ніжинському історико-філологічному інституті: читає курс лекцій з педагогіки і філософії. Одночасно веде велику наукову роботу: виходять в світ його роботи "Монізм і школа" (1908), "Звіт про спеціальні заняття педагогікою в зарубіжному відрядженні" (1909), "Філософсько-педагогічна думка і шкільна практика в сучасній Німеччині" (1909).

М.Ф.Даденков після закінчення інституту в 1910 році працює в учительських семінаріях Полтавської області, а згодом - викладає педагогіку у Фребелівському жіночому педагогічному інституті м.Глева, одночасно протягом декількох років бере практичними заняттями слухачів учительських курсів середніх навчальних закладів при Київському навчальному окрузі, бере участь у роботі літніх курсів для народних учителів у Полтаві, Житомирі, Херсоні, Одесі.

Готуючи непогані педагогічні кадри, працівники інституту намагались ще більше зробити для педагогічного закладу. Особлива комісія із членів конференції інституту 14 березня 1917 року склала записку про реформу інституту в Безбородька. Пропонувалась нова назва закладу: педагогічна Академія. Крім

усього передбачалось посилення педагогіки шляхом збільшення педагогічних дисциплін.

Одночасно був створений "Проект педагогічної Академії кн.Безбородька в Ніжині". Велике значення в цьому проекті посіли (крім педпрактики) педагогічні предмети: психологія, педагогічна психологія, педагогіка, історія педагогіки, дидактика, методики предметів, шкільна гігієна, школознавство, шкільне законодавство, семінар з експериментальної психології.

У "Проекті" було далі сказано: "Слухачі і слухачки Академії одержавши звання вчителя чи вчительки мають право через 2 роки тримати іспит на ступінь магістра по своїй спеціальності. Екзамен на ступінь магістра педагогіки надається провести Раді Академії; одночасно Академія одержує право присуджувати вчену ступінь магістра і доктора педагогіки після захисту аспірантом відповідної вченої дисертації".

Після революції історико-філологічний інститут було реорганізовано в ІНО, переглядається зміст освіти. По Україні в цей період інтенсивно розвивається експериментальна педагогіка і психологія, ведуться пошуки нових форм і методів роботи. В інституті була заснована науково-дослідна кафедра (керівник проф.Резанов В.І.), на основі якої в квітні 1925 року були виділені секції педагогіки і психології, а згодом і самостійні кафедри - педагогіки (очолив професор І.М.Забарний), педології (професор М.А.Рябко) і дидактики та політехнізму (професор М.Ф.Даденков).

Із 14 кафедр інституту - 3 були психолого-педагогічні.

З 1924 р. починають видаватися "Записки Ніжинського інституту народної освіти" (за редакцією професора В.І.Резанова). Це був єдиний на Україні вуз, який щороку систематично видавав свої записки. Однією із солідних дидактичних робіт, надрукованих у цей період була стаття С.М.Никонова "Експериментальний метод і нова школа". Окремі автори розглядали проблеми обстеження обдарованості дітей, дитячого руху. Професор М.Ф.Даденков публікував статті, присвячені аналізу досвіду зарубіжної педагогіки, історії Ніжинської вищої школи.

У цей період з'являються наукові роботи, які є відбитком епохи тоталітаризму і ідеологізації психолого-педагогічної науки: стаття Грузинського "Ленін, педагогіка та революція", О.М.Раєвського "Ленін про психологію як науку", у якій автори розвивають педологію, рефлексологію. Ці роботи, як і славнозвісна постановка ЦК ВКП(б) 1936 р. "Про педологічні перекирчування в системі Наркомосів" гальмували наукові підходи до психолого-педагогічної науки.

У повосенний період, починаючи з 1949 року, в інституті відновлюється вихід наукових записок. Майже в кожному томі вміщувались роботи на психолого-педагогічні теми, а 8-й том за 1956 був повністю педагогічний.

Саме в повосенні роки, працюючи в Ніжинському педагогічному інституті, розпочав роботу над підручником з історії педагогіки професор М.А.Даденков. У

1947 році підручник "Історія педагогіки" вперше українською мовою вийшов у видавництві "Радянська школа".

На кафедрі педагогіки творчо працювали Г.І.Копил, В.І.Помагайбо, М.І.Крулик, М.А.Лескевич, К.Д.Гулак, В.Е.Римаренко, І.І.Пенський, Л.М.Волкова, Г.Д.Пінчук, М.М.Ярошенко, Г.Ф.Герасименко, О.Л.Богма та інші.

У цей період багато уваги науковці кафедри педагогіки приділяли вивченню передового педагогічного досвіду: Фурсянської середньої школи і сш. №1 м.Ніжина. Видавництво "Радянська школа" випустило в 1955 році велику монографію, створену колективом учителів Ніжинської середньої школи №1 разом з кафедрою педагогіки за загальною редакцією доц. В.І.Помагайби.

Особливо плідним, незважаючи на великі соціально-економічні перепопи, є період перебудови і доби суверенності України.

У цей період вченими інституту досліджуються проблеми розвитку педагогічної думки на Україні, її правдиве об'єктивне висвітлення, повернення історії педагогіки імен, які були під забороною, дискредитовані і замовчувались.

Цій проблемі була присвячена Всеукраїнська науково-практична конференція "Розвиток школи і педагогічної думки в Україні" і видання двох томів матеріалів конференції, підготовка і захист дисертацій "Освітня і педагогічна діяльність Є.Русової" Пінчук І.М., "Зміст, форми й методи підготовки робітничих кадрів у закладах профтехосвіти України (1929-1940 рр.)" Падун Н.О. Досліджується педагогічна спадщина М.І.Демкова, О.Ф.Музиченка. На кафедрі педагогіки розробляються авторські програми з історії педагогіки для студентів вузу, тексти лекцій.

Другий напрямок - це дослідження концептуальних основ і змісту національного виховання. Наукова розробка цієї проблеми має велике значення для зміцнення й укріплення суверенітету України, відродження її духовної культури, менталітету українського народу, формування у молоді національної самосвідомості, гідності, самоповаги, відповідальності за долю Батьківщини.

Під керівництвом проф. кафедри, заслуженого учителя України Щербаня П.М. підготовлена і впроваджена в практику навчальних закладів "Концепція національного виховання". Авторський колектив кафедри (за заг.ред. Коваленко Є.І.) підготував посібник для шкіл "Орієнтований зміст виховання в національній школі".

Національною ідеєю як провідною у вихованні учнівської молоді пронизані і підготовлені авторськими колективами кафедри посібники для вчителів, студентів, батьків "Сімейна родина педагогіка", "Екологічне виховання школярів", "Родинно-сімейна енциклопедія", яка вийшла з друку в кінці 1996 року.

Традиційно велика увага надається проблемі пошуків оптимальних шляхів вдосконалення підготовки вчителя: змісту вищої педагогічної освіти, формам і методам організації навчального процесу та контролю знань, вмінь і навичок.

Та творча наукова атмосфера, започаткована першим директором історико-філологічного інституту Лавровським М.О., зберігається і сьогодні. Питання методів навчання, контролю, форм випускної атестації - є предметом експериментування, наукових узагальнень, дискусій на науково-практичних конференціях, наукових семінарах, нарадах, засідань кафедр, вченої Ради як факультетів, так і вузу в цілому. У 1990 р. з ініціативи кафедри педагогіки проведена всеукраїнська практична конференція "Шляхи вдосконалення професійно-педагогічної підготовки вчителя в умовах перебудови вищої і середньої школи", матеріали конференції видано у 2-х томах. Окремим збірником наукових праць видані матеріали конференції "Рейтинг у навчальному процесі вузу".

Значна частина досліджень викладачів кафедри педагогіки присвячена профорієнтаційній роботі і організації навчально-виховного процесу в профтехучилищах: "Формування наукового світогляду учнів СПТУ в процесі вивчення математики та фізики" (Яковець Н.І.), "Науково-педагогічні основи діяльності класного керівника профтехучилищ" (Суховєєва Н.М.), "Педагогічні умови орієнтації школярів на робітничі професії" (Заніна О.М.), "Система роботи школи по підготовці учнів до вибору професії учителя" (Тезікова С.В.).

У 1991 р. кафедрою педагогіки спільно з Інститутом педагогіки АПН та педагогічним товариством України проведено республіканську науково-практичну конференцію "Вдосконалення роботи по орієнтації молоді на педагогічні професії" і видано її матеріали.

Науково-педагогічні ідеї вчених втілюються в життя при розробці навчальних планів, програм, підручників, навчальних посібників для шкіл і вузів.

Література.

1. С.Машинский "Гоголь и дело о вольнодумстве". -М. - С.41.
2. Известия Историко-филологического института. Т.V.-1904.-С.1-111.
3. Известия Историко-филологического института. Т.XXI.-1904.-С.1-111.

Л.О.Сахненко

О.Ф.Музиченко - випускник Ніжиської вищої школи.

Першочерговим завданням істориків педагогіки на сьогодні є здобуття та обробка достовірної інформації про розвиток педагогічної думки в Україні. З цього приводу привертає увагу постать видатного українського педагогіка-практика, методиста, вченого-філолога, історика педагогіки, активного пропагандиста народної освіти Олександра Федоровича Музиченка (1875-1940) - випускника нашого вузу.

Своєю працею він вписав славетну сторінку в історію вітчизняної педагогіки. Як дослідникам його творчості нам дуже присмодно, що вчений не тільки вчився у нашому вузі, але й деякий час працював викладачем.

О.Ф.Музиченко народився у місті Бердянську (Херсонська губернія) у сім'ї вчителів зразкового Станіславського народного училища Федора Івановича Музиченка. Навчався у Бердянській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. Вже з цього часу він виявляє хист до викладацької діяльності.

З 1896 - 1900 навчається у Ніжиському історико-філологічному інституті, який той закінчує на "відмінно". Вивчає іноземні мови, а німецьку - досконало. Отримує призначення до Одеси на посаду вчителя словесності та рос. мови 4 - тої чоловічої гімназії. Під час канікул вивчає педагогічний досвід університетів Заходу. Попрацювавши шість років в Одеській гімназії, Музиченко зарекомендував себе як прекрасний спеціаліст, за що одержував подяки від керівництва гімназії, а в 1905 році був нагороджений орденом Св.Станіслава III ступеня. Його твори публікуються в таких авторитетних періодичних виданнях, як "Журнал Министерства Народного Просвещения" та ін. До проблеми навчання і виховання він ставиться досить зріло, не тільки вивчає й аналізує, але й дає методичні поради ("Творчество учеников немецких школ", 1903).

У цей час його делегують на II Всеросійський з'їзд з педагогічної психології, який проводився в Петербурзі під головуванням Бехтєрева.

У 1904 році Музиченко підвищує свою освіту під керівництвом професора М.М.Ланге у Новоросійському (Одеському) університеті. З 1906 по 1908 виїжджає у відвідування до Німеччини, де продовжує навчання у Йєнському університеті, на кафедрі педагогіки під керівництвом проф.В.Рейна, праці якого мали вирішальний вплив на його творчість. Перебуваючи у Німеччині молодий вчений досліджував педагогічний досвід передових країн Західної України та Америки. Після повернення на батьківщину одержує запрошення працювати у рідному вузі, викладати педагогіку та психологію. Набутий досвід він узагальнює у працях, що виходять з 1907 року у м.Ніжині "Отчет о специальных занятиях педагогикой в заграничной командировке" (1906-1908) (1909), "На пути к демократизации школы" (1907), "По поводу новой книги проф. В.Рейна" (1908).

Гострі, невирішені питання освіти в Росії стали головним орієнтиром, який визначив шлях та напрямок його педагогічних пошуків. До процесу навчання та виховання він ставиться з реалістичної точки зору ("На пути к демократизации школы" (1907)). Працюючи у Ніжиському історико-філологічному інституті, він виконує ґрунтовну наукову роботу, продовжує розпочаті дослідження "Монизм и школа" (1908), "Философско-педагогическая мысль и школьная практика в современной Германии" (1909), "Эстетика как основа педагогики" (1909), "Реформа среднего женского образования в Германии" (1909).

У Ніжині він користувався великим авторитетом як педагог. Музиченка обирають Вченим секретарем інституту в 1908 р. 1909 р. - Головою педагогічної ради Ніжинської жіночої гімназії А.Ф.Крестінської. Під час літніх відпусток він викладає на літніх курсах вчителів у Тирасполі, Полтаві ("Конспект лекцій по педагогіці, прочитаних на земських курсах в Полтаві" (1912)), а з 1910 року знову від'їздить на літніх канікулах за кордон. У відрядженні вчений детальніше знайомиться з діяльністю послідовників гербартеріанства, зокрема працями професора Ернста Меймана ("Новые труды по экспериментальной педагогике" (1910), "ИФ.Герbart и его школа" (1911)).

Згодом його запрошують викладати на курсах по перепідготовці вчителів у м.Києві. Він викладає курс лекцій "Школоведение", "Введение в экспериментальную дидактику" у фребелівському педагогічному інституті. Тоді ж Музиченко остаточно переїздить до Києва, де працює вчителем, а потім і інспектором 40-ої Київської гімназії, займається громадською діяльністю. Він стає першим директором Київського педагогічного музею, виступає з пропагандистськими лекціями перед вчителями.

У своїх творах "Что такое педагогика и чему она учит" (1912), "Современные педагогические течения в Западной Европе и Америке" (1912) він зробив спробу визначити педагогіку як науку. Зокрема, у першій з перелічених робіт вчений популярно пояснює загальнодемократичні поняття предмету та сутності педагогічної науки, принципів побудови школи та організації її діяльності, характеризується педагогічні течії Німеччини початку XX ст. Автор протиставляв формалізму і догматизму урядової школи ідеал "вільного виховання", виступав проти монополії на освіту, за демократизацію всього шкільного життя. Погляди Музиченка на освіту позитивно оцінювала С.Ф.Руссо. Вона, як і Олександр Федорович, була прихильницею виховання самості по мислячих, активних особистостей. Ці думки знайшли відображення в працях вченого "Личность ребенка в современной школе", "Монизм и школа". Він вважав, що для гармонійного розвитку дитини, її успішного навчання і виховання необхідно враховувати вікові та індивідуальні особливості школяра. Учні молодших класів мають величезні потенціальні можливості до навчання. Але, щоб вони стали реальною силою, потрібен цілеспрямований педагогічний процес. Інакше кажучи, організація діяльності, навчально-виховного процесу повинна бути такою, щоб шкільне життя дитини було різноманітним і емоційно багатим, таким, що найбільш інтенсивно стимулює їх функціональні задатки та природні сили. Але розвиток задатків виявляється через подолання ними труднощів, що виникають на межі граничних можливостей школяра, які активізують психічні сили дитини. Кінцевий результат пізнання нового має для дитини життєвий сенс. Усвідомлення учнем життєвості знання є активним стимулом до навчання.

Учений виділяє чільне місце особистості вчителя в організації навчально-виховного процесу та у змісті навчання. "За допомогою вчителя організм дитини преробляє враження від навколишнього середовища". Коли вчитель є авторитетом для учня, тоді учень стає сприйнятливим до педагогічного впливу. Нова методика взаємодійносини у системі учителя - учень, запропонована Музиченкою, цінна тим, що вона дає можливість економити час. Керівництво навчальною діяльністю потрібно здійснювати так, щоб діти поступово навчилися самостійно регулювати свою діяльність. Саме на це спрямовані елементи методичної системи О.Ф.Музиченка.

У колі інтересів О.Ф.Музиченка - питання краєзнавчої роботи в школі. "Динамическое краеведение в программах ГУСа и его методика" (1925).

Окрім того, наукові інтереси Музиченка охоплюють ряд проблем етнографії, зокрема він досліджує історію поселення, мову та побут кримських болгар.

В останні роки життя Музиченко відходить від активної громадської та наукової діяльності, яку він вів до того часу. На це мала вплив дискусія, яка відбувалась у 1925-1926 роках у Київському будинку вчителя під назвою "Суд над комплексом". Захищаючи ідею комплексності, він у першу чергу спирається на праці вітчизняних методистів (Н.С.Бунакова (1831-1904)). Учений більше не друкує своїх творів, не виступає в пресі.

Не зважаючи на захоплення Музиченка ідеєю комплексного навчання, яке має свої вади, спадщина вченого залишається цінною і на сьогоднішній день.

У дореволюційний час він показав себе борцем з відсталістю, книжністю, екологією, з відсутністю зв'язку школи з життям.

У своїх творах Олександр Федорович розкриває значення педагогіки як науки. Методика психолого-педагогічної корекції і саморегуляції, що має місце у педагогічній спадщині О.Ф. Музиченка, виступає як наука педагогічного попередження і мистецтво уникнення помилок у навчально-виховному процесі школярів загалом і конкретної особистості зокрема. Педагогіка Музиченка вчить дітей не тільки пізнавати навколишній світ, але й себе у ньому.

Спадщина вченого дала перший поштовх до розвитку педагогічної науки на основі краєвих здобутків вітчизняної та зарубіжної педагогіки.

О.М.Гречишкіна

Фонетический метод обучения чтению (на наследия Нежинского Историко-филологического общества).

С 1894 по 1918 год в Нежине при институте кн.Безбородко действовало Историко-филологическое общество. Цель его создания, как свидетельствует Устав: "содействие разработке и распространению историко-филологических знаний и

взаимному обмену мыслей по вопросам из области этих знаний". Основателями и активнейшими членами общества были авторитетные профессора Нежинского института: П.Люперсольский, А.Добиаш, И.Турцевич и др. С 1896 по 1916 год издавался "Сборник Историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине", в котором печатались научные труды членов общества.

Специфика Нежинского института обусловила выделение вопросов теории и практики педагогики в особый отдел занятий общества. Для усовершенствования их разработки в 1900 году при Историко-филологическом обществе создается постоянная педагогическая секция. Первым ее председателем стал Александр Федорович Музыченко, преподаватель философии и педагогики института кн.Безбородко. В VI-ом томе "Сборника ..." за 1909 год напечатан его доклад "Отчет о специальных занятиях педагогикой в заграничной командировке (1906-1908)". В нем А.Ф.Музыченко освещает состояние педагогики и методики обучения в Германии.

Одна из проблем, на которых останавливается автор, кажется нам особенно интересной. Это фонетический метод обучения чтению. Музыченко выделяет отличие немецкой университетской школы от официальной программы. Оно в том, что чтению и письму детей учат не на первом, а на втором году обучения. И учат особым фонетическим способом, соединенным с наглядным изучением строения речевых органов. А первый год является этапом, предшествующим непосредственному обучению чтению. На этом этапе ученики досконально изучают речевой аппарат и артикуляционные работы по произнесению каждого звука. То есть фонетический метод является попыткой применить выводы научной фонетики в практике народной школы.

После того, как ученики усваивают способ образования всех звуков родного языка, не зная пока ни одной буквы, учитель приступает к обозначению звуков письменными знаками.

А.Ф.Музыченко подробно описывает методику такой работы с учениками и приводит все за и против фонетического способа обучения чтению. Главным достоинством метода, по мнению автора, является то, что ученик ничего не берет памятью. Усвоение происходит прочно, благодаря действию на органы зрения, слуха и осязания одновременно. Метод рождает у ребенка интерес к звуку как таковому. В результате шестилетний ребенок успешно осваивает знания, которые в современной нам школе учебной программой не предусмотрены. Кроме того, фонетический метод способствует исправлению на первом году обучения различных диалектных и индивидуальных отклонений в речи, после чего само обучение чтению является быстрым и сознательным.

Фонетический метод обучения чтению в Германии, изложенный председателем педагогической секции Нежинского Историко-филологического общества

А.Ф.Музыченко, представляет интерес не только как один из аспектов деятельности Историко-филологического общества, но и как опыт для современных педагогов-новаторов.

С.М. Родін

Славистичні ідеї професора П.О.Заболотського.

Нежинська вища школа, започаткована в 1820 році як Гімназія вищих наук кн.Безбородька, відіграла визначну роль у розвитку освіти і науки в Лівобережній Україні. Відповідаючи загалом освітянським потребам суспільства, тричі змінюючи фаховий профіль, вона з 1875 по 1820 роки разом з отриманням статусу історико-філологічного інституту була одним з провідних слов'янськомовних центрів Росії і України. В інституті у різний час плідно працювали або навчалися відомі вчені-слависти В.І.Рязанов, М.С.Державін, М.Н.Сперанський, В.В.Качановський, М.І.Соколов, Г.А.Ільїнський, Є.Ф.Карський, П.О.Заболотський, Є.А.Рихлик, В.І.Петр, К.Ф.Радченко, Ф.В.Режебек та інші. Наукова спадщина нежинських славистів має не тільки суто професійну цінність, -нижчи ґрунтовно розроблялися мовознавчі, літературознавчі, історичні, різноманітні культурологічні та освітянські проблеми - але і важливу суспільну. Звертання до останньої зумовлюється сучасною політичною ситуацією, коли Україна має в короткий термін закріпити за собою пріоритети становлення і розвитку молодого держави, як уплані суспільно-економічних реформ, так і в плані геополітичної орієнтації, включаючи завершення розробки національної концепції держави з врахуванням державотворчого досвіду своїх сусідів.

Лівобережжя України, Чернігівщина зокрема, репрезентують одну з унікальних слов'янських геополітичних зон, що зумовлюється її територіальним фактором - розміщенням на кордонах центральної України, Росії і Білорусії. Як і в кожному маргінальному регіоні, на Чернігівському Поліссі спостерігається історично зумовлений перебіг українсько-білорусько-російських етноментальних традицій у матеріальній (планування садиб, типи хат, одягу) і духовній (своєрідний жанровий склад фольклору, виразний багаторівневий діалект тощо). Тому питання етнічної самоідентифікації у цьому регіоні - з одного боку, а з іншого - усвідомлення ролі Лівобережжя як частини центру різнонаправленого геополітичного вектора "захід-схід" є злосудними для державотворчих процесів в цілому. У зазначеному контексті сучасного бачення деяких аспектів проблеми "Лівобережжя України і слов'янський світ" видається своєчасним розгляд славистичних ідей відомого вченого, філолога, історика, педагога і теоретика освітянства Петра Олександровича Заболотського (1877-1919).

Випускник Ніжинського історико-філологічного інституту, учень професора Сперанського, Заболотський розпочинав свою наукову діяльність як представник культурно-історичного напрямку, створюючи низку текстологічних і бібліографічних праць з творчості М.В.Гоголя.

Методологічні принципи культурно-історичної школи в середовищі ніжинських вчених займали, безумовно, провідне місце. Досить сказати про те, що М.Н.Сперанський був безпосереднім учнем М.С.Тихонравова - одного із найбільш авторитетних представників культурно-історичної школи. Ідеї цієї школи своєрідно переломлювались протягом всієї наукової діяльності Заболотського. У річці культурно-історичного напрямку з усіма його неминучими обмеженнями активно культивувалися порівняльно-історичні розвідки, які проводились на багатому слов'янському емпіричному матеріалі.

Перші наукові розвідки П.Заболотського з питань культурного і освітянського будівництва Чехії, Словачії і Югославії з'являються на сторінках варшавського "Російського філологічного вісника" і санкт-петербурзьких "Слов'янських відомостей".

Особливої уваги з погляду аналітичних принципів вченого заслуговує серія нарисів, присвячених культурі чехів і словаків. У них автор співвідносить розгляд таких аспектів культурного життя цих народів, як освіта, наука, література і мистецтво, з поступальними процесами їх національного визволення і саме в єдності культурного духу і політичної незалежності вбачає запоруку успіху національного відродження слов'янських народів: "Першою справою народу (чеського - авт.), що пробуджується до свідомого національного життя, було визволення його від задушливих латино-німецьких кайданів, очищення своєї рідної мови від сторонніх нашарувань, розвиток свідомого патріотизму шляхом розвитку освідчення, що йде поруч з піднесенням економічного добробуту". Наведені тези вченого, сформульовані ним близько століття тому, і сьогодні можуть слугувати одним із програмних чинників саме національної ідеї України, її поступального розвитку як самостійної держави. Думки П.Заболотського набувають принципового сенсу саме зараз, коли, з одного боку, діями культури широко проводиться "очищення рідної мови від сторонніх нашарувань", значні зусилля прикладаються у справі формування "свідомого патріотизму" суспільства, а з другого - все загрозливіше відчувається поступ кризових явищ у сферах культури, моральності, освітанстві, різних галузях української фундаментальної науки.

Ранні публікації Заболотського визначали головні напрямки його наступних досліджень: слов'янська культура і література; східнослов'янська література у творчих доробках і перекладах слов'янських авторів; творчість М.В.Гоголя; М.В.Гоголь і слов'янський світ: освіта і школознавство в слов'янських країнах; роль

культурно-просвітницької діяльності у справі національного визволення і Відродження слов'янських народів.

Досить значний науковий доробок вченого складає українознавство. Воно репрезентоване чисельними публікаціями і лекціями про творчість М.В.Гоголя, Т.Г.Шевченка, нарисом з історії Запорізької Січі, написаним на матеріалі народних переказів та пісень.

Позиції П.Заболотського стосовно культурної та політичної місії українського народу досить далека від позицій, скажімо, М.Достомарова, М.Драгоманова, В.Грінченка чи І.Франка, але при всьому дещо абстрактному з політичної точки зору, панславізмі вченого, якщо мати на увазі проблеми створення і функціонування слов'янських держав, міжслов'янських державних стосунків, він стоїть на позиціях самоідентифікації слов'янських народів, їх культурної і історичної спадщини.

Д.В.Яснівська

Археологічна діяльність Ніжинського історико-філологічного товариства.

Значну роль у поширенні історико-краєзнавчого руху на Чернігівщині відіграло Ніжинське історико-філологічне товариство (НІФТ), яке було засноване викладачами Ніжинського історико-філологічного інституту у вересні 1854 р. Одним із напрямків НІФТ стали дослідження археологічних старожитностей та історичних пам'яток Чернігово-Сіверщини. Це, в першу чергу, було пов'язано з проведенням Всеросійських археологічних з'їздів у Києві, Харкові та Чернігові, до яких краєзнавці збирали археологічні, етнографічні та фольклористичні матеріали.

Так, дослідження курганів доби бронзи на Чернігівщині започаткував член товариства М.І.Лілеєв, який протягом 1898-1899 рр. дослідив 16 курганів у Остерському й Ніжинському повітах. Найцікавішими серед них були насипи біля Ніжина - "Остриця" і "Козацька могила", та ще два на лівому березі р.Остер - "Трушхива" й "Близниця", про що було повідомлено дослідником на засіданнях XI Археологічного з'їзду у Києві (1899 р.).

Поштовхом для подальших археологічних розшуків стало доручення Підготовчого комітету Про влаштування XII Археологічного з'їзду в Харкові (1902 р.) очолити на Чернігівщині роботу по збиранню матеріалів для з'їзду. Для цього у травні 1900 р. було створено соціальну археологічну комісію на чолі з А.В.Добіашем, що протягом 1900-1902 рр. координувала зусилля місцевих аматорів старовини². У першу чергу комісією було розповсюджено програму пошуків старожитностей, з Чернігова погодились допомагати в роботі комісії члени архівної комісії А.В.Верзилов, Б.Д.Грінченко, П.М.Тиханов, Д.І.Скворцов. Внаслідок розісланих

товариством програм, почали надходити від аматорів предмети давнини, призначені для виставки Харківського з'їзду.

Одним з перших розпочав систематичне дослідження археологічних пам'яток (переважно курганных могильників та городищ давньоруської доби) у межах Мглинського, Суражського та Новгород-Сіверського повітів Чернігівської губернії член НІФТ, учитель Мглинського повіту С.А.Гатцук. Він протягом 1900-1903 рр. надсилав до археологічної комісії свої журнали з історико-археологічними замітками. Разом із звітами про розкопки на околицях Мглина, сіл Лугівки та Дегтярівки на р.Іпуті, Білогощі, Займища, Старих Чешуйок, Попової Гори надіслав свою археологічну колекцію, опис якої подано в "Каталогі виставки XII Археологического съезда в Харькове".³

У Борзнянському повіті К.І.Самбурський біля с.Гужівки розкопав курган та зробив опис цього містечка і надіслав до комісії зібрану ним колекцію старожитностей з 50 найменувань. В Остерському повіті священник Ф.П.Яновський планував провести археологічні розкопки на Вишеньському городищі. На жаль, за браком коштів це не вдалося зробити, але до комісії надійшли речі, які були зібрані під час огляду археологічних пам'яток біля с.Вишеньки і демонструвалися на виставці в Харкові.⁴

Членом археологічної комісії НІФТ О.Н.Малинкою, лікарем з Глухівського повіту П.Я.Дорошенком і археологом М.Ф.Біляшевським під час обстеження та розкопок давньоруських пам'яток у Глухівському повіті були зібрані археологічні матеріали (бронзовий гудзик, пряслице, уламки кераміки та цегли, кістки тварин та ін.), та намічені подальші археологічні дослідження пам'яток біля с.Сиволож (літописний Всеволож).⁵ Крім того, О.Н.Малинка сповістив комісію про знахідки у Глухові на місці Михайлівського цвинтаря. Тут під час земляних робіт знайдено золоті сережку і перстень, два черени, польський мідяк 1664 р. та шовковий пояс, які було доставлено до Ніжина.⁶

Археологічні екскурсії проводились М.І.Лілеєвим до Конотопа, Батурина та Крупецького Миколаївського монастиря з метою встановлення часу заснування цих містечок. Під час поїздки дослідник зібрав для виставки XII Археологічного з'їзду речові та рукописні пам'ятки. Серед них можна відмітити перстень із зображенням оленя, за яким женуться собаки, з кургану ранньозалізного віку біля с.Митчинки та Євангеліє Львівського друку з Батуриної Воскресенської церкви.⁷

На основі друкованих та рукописних джерел Є.І.Кашпровський склав археологічну карту Чернігівської губернії, але, на превеликий жаль, ця карта залишилась невідомою як для учасників XII Археологічного з'їзду, так і для сучасних дослідників.⁸

На жаль, ця плідна робота, яку схвально зустріла наукова громадськість, залишилась лише яскравим епізодом у діяльності НІФТ і не набула подальшого

розвитку. Товариство не змогло влаштувати виставку надісланих на з'їзд колекцій та матеріалів у Ніжині, як це планувалося. Не виявило особливої активності НІФТ і у період підготовки до XIII Археологічного з'їзду, що відбувся 1908 р. у Чернігові.

Посилаючись на брак часу і коштів, Ніжинське історико-філологічне Товариство свідомо у березні 1903 р. поступилося ініціативою в галузі археологічних досліджень, і організаційним центром історико-археологічних студій в регіоні стала Чернігівська губернська архівна комісія.

Література.

1. Лилеев М.И. Раскопки курганов близ Нежина // Труды XI Археологического съезда. - М., 1902. - Т. II. - С. 147.
2. Бережков М. О занятиях археологической комиссии. - Нежин, 1903. - С. 3.
3. Каталог выставки XII Археологического Съезда в Харькове. - Харьков, 1902. - С. 116 - 117.
4. Бережков М. Вказ. праця. - С. 24.
5. Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. - Харьков, 1902. - Т. I. - С. 202.
6. Киевская старина. - 1901. - Т. 73. - Отд. II. - С. 208 - 209.
7. Філіал Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. - Ф. 347. - Оп. I. - Спр. 32. - Арк. 14 зв.
8. Бережков М. Вказ. праця. - С. 26.

Р.М.Яушева - Омеляничук

Доля і трагедія Ніжинського мінікабінету.

Коли започаткована нумізматична збірка Гімназії вищих наук імені кн.Безбородька? Справедливим буде вважати 1820 рік - рік відкриття закладу.

Правда, енциклопедична інформація запевняє нас, що: "У 1845 р. передано картинну галерею і нумізматичну колекцію (441 монета) його почесним попечителем О.Г.Кушелевим-Безбородько". Зазначена кількість промайне ще раз в тексті про 1934 рік - і така обставина викликає вже великий сумнів в об'єктивності свідчення: аж ніяк не могла не зрости за 100 років бодай на десять монет або скарб колекція, адже XIX ст. відзначається рясними знахідками і надходженнями до музейних установ.

Загалом започаткування Ніжинського мінікабінету документально стверджує (перша згадка? - Я.О.) існуючий невеличкий "Опис" так званого "старого зібрання", складений 1855 р. ймовірно у зв'язку з якимось "новим" надходженням, яке

вимагало термінового обліку попереднього накопиченого матеріалу, проте мова про це в "Описі" не йдеться. Шість аркушів великої шнурованої книги акуратно заповнені візуальною атрибуцією 151 монети і медалі, які чітко згруповані по країнах, хронології і металу: давньоримських монет - 10; російських срібних - 18, мідних - 29; польських срібних - 29, мідних - 16; австрійських срібних - 5, мідних - 10; пруських - 9; шведських - 5, папська срібна; французьких мідних - 3; англійських і німецьких мідних - по 2; молдавська мідна; турецьких - 6, а також медалей - 5 екземплярів. На переліку останніх варто зупинитись для орієнтування у перспективних пошуках, а саме:

- до 250 - річчя Віленського університету / золоту 958, вага більше 250 гр. Д - 60 мм /
- в пам'ять приєднання Пруссії до Польщі у 1492 р.;
- на честь графа Корвіна Красинського;
- на честь генерала Наполеона Бонапарта;
- медаль голландська / ? / без напису і дати.

Завершено "Опис" 1855 р. власноручно А.Янішевським: "Означені у списку нумізматичні предмети знаходяться у повній цілості на моїй відповідальності і згідно сього списку будуть вписані в шнурований зошит для запису предметів нумізматичної колекції. 25 лютого 1855 р. Бібліотекар А.Янішевський". Запис про передачу в бібліотеку зібрання від Секретаря ліцею Корницького засвідчив директор М.Могілянський (КПЛ А1388).

Через 30 років Ніжинський ліцей було перетворено в Історико-філологічний інститут. Вирішальну роль зіграли значні події, що відбувалися у закладі напередодні, та й вимоги повітового міста спричинили до цього, адже населення до того часу зросло вдвічі і складало 9.030 мешканців.

Отже, навесні 1872 р. в Раду ліцею прибув із столиці лист від 28 лютого такого змісту: "Покійний граф Григорій Олександрович Кушелев-Безбородько за духовним заповітом заповів Ліцею колекцію стародавніх монет, про що сповіщаю Раду ліцею. Уклінно прошу зробити розпорядження щодо прийому таких в С.-Петербурзі, додаю що монети ці знаходяться в особно пристосованих для них меблях, опечатані судовим приставом, і для перевезення в Ліцей необхідно зняти печатки і скласти в ящик. Лютого 28 дня 1872 р.

Головнокеруючий мастками графа і графині Мусіних-Пушкіних. В.Варле" (КПЛ А1375).

Листування йшло досить мляво між столицею та Ніжином, і тільки в травні наступного 1873 р. ліцей знов одержав листа від виконавиці волі покійного - сестри

* КПЛ А1388 - шифр архіву відділу фондів Історико-культурного заповідника "Кієво-Печерська лавра". Мова документів - російська.

її графині Любові Олександрівни Кушелевої-Безбородько, уроджені Мусіної-Пушкіної: "Колекцію монет і медалей різних часів, що знаходяться в моєму кабінеті в міському моєму будинку в особно для неї зроблених меблях передаю в Ліцей кн. Безбородька в м.Ніжин. Уклінно прошу при надходженні оних засвідчити мене своїм повідомленням" (КПЛ А1376).

Уже в липні 1873 р. завідувач "основними бібліотеками ліцею і Ніжинської гімназії пан Олександрович" отримав сім ящиків із золотими, срібними і мідними монетами і медалями, запечатаними іменною печаткою. (КПЛ А1377).

Правда, в Акті прийому від 31 серпня 1873 р. - одинадцять ящиків із загальним переліком вмісту кожного типу: "ящик 2 - медалі російські XVIII-XIX ст.", без зазначення навіть кількості. Завершується перелік цікавим додатком: "129 срібних монет і 7 медалей, 78 золотих монет і медалей". (КПЛ А1384).

Наступний 1873-1874 н.р. було присвячено прийому і збірці, науковій обробці та обліку графської колекції. 3 грудня 1874 р. з'являється Рапорт в Правління ліцею Радника Правління пана Затиркевича і завідувача нумізматичного зібрання професора Івана Сребницького про те, що 30 вересня відбулася збірка мінікабінету і встановлено:

- "1. Старе зібрання за описом 1855 р. - 854 екз., з яких не вистачає 6 номерів.
2. Частина нового походження, з описом, має 950 номерів.
3. Частина нового зібрання, без опису, складають 2.544 екз." (КПЛ А1386).

За розділами Рапорту можна припустити кількісний склад Пожертви 1872 р., оскільки в дарчих документах він не визначений - 3.494 нумізматичні предмети. "Старе зібрання" - 854 екз. - можливо, і включає прижиттєвий 1845 р. внесок Г.О.Кушелева-Безбородька в Ніжинський ліцей, але свідчення про це поки що відсутні.

Так чи інакше, на 1874 р. загальну кількість Ніжинського мінікабінету склали 4.348 предметів, "з яких не вистачає 6 номерів".

Пізніше, у 1875 р. І.Сребницький в Акті прийому підтверджує загальну кількість нумізматики, додавши відомість про "36 асигнацій" і уточнивши я існуючий зміст частини описаного "нового зібрання" - 2.544: "золота - 13, срібла - 1.238, мідних - 1.259, різних - 34 екземпляри", серед яких: "грецьких і римських монет - 290, російських мідних Олексія Михайловича (копійок - Я.О.) - 750" (КПЛ А1387).

Впродовж 1874-1875 н.р. І.Сребницький складає каталог - "Опис російського відділу нумізматичного зібрання Ліцею". Вражає високий рівень атрибутики російського корпусу монет, кваліфікована їх системність: автор не тільки визначає монету або медаль, він також вичерпно характеризує аверс-реверс і передає, хай рукописом, легенди. Нагадаємо, що завідувач мінікабінету був людиною досить похилого віку, бо викладачем працював у гімназії ще в 1820-1830 рр.

Каліграфічний "Опис" 1875 р. обіймає 14 сторінок також великої шнурованої книги, де записані 1140 монет і медалей Росії "Нового" і "старого" зібрань; серед них такі перлини, які два срібляники князів Київської Русі - св.Володимира і Ярослава, рублі Олексія Михайловича та Петра I, Іоанна Антоновича, золотий жетон на коронацію Павла I, чотири новгородські монети гривні.

Завершується "Опис" підписами про прийом-передачу від І.Сребницького новому завідувачу вчителю інституту П.Михайловському 6 липня 1875 р. (КПЛ А1389).

Наступні десятиліття в Ніжинському мінікабінеті працювали, опікувалися його справами або були причетні до нього як колекціонери та експерти:

професор В.Р.Фохт (1864-1941), який придбав досвід у Петербурзькому Ермітажі, опрацьовуючи "по вільному найму" античні монети Африки і Селевкідів у 1905-1909 рр.;

професор В.Г.Ляскоронський (1860-1928), історик, археолог, нумізмат-дослідник знахідок римських монет на Україні, зав. відділу "КПЛ" 1926-1928;

професор В.А.Шугаєвський (1864-1966), видатний український нумізмат, що в 20-30-ті роки надавав кваліфіковану допомогу повітовим музеям як завідувач Чернітвеського Держмузею, а згодом як завідувач нумізматичного відділу Центрального історичного музею ім.Шевченка в Києві, автор праць по грошовому обігу на терені України;

професор І.Г.Спаський (1904-1990) у 1926-1930 рр. - директор Ніжинського окружного музею ім. Гоголя, мінікабінет якого на той час складався з 6.000 предметів, головний хранитель відділу нумізматки Ермітажу в 70-80-ті роки, автор монографій "Російська монетна система", "Російські ефимки", "Дукати і дукачі", написаних на базі розвідок В.А.Шугаєвського.

Праця І.Спаського в Ніжинському інституті освіти (ІО) як нумізмата була значно полегшена тим, що в музеї існував вже повний, на 182 аркуші невідомого нам автора "Опис" 1918 р. на 6.013 монет, медалей, жетонів і асигнацій з 10.000 музейних експонатів. Йому передує вступна записка: "Сорок чотири роки ніхто із завідувачів цього зібрання не спричинилися до складання його опису. До тих пір, поки не знайдуться вчені аматори, які це зроблять, упорядник спромігся здійснити хоча б не науковий, а просто інвентарний опис.

Написам, бувшим при монетах, доводилося вірити, за винятком тих випадків, коли монета явно не відповідала напису..."

Можливо, із Ніжинського скарбу 1852 р., які професор М.Т.Тулов відправив до Спб Г.О.Кушелеву-Безбородьку.

Увагу привертає і останній додатковий запис за №574 другої частини "Опису медалей і жетонів", який свідчить, що медаль 1888 р. в пам'ять чудового врятування царської родини була одержана 30 серпня 1919 р. від Івана Георгієвича Спаського (було тоді дарувальнику лише 15 років) (КПЛ А1392).

Відносно щасливі 20-ті роки українського відродження змінилися роками влади пролетарської ідеології - ідеології гегемона "відняти і поділити".

Так з'являється горезвісна Постанова №842 РНК УРСР від 11 липня 1935 р. "Про концентрацію речей державного значення в центральних музеях": "Надати НКО освіти УРСР право вилучати з місцевих музеїв на території УРСР особливо цінні історичні речі загальнодержавного значення для передачі їх на постійне зберігання до центральних історичних музеїв. П.п. Голови РНКУ Любченко" (Архів НМІУ, Ф.Р - 1260. - оп.1. - Спр.28. - Арк. 71).

Таким чином, Ніжинський мінікабінет разом із документами та описами опинилися в 1936 р. на території К. - П.Л., де вже скупчилися нумізматичні колекції зліквідованого у 1933 р. заповідника "КПЛ", змінившого прописку ЦІМу, Київського ІНО (кол. університет св.Володимира), кол. Церковно-археологічного музею та ін.

Подальша доля Ніжинського мінікабінету невідома, в цьому власне і є його трагедія. Науковці Відділу нумізматки НМІУ за 20 останніх років, вивчаючи історію і склад власного зібрання, не зустрічали примітки: "З Ніжинського музею". Нічого не дали і пошуки в заповіднику "К.-П.Л."

Де ж тоді Ніжинська колекція? Не повернулася з Німеччини після війни 1941-1945 рр.? Чи може дивним казуїстично-більшовицьким чином розпорошена по різних музеях СРСР?

Т.П.Литвинова
Людина і її справа: життєвий шлях і творчі пошуки
Евгенії Спаської
(до історії вивчення ніжинських кахлів).

От прежнего богатства осталось
лишь несколько прекрасных форм...
Страницки дневника С.Ю.Спаськой.

Ніжин, грудень 1923 року.

Сьогоднішня - це час, коли особливо хочеться сподіватися на те, що відродиться, зуміє заявити про себе все те культурне надбання нашого народу, що створювалось і зберігалось віками, передавалось із покоління в покоління, від майстра до майстра.

зберігалось, викликало захоплення і спонукало з погордістю говорити про те, що ми є нащадками великого майстрового українського роду.

Збираючи по крихтах культурне надбання минулого, як не вклонитись тим, хто в далекі і не досить далекі часи вніс свій вагомий вклад у доробок української духовності. І як важко усвідомлювати, що імена таких дослідників сьогодишньому поколінню здаються не тільки напівзабутими, а навіть невідомими.

Саме про таку жінку, видатного вченого, наполегливого дослідника й палкого патріота Ніжинщини, з ім'ям якої пов'язана ціла сторінка в історії розвитку народного мистецтва України, зокрема нашого краю, піде мова.

Батьківщиною Євгенії Юріївни Спаської було наше місто. Вона народилася 20 грудня 1891 р. (1 січня 1892 р.)¹ в сім'ї священника Спасо-Преображенської церкви Георгія Спаського. Бажаючи ще й сьогодні можуть знайти неподалік від центру міста будинок, що за традицією називають будинком Спаських, а ось документально-біографічних відомостей про цю сім'ю не так вже й багато. Можна зробити припущення про те, що сім'я кохалась на літературній класиці, всесвітній і вітчизняній історії, бо саме любов до минувшини спонукала дітей Георгія Спаського обрати сферою своєї діяльності історію та мистецтвознавство, присвятити цьому своє життя, зробити чимало знахідок матеріальної культури, залишити по собі значну літературно-дослідницьку спадщину. Адже й Іван Георгієвич, як і Євгенія Юріївна, - відомий історик, вчений зі світовим ім'ям, чимало років працював у нашому місті, а пізніше - в Ермітажі.

Але все це прийде потім, з роками - і освіта, і глибокі різнобічні знання, а починався цей шлях для Євгенії Спаської в 1900 році в Ніжинській жіночій гімназії Пелагеї Іванівни Кушакевич².

Переглядаючи архівні документи, не важко зрозуміти: старанна і добросовісна дівчина хоч і вчиться добре з усіх предметів, все ж віддає перевагу словесності, історії, педагогіці. Гімназію закінчено зі срібною медаллю³.

А потім прощання із рідним містом і подорож до Москви, де Спаська навчається на вищих жіночих курсах, готуючи себе до педагогічної діяльності. Невідомо, як би склалася доля Євгенії Спаської, якби не початок 1-ої світової війни. Виховане в сім'ї почуття любові до рідного краю, відповідальність і почуття обов'язку привели Євгенію Спаську в палати ніжинського госпітально, де вона виконує обов'язки сестри милосердя. А пізніше - фронт, точніше, фронтовий госпіталь Південно-Західного фронту.

Навіть важка і виснажлива праця не завадила допитливій жінці вивчати традиції і народні промисли Галіції та Буковини. Ця праця й дослідження були настільки плідними, що по закінченню війни Спаська займається організацією артілей, народних художніх промислів: вишивки, різьбярства, ткацтва, кераміки. В той же час виходить і її перша робота з даної тематики.

Так знайдено справу всього життя. Скільки ще попереду буде пошуків, скільки ще вийде наукових праць!

Досвід її роботи в Західній Україні настільки значний і вагомий, що вона призначається на посаду інспектора по відродженню художніх промислів на Україні, зокрема на Чернігівщині та Ніжинщині. Євгенія Спаська добре розуміла: вирішити проблему одвічних українських народних промислів можна лише тоді, коли досконало вивчиш і їх народження, і їх розвиток, і їх історію.

Що було характерним саме для Ніжинщини? Спаській було відомо, що цей регіон здавна славився самобутньою керамікою. Підтвердження цієї думки дослідниця знаходить в різних літературних джерелах. Шафонський у своїй книзі "Черниговского наместничества топографическое описание" подає відомості, що у XVIII ст. майже по всіх 11-ти містах Чернігівського намісництва, а також по багатьох місечках серед майстрового лоду було чимало гончарів. Спеціальне виробництво ваколь існувало і в Ніжині, де на цій гончарного цеху був зображений св. Георгій на коні, а з другого - глечик, горщик та кахля⁴.

Дослідницю вражає і те, що звичайні побутові речі поетизуються, підносяться до рівня високого мистецтва. Пізніше, в одній із своїх робіт Є. Спаська пропонує віршення Климентія. Зацікавившись, ми знайшли повний текст цієї поезії.

Замислимося: О гончарах слово віршоване похвальное⁶

Первый на світі гончарь ремесник труждатель -
самъ Господь Богъ, Адама и Евви создатель,
Которий далъ людемъ всі хитрости уміти
и всяку премудрость хотяцимъ розуміти.
Прето мощно гончарство святимъ діломъ назвать,
поневажъ Богъ Адама зволить зъ глини создать
И гончарямъ чоловіка мощно бь зъ глини зробиць,
тільки не возможно зробивши, души вліпить.
Еднакъ сосуди роаять напитки выпивать
и всякне тежъ горшки, шо істи готовить,
Таже кафлевие печи виставують
и розниє на кафляхъ оздоби мудрують,
А барзій, шо прокопуваними називаюць,
где фарбами всякою краси додаваюць,
Именно же-многоє шмильцами кладуть цвѣти,
и вельми премудрие полагають квѣти.
Ажъ би беспречь хотіль на туо дивитися
пѣчь и трѣтись: до такой мило пригудитися...

Отже, - піч... Це домашнє вогнище було елементом житлового інтер'єру. Здавна біля неї збиралась сім'я, тут було тепло і їжа. З нею пов'язані численні народні повір'я та звичаї. Через це домашнє вогнище було об'єктом особливих піклувань. Його завжди намагалися не тільки тримати в чистоті, а й прикрасити. З часом печі набувають відповідної пропорційно-доцільної форми, що органічно сполучалося з декоруванням.

Основним оздобленням печі була кахля. Відомо, що полив'яні плитки, або кахлі, існували ще до монголо-татарської навали. Після неї їх зарахували до мартирологу тих елементів давньоруської культури, що припинили своє існування. Але археологічні дослідження довели, що це не так. Після навали плитка продовжує жити, хоч і набуває іншого призначення. Після суттєвих видозмін плитку починають використовувати для облицювання обігрівальних печей в інтер'єрі житла⁷. Звичайна плитка була непридатною для цього: при нагріванні вона не трималася на поверхні печі. Щоб запобігти цьому, на її зворотній стороні почали робити румпу-стілки, які утворювали коробку, призначену для міцного поєднання з кладкою чистої печі. Утворювалась повітряна подушка, яка надовго зберігала тепло.

У такому вигляді плитка стає кахлею. Отже, початком розвитку кахлів вважають перші використання керамічних посудин у кладці печей.

На Україні виробництво кахлів і техніка емальових розписів є цілком оригінальною і національною.

XVIII-XIX ст. - пік кахляного виробництва і використання кахлів для оздоблення житла. Майже у всіх будинках, незважаючи на те, кому вони належали - пану чи сільському бідняку, була піч, оздоблена таким чином.

В 20-х роках Є.Спаська намагється знайти у нашому місті дані щодо цього питання.

Щоденник дослідника⁸

2-3. VIII. 1921.

Зарисовані кафли печи гончара Василя Максимовича Литвина (ул.Кунашевская, 67). Кафель желтоватый, рисунок сделан 3-мя цветами: коричневым, зеленым и желтым. Сюжеты: преимущественно сидящие и летящие птицы, 2 кафли с бытовыми сюжетами: пряха, солдаты, 2 - с животными - лев, козы. Судя по рисункам, можно думать, что это работа старого гончара, мастера Дробязко, который жил очень давно в Нежине на Васильевке.

4. VIII. 1921.

Печь у вдовы Марии Прищенко на Круче. По словам хозяйки, печь очень старая, "столетняя", перенесена уже в 3-ую хату от свекрухи ее свекрухи. У нее она стоит уже 40 лет. Рисунок - синие цветочки.

11 VIII. 1921.

Печь - груба у Матвея Пархоменко (ул.Объезжая, 57). Работа мастера Бедеды. Изготовлена 70 лет назад.

18 VIII. 1921.

Печь изразцовая в институте, в студенческом клубе. Изразец обычный. Рисунок - синий цветочек.

Практичні пошуки і реальні знахідки говорять дослідниці про те, що перед нею праки, залишки великої народно-мистецької спадщини, що має свою цікаву історію і свій шлях розвитку. Для глибшого вивчення цієї проблеми Є.Спаська знайомиться з працями відомих вчених: "Очерками по истории декоративного искусства Украины" Шероцького, "Ташкетами в кахлях": Н.Марковича, "Дневниками" К.С.Ханелка, "Историей русов или Малой России" Г.Коницького та багатьма іншими.

І врешті-решт народжується власна робота "Кахлі Чернігівщини XVIII-XIX ст.", де Спаська з захопленням оспівує мистецтво ніжинських майстрів: "Печі, які владено з сюжетних кахоль, - улюблена розвага дітей, - це наче картинна галерея в каці, або гарно ілюстрована книжка: різноманітні птахи, тварини, люди, верхівники веселять і приваблюють око якими кольоровими, вмілими артистичними малюнками..."⁹

Природно, що Євгенію Юрїївну зацікавив процес творення цієї краси і можливість розвитку цих промислів у сучасних умовах не тільки з метою щоденного користування, а й з метою збереження культурного надбання минувшини.

Вона досконально вивчає техніку виготовлення та розпису кахоль Чернігівщини, технологію приготування фарб, уточнює розміри традиційних кахоль, досліджує природний матеріал, з якого вони виготовлялись. Стосовно цього питання вона зазначає, що глини Чернігівщини займали по своїй якості найперше місце не тільки на Україні, а навіть в цілій Імперії, і гончарі для виготовлення кахоль користувалися весь час місцевим матеріалом.

Найбільше уваги Є.Ю.Спаська приділяє походженню сюжетів та їх трактовці: "характерна риса малюнків на кахлях Чернігівщини, яка одразу впадає в око, зокрема, коли порівнювати їх з галицькими та київськими - є перевага площі тла над площею малюнка і якась надзвичайна легкість, навіть скупість малюнка. Тут на світлому тлі одна, рідко дві (і ніколи три) постаті стоять або сидять, ясні фестони, фіранки, також і чудне вбрання їх мимоволі наводить на думку, що це декорації й актори лялькового театру. Ні дверей позаду їх, ні вікон ніколи не буває: мінімум меблів - стіл, стілець і т.ін.

Люди - переважно чоловіки - музики, п'яниці, москалі, комедіанти стоять, сидять на стільцях коло столів з пляшками, чарками, але всі ці предмети намальовано окремо один біля одного й видно все лише з одного боку, переважно в профіль...¹⁰

З II половини XVII ст. популярним був і геральдичий мотив, його постійно вживають, виконують на різних речах, переважно панського вжитку. Птахи зображаються теж в профіль. Найулюбленишими птахами вважають орла - як символа влади та півня - як символа вогню.

Нерідкісними для того часу були кахлі із зображенням знаків зодіаку, найчастіше, - лева. Усі вони за композицією та мотивами дуже схожі між собою: розлучена чотиринога тварина, піднятий угору хвіст, що закінчується рослинним орнаментом, та маленька зірка, яка пізніше набуває форми квітки.

Але найулюбленишим і найхарактернішим для ніжинських майстрів був рослинний мотив, так звана "ніжинська фіялка", ці "дрібні п'ятипелюсткові квіти, - невідомої в ботаніці породи ... з довгим і тонким листям, іноді навіть з корінцем"¹¹, є неперевершеним зразком оригінальності розпису синім на білому тлі.

Вчені вважають, що цей монохромний розпис по білій емалі однією синьою фарбою виник у Західній Європі під впливом кобальтових підглазурних зображень на китайському фарфорі. Це - один із проявів поширеної тоді моди на "китайщину", яка перекинулася в Росію та в Україну.¹²

І дійсно, такі кахлі привозили спочатку в Ніжин з калузького заводу Гребенщикова, були вони дорогими, тому більшості ніжинського населення вони були не по кишені. І годі ніжинські майстри навчилися виготовляти кахлі не тільки такі ж, а навіть кращі за привозних.

І починали розвітати ніжинські фіялки на печах жителів нашого міста, вражаючи зір неповторністю форм і та малюнка

Щоденник дослідника

3. VIII. 1921.

Печь у Новосельна Онищенко на Миталевке. Печь кафельная, сложенная 25 лет назад из кафеля по 8 коп. за каф. и по 15 коп. за карниз. Рисунок - изящный синий цветочек.

13. VIII. 1921.

Печь изразцовая у Дмитрия Яковлевича Крутько (Бабичевка, 13). Печь варистая, более 58 лет. Рисунок - синий цветочек, чем-то напоминающий китайский. Работа нежинского мастера.

Велику цінність мають датовані або підписні кахлі. Приємно розшукати датовану, підписну піч, відчуваєш себе вдячній тій особі, що старанно виводила літери на найкращому місці, хоч іноді це трохи й псувало композицію малюнка, іноді неписьменний батько доручав це зробити сину, школярові.¹³

Як зазначає в своїй роботі Є.Ю.Спаська, найранішою датою на ніжинських кахлях в той час була дата 1820-го року, підписана так: "Это кахля завода Ивана Сътка здълана 1820-го года ноября 30 дня". Крім нього, мали звичку підписуватись на своїх кахлях "з фіялками" в ромбовидних рамках в 60-70 рр. XIX ст. брати Білики - Петро та Іван.

Найраніша дата, що збереглася в 20-х роках XX ст. на одній із печей - це 1852 рік. Цікаво, що чернігівське гончарство має датовані кахлі раніші на 20 років, аніж Галицьке. Є.Ю.Спаська з задоволенням робить цей висновок, ніби підкреслюючи ним давність ніжинської школи майстрів. А це була саме та школа, яка мала певні сталі традиції і, мабуть, не кожен майстер мав право підписувати кахлі, а тільки той, що досяг вищих ступенів майстерності. І навіть сьогодні, наприкінці XX століття, ми з захопленням вивчаємо в краєзнавчому музеї такий на перший погляд простий надпис: "1864 года августа 3 дня", бо він дорожчий від багатьох сучасних серійних фірмових знаків.

Аналізуючи роботи Є.Ю.Спаської, важко переоцінити їх наукову цінність, але мета дослідниці була не тільки в тому, щоб задовольнити свою творчу допитливість, Євгенія Спаська мріяла про те, щоб відродити, зробити реальністю цей забутий народний промисел. Не для музеїв, а для нащадків, як зберігають і передають з покоління в покоління зразки образотворчого мистецтва, музичні твори, хоч мода на них вже й пройшла.

Бо на справжню, глибинну красу не може бути моди, вона вічна...

Як же склалося так, що ці благородні і значні плани так і залишились нездійсненими? Не будемо гадувати про те, які складні обставини зумовили становище інтелігенції в 30-ті роки. Це тема для особливого дослідження. Ясно одне, що ім'я Євгенії Юріївни Спаської з її зворушливо-натхненною любов'ю до української старовини, не могло не потрапити до відповідних списків. Цим і зумовлений раптовий виїзд її до Алма-Ати. Через багато років брат Спаської в одному з своїх листів напише: "В Казахстан сестра попала не по своей воле, а единственно отечественными заботами начальства".¹⁴

Відтепер життя Євгенії Юріївни тісно пов'язане з Середньою Азією. Вірна собі, дослідниця займається етнографічними дослідженнями, плідно працює в інституті ім.Абая. А до рідної Ніжинщини летять листочки, а в них згадка і туга за рідними місцями. Яскраві і незабутні спогади дитинства: "Лучше всего я запомнила зимние вечера, особенно, когда кроме нас никого дома не было. Загора в нашей спальне лежанку, сложенную из кафель с синими цветочками, няня усаживалась

перед огнем на скамеечку, а мы с братом - у ее ног на войлочном коврикe. Смотреть на огонь нам очень нравилось, и мы молчали, но иногда няня рассказывала нам что-нибудь или напевала тихонько..."¹⁵

Сьогодні ці листи сприймаються як документ, як заклик до тих, хто здатний продовжити розпочату Є.Ю.Спаською справу, адже вона залишилась вірною їй до останніх хвилин свого життя.

З листа: "Дуже шкодую, що не буду на ювілей (музею), бо залишилася і тут ніжинською патріоткою!"¹⁶

А хіба ми, відроджуючи українську духовність, не можемо пошквуватись про збереження і відродження цього виду декоративно-прикладного мистецтва? Ми могли б прикрасити ніжинськими кахлями дитячі садки, заклади культури. Звичайно, це дуже важко. І справа не тільки в матеріальних труднощах сьогодення, справа в першу чергу в тому, що не проросли ще в наших душах ті паростки причетності до народознавства, які були у Євгенії Спаської. Так, для цього дійсно не треба бути байдужими.

З листів: "...А сколько находок бывало и будет вокруг Нежина!... Об этом можно говорить и писать много, но если бы от этого польза была! Как и повсюду, в Нежине ломают, разрушают или ремонтируют старые дома и при этом, наверное, сокрушают и выбрасывают знаменитые нежинские изразцы..., которые любой музей с наслаждением взял бы, а если взять такую печь целиком, ей цены нет... Но для того, чтобы на гнила старина, нужны неравнодушные люди..."¹⁷

Література:

1. Дата народження уточнена згідно даних філіалу Чернігівського обласного архіву в м. Ніжині // Фонд 1234, оп. 1, од. зб. 2.
2. Дата вступу до гімназії уточнена згідно даних філіалу Чернігівського обл. архіву в м. Ніжині // Фонд 1234, оп. 1, од. зб. 4.
3. Згідно з оригіналом агестату Є.Ю.Спаської // Фонд 1234, оп. 1, од. зб. 2.
4. Шафонський А.Ф. Черниговского Наместничества топографическое описание, сочиненное в Чернигове 1786 г. - К., 1851. - с. 322.
5. Спаська Є.Ю. Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII-XIX ст. 4-й етюд з циклу "Чернігівське гончарство". - К., 1928. - с. 10
6. Основа, 1861. - №1. - с. 217.
7. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.). - К.: Либідь, 1992. - с. 46.
8. Тут і далі під рубрикою "Щоденник дослідника" цитуються записи Щоденників Є.Ю.Спаської 1921-1926 рр. Здебільшого про Ніжин та Чернігівщину".
9. Спаська Є.Ю. Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII-XIX ст. 4-й етюд з циклу "Чернігівське гончарство". - К., 1928. - с. 11.

10. Там же. - с. 16-17, 22.

11. Там же. - с. 20.

12. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII). К., 1992. - с. 166.

13. Спаська Є.Ю. Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII-XIX ст. 4-й етюд з циклу "Чернігівське гончарство". - К., 1928. - с. 28.

14. Спаський І.Г. Лист до Пухтинського В.К. від 13 квітня 1967 р. // Матеріали приватного архіву Шолодька В.С.

15. Спаська Є.Ю. Лист до Шолодька В.С. від 30 квітня 1972 р. // Матеріали Ніжинського краєзнавчого музею.

16. Спаська Є.Ю. Лист до Шолодька В.С. від 30 грудня 1970 р. // Матеріали Ніжинського краєзнавчого музею.

17. Спаський І.Г. Лист до Васильківського Г.П. від 29 травня 1966 р. // Матеріали Ніжинського краєзнавчого музею.

Н.І. Белкіна

Проблеми підготовки вчителів у педагогічній спадщині М.І.Демкова.

Культура, наука, освіта визначають поступальний рух усього людства, а вчитель є керманічем цього руху. Відродження національної культури, школи є одним з найважливіших завдань у становленні незалежної України, у вихованні майбутніх громадян.

У розв'язанні цього важливого завдання значна роль належить школі, вчителю, його теоретичній та методичній підготовці, рівню його національної самосвідомості та почуття громадянського обов'язку. Формуванню цих якостей вчителя сприяє вивчення педагогічної спадщини видатних діячів культури і освіти України, серед яких чільне місце належить Михайлу Івановичу Демкову (1859-1939). Після закінчення в 1877 р. Ніжинської гімназії із срібною медаллю Демков стає студентом фізико-математичного факультету Київського університету. Одержавши ступінь кандидата природничих наук в 1881 р., він починає працювати викладачем фізики і природничої історії в Чернігівській жіночій гімназії. Роки роботи педагога в м. Чернігові, а потім у Глухівському учительському інституті були періодом становлення його як видатного вченого-теоретика, а співробітництво в багатьох журналах принесло значну популярність.

Багата науково-теоретична спадщина М.І.Демкова. У важливому доробку вченого праці з природознавства та фізики, методики викладання цих предметів, книги з педагогіки та її історії, зокрема "История русской педагогики" (1895 р. - 1909

р.) - перше трьохтомне видання з історії вітчизняної педагогіки. "Курс педагогіки для учительських інститутів, вищих жіночих курсів і педагогічних класів жіночих гімназій" в двох частинах. Ці та інші книги автора видавались і перевидавались по декілька разів (5-6 і більше). До 1922 року студенти інститутів вивчали педагогіку за підручниками Демкова. На жаль, наукова діяльність вченого співпадає з періодом посилення репресій щодо української культури і мови. У 1876 р. було видано закон про повну заборону української мови в школах взагалі в суспільному житті. Тому педагог змушений був друкувати свої праці російською мовою, та, не зважаючи на це, творчий доробок вченого має велике значення для реформування і розвитку національної системи освіти.

У полі зору Демкова широке коло проблем методики викладання фізики та природничих наук, дидактики, формування гармонійно розвиненої особистості, сімейного виховання. Особливого значення вчений надавав підготовці педагогічних кадрів. Всією своєю діяльністю намагався поліпшити підготовку вчителів. У своїх статтях, підручниках Демков неодноразово наголошував на необхідності реформування системи освіти з боку держави. Він ставить питання про доцільність створення кафедри педагогіки при університетах, бо в них здійснюється підготовка вчителів. Керувати такою кафедрою повинен спеціаліст з педагогічною, а не філософською чи психологічною освітою. Демков накреслює структуру такої кафедри. Її склад, обов'язки членів, відзначаючи, що викладачі педагогіки при кафедрах філософії чи психології не можуть у повній мірі забезпечити необхідну підготовку. Для того, щоб розвивати педагогіку як науку, необхідно створити педагогічну академію. "Затем необходимы высшие педагогические институты для подготовки преподавателей средней школы, при неприменном условии, чтобы педагогика и ее история была в них главной и основной дисциплиной, вокруг которой должны бы группироваться все остальные".¹ - наголошував педагог, при цьому він зауважував, що не варо такі навчальні заклади створювати за одним планом, в їх структурі і діяльності може бути різноманітність. З метою підготовки адміністративних керівників на всіх ланках педагогічної освіти необхідно мати спеціальні педагогічні інститути.

Великого значення Демков надавав теоретичній і практичній підготовці вчителя. Окрім лекційних занять, професори, на думку вченого, повинні проводити "совещательные беседы", на яких студенти в невимушеній обстановці могли б одержати відповіді на хвилюючі їх запитання, обговорювати питання, що виникають. Відкриття педагогічних інститутів, семінарій, педагогічних класів жіночих гімназій, - це перший крок у вирішенні проблем підготовки вчителів. Наступним етапом є створення гімназій і реальних училищ при закладах, що займаються підготовкою вчителя: "При каждой семинарии для практических занятий слушателей необходимо было бы иметь гимназию и реальное училище,

которое непосредственно подчинялось бы директору семинарии и где семинаристы под непосредственным руководством и наблюдением профессоров и руководителей педагогов давали бы уроки и присутствовали бы на "образцовых уроках" других уже опытных преподавателей".²

Вчений також наголошував на необхідності зв'язку педагогічних семінарій з університетами, оскільки вчитель, поряд із знаннями педагогіки і свого предмету, повинен одержати енциклопедичну освіту. В основу енциклопедичних знань слід поставити філософію, яка є основою всіх наук. Філософія допоможе педагогу зрозуміти суть речей, виробити правильний погляд на світ, на призначення і місце людини в ньому.

Окрім філософії, за словами Демкова, енциклопедична підготовка включає в себе знання психології, фізіології, логіки, етики, художньої літератури, поезії та інші.

Значну питому вагу у професійній підготовці вчителя, на думку Демкова, повинні займати педагогічна наука: загальна педагогіка, дидактика, історія педагогіки, методика викладання.

Майбутні вчителі повинні володіти певними вміннями і навичками, адже завдання вчителя не стільки в тому, щоб дати учням певну суму знань, а виховати любов і потяг до знань, сформувати загальнолюдські якості: "Целью воспитания служит человек, удовлетворяющий наивысшим требованиям умственного, нравственного и физического достоинства".³ Перш за все вчитель повинен володіти педагогічним тактом, любити свою справу і учнів, уміти керувати голосом, всім його відтінками. Щоб бути не просто вчителем, а й вихователем, педагог зобов'язаний володіти певними моральними якостями. "Обучение же является только тогда нравственно-воспитывающим, когда проникнуто искреннею, горячею, неподдельною любовью к учащимся, истинною и нелицемерною любовью к родине (истинный патриотизм), глубоким пониманием национальных задач и интересов".⁴ - наголошував Демков.

Та якою хорошою не була б підготовка вчителя в навчальному закладі, педагог на протязі всього свого життя повинен вчитися, щоб дійсно відповідати своєму високому і почесному званню. Найголовніший шлях, на думку Демкова, це самоосвіта. Цій проблемі він приділяє особливу увагу, вважає процес педагогічної самоосвіти вчителя неперервним. Демков виділяє основні засоби цього процесу: читання наукової, педагогічної, художньої літератури, педагогічні збори і з'їзди, наукова робота.

Сам вчений був прикладом самовідданого служіння своєму народові на освітянській ниві, займаючись підготовкою педагогічних кадрів для початкових та середніх навчальних закладів. У 1919 р. Демков бере участь в організації народного університету ім. Т.Г.Шевченка в м.Ніжині, метою якого було дати працюючим людям вищу освіту. У квітні цього ж року керував підготовчою комісією по

організації курсів для вчителів початкових класів Ніжинського повіту. У червні та липні завідував тимчасовими педагогічними курсами для вчителів початкових і середніх шкіл Ніжинського, Конотопського, Борзнянського, Козелецького, Остерського, Глухівського, Кролевецького та Стародубського повітів.

У січні 1920 р. Демков переїздить до м. Прилуки Чернігівської області, починає працювати в учительській семінарії, згодом (1921 р.) реорганізований у педагогічну школу, а ще пізніше (1922-1925 рр.) - у педкурси і, накінець, з 1925 р. - педтехнікум. За цей період педагогічної діяльності вченому, окрім педагогіки та її історії, доводилося викладати дитячу гігієну, санітарію дитячих установ, загальні і спеціальні методи організації дитячого життя і праці, геологію, природознавство, географію, виконувати обов'язки завідуючого кабінетом педагогіки. Одночасно він готує статті з педагогіки та її історії, які, на жаль, так і залишилися в рукописах. На який би ділянку педагогічної освіти не працював Демков, він скрізь дбав про підготовку вчителя, так як прекрасно розумів і неодноразово підкреслював провідну роль вчителя в навчально-виховному процесі: "Все весьма рационально составленные программы, хорошие учебники, отличные пособия, богатые материальные средства - все обратится в ничто под руководством дурных учителей. Учитель с плохой педагогической подготовкой или вовсе без оной, сумеет самую лучшую школу превратить в такое место, откуда вовсе не будет исходить света и просвещения".⁵

Література.

1. Демков М.И. Государственная педагогика, ее развитие и задачи // Журнал Министерства народного просвещения. - 1913. - №8. - С.234.
2. Демков М.И. Педагогическая и философская подготовка учителей средних учебных заведений // Русская школа. - 1891. - №2. - С.66.
3. Демков М.И. Педагогическая и философская подготовка учителей средних учебных заведений // Русская школа. - 1891. - №3. - С.64.
4. Демков М.И. О ходе урока и духе его обучения // Педагогический сборник. - 1893. - №8. - С.155.
5. Демков М.И. О педагогических собраниях и съездах // Вестник воспитания. - 1890. - №7. - С.56.

Музеї Чернігівщини кінця XIX - початку XX століття як історико-культурні центри.

В кінці XIX на початку XX ст. на Чернігівщині сформувалась досить розгалужена мережа музеїв. До її складу входили історико-археологічні, меморіальні, природничо-історичні та інші музеї, експонати яких відображали різні сторони життя краю. Провідну роль у цьому процесі відіграли історико-краєзнавчі товариства, зокрема, Чернігівська архівна комісія, Ніжинське історико-філологічне товариство, учбові заклади, органи самоврядування, передова громадськість.

Центром музейної справи в регіоні був Чернігів, де діяло п'ять музейних закладів: Історико-археологічний музей Чернігівської архівної комісії (1896 р.); Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського (1902 р.); Єпархіальне дровлесховище (1907 р.); Природничо-історичний музей Чернігівського земства (1914 р.) та музей наочностей. У Ніжині існував меморіальний музей М.В.Гоголя (1909 р.), у Глухові - зібрання предметів місцевої старовини та мистецтва (1903 р.), у Конотопі - Історичний музей (1899 р.), у Городні і Ріпках - музеї наочностей (1915 р.), в Острі - Педагогічний музей (1911 р.). Одні із них виникли як результат діяльності закладів та організацій, котрі вивчали край, інші створювались на основі приватних колекцій.

Мережа місцевих музеїв складалась на Чернігівщині практично без участі державних органів і залежала від розвитку економічного, суспільного, наукового та культурного життя краю. Місцеві музеї ставили перед собою в основному два завдання: науково-дослідне та культурно-освітнє. Ці завдання визначали і основні напрямки в їх діяльності, які полягали, по-перше, в накопиченні наукових матеріалів і, по-друге, у використанні цих матеріалів для пропаганди знань шляхом створення експозицій, екскурсій, влаштування народних читань і лекцій. Колекції Чернігівських музеїв представляли собою надзвичайно цінне в науковому відношенні зібрання, без вивчення якого, як справедливо в свій час зазначив В.Л.Модзалевський, навряд чи можливе серйозне дослідження української історії та культури. Вони привертати увагу не тільки місцевих науковців, а і визначних вчених із різних міст країни. Добре знав музеї ... Чернігівщині відомий знавець української старовини Д.І.Яворницький.

Стихійний характер виникнення музеїв привів до неминучого паралелізму в їх діяльності, часом до нездорового суперництва та розмежування. Таке положення не могло не звернути уваги наукової громадськості.

Відсутність законодавства про охорону пам'яток історії та культури, хронічний недолік матеріальних засобів, організаційні труднощі музеїв свідчать про серйозні недоліки в постановці музейної справи в країні.

Архівні і надруковані документи дають можливість виявити склад фондів місцевих музеїв і джерела їх поповнення, а також дозволяють реконструювати склад деяких музейних зібрань.

Фонди місцевих музеїв в основному склалися із таких груп експонатів: а) пам'ятники археології; б) пам'ятники етнографії; в) нумізматичні колекції; г) зібрання різноманітних пам'ятників історії; д) колекції рукописів і стародруків; е) зібрання так званих церковно-археологічних пам'яток. Співвідношення цих груп експонатів в музеях було різним.

В музеях Чернігівщини зберігались цінні етнографічні матеріали, унікальні зразки декоративно-прикладного мистецтва. Показово, що на Міжнародній історико-етнографічній виставці, яка збиралася у 1902 р. у Петербурзі, демонструвалось 67 експонатів із музею Чернігівської архівної комісії. Більше того, частина із них була відмічена медалями та дипломами. Цікаві колекції старовинного одягу, вишивки належали Музею українських старожитностей ім. В.П.Тарновського і Спархіяльному древлесховищу. І все ж, етнографічні розділи музейних зібрань давали лише фрагментарне уявлення про життя і побут народу. До того ж, згідно з установками етнографічної науки того часу, до уваги бралися переважно предмети і речі селянського побуту. Майже обов'язковою складовою частиною місцевих музеїв були археологічні відділи, які були джерелом для вивчення древньої історії району. Так, в музеї Чернігівської архівної комісії були представлені кістки тварин, знаряддя праці первісної людини, слов'янські древності із розкопок на Чернігівщині. Археологічний відділ музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського вміщав сотні зразків кам'яного знаряддя праці, кераміки, вироби із кісток і заліза. Цінна археологічна колекція належала Остерському музею. І все ж одним з найбільших музеїв України був Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського. Унікальні експонати складав так званий "козацький відділ", який нараховував біля тисячі пам'яток. Це - булави, пірначі, луки, саблі, гвинтівки тощо. Значну цінність представляла колекція (понад 1.5 тис. експонатів) українських портретів - "парсун" XVII- XVIII ст. в оригіналах і копіях. Біля 5 тис. оригінальних документів XVI - XIX ст. нараховував відділ рукописів. Перлиною музею був меморіальний відділ Т.Г.Шевченка: листи, автографи його творів, художня спадщина. Крім того, до музейного зібрання входила рідкісна бібліотека (більше 2.3 тис. творів).

У Меморіальному музеї М.В.Гоголя при Ніжинському історико-філологічному інституті зберігались: авторський рукопис "Мертвих душ", 32 листи М.В.Гоголя до М.Я.Прокоповича, листи до батьків, архівні матеріали Гімназії вищих наук, багаточисленні фотографії, ілюстрації до творів, меморіальні речі тощо.

Крім Гоголівського музею, Ніжинський історико-філологічний інститут мав цінні рукописну і нумізматичну колекції, а також картинну галерею. Крім того,

рукописний відділ фундаментальної бібліотеки інституту нараховував біля двохсот рукописів, в нумізматичному кабінеті зберігалось понад 5.6 тис. експонатів.

Музейні заклади Чернігівщини намагалися налагодити видавничу діяльність. Так, Чернігівське єпархіяльне древлесховище надрукувало два випуски свого "Сборника". Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського видав невеликий збірник документів XVII - XVIII ст., а також каталог свого зібрання. Музей Чернігівської архівної комісії теж зумів підготувати і надрукувати каталог. У місцевій пресі досить часто друкувались огляди найбільш цінних пам'яток старовини із музеїв краю.

Важливим аспектом діяльності музеїв була пропаганда історичних знань. Однак культурно-освітня діяльність музеїв спіткалась з цілою низкою проблем. Місцева адміністрація, як правило, не тільки не підтримувала їх у цьому відношенні, а навпаки, остерегаючись розмаху суспільної діяльності музеїв, перешкоджала їх розвитку. Одним із напрямків культурно-освітньої діяльності музеїв була організація народних читань і публічних лекцій. Діяльність місцевих музеїв багато в чому гальмувалась хронічним недоліком матеріальних засобів.

Поряд із загальнодоступними музеями в кінці XIX на початку XX ст. на Чернігівщині існувало немало приватних зібрань пам'яток мистецтва та старовини. Більшість із колекціонерів, усвідомлюючи важливість збереження історико-культурної спадщини для майбутніх поколінь, повністю або частково передавали свої зібрання загальнодоступним музеям чи науковим товариствам. В.В.Тарновський, Г.П.Галаган, Г.О.Милорадович, М.В.Шугуров та інші колекціонери зберегли для нащадків безцінні реліквії минулого.

Таким чином, музейна справа на Чернігівщині в кінці XIX на початку XX ст. розвивалась як невід'ємна частина історико-культурного процесу в цілому. Поява музеїв з одного боку, була об'єктивно зумовлена логікою самого життя, потребами подальшого вивчення географії, економіки, історії і культури краю. З другого боку, музеї представляли собою культурно-освітні центри. Музеї створювались, головним чином, за ініціативою історико-краснзнавчих товариств та організацій, а також органів місцевого самоврядування при мінімальній підтримці адміністрації. Відчуваючи постійні матеріальні труднощі, музеї Чернігівщини, спираючись на підтримку і безкорисну допомогу любителів старовини, все ж зуміли зібрати у своїх фондах унікальні експонати і матеріали. В цьому велика заслуга відомих культурних діячів В.Д.Грінченка, В.Л.Модзалевського, П.М.Добровольського, В.Г.Дроздова та інших.

Українська нелегальна література на Чернігівщині в 1905 р.: спроба кількісної характеристики.

Твердження про недостатній рівень історіографії українського національного руху не потребує доведення. Та в її межах є питання, котрі майже зовсім не зазнали наукового вивчення. Серед них і такі науково важливі, як діяльність місцевих організацій українських партій і, зокрема, їх агітаційна робота шляхом поширення власної літератури. Однією з причин такого становища - поряд з загальноповідомим браком джерел - є притаманне вітчизняним історикам захоплення загальнопартійними і нехтування місцевими проблемами, а то й принципове неприйняття регіонального підходу у вивченні українського національного руху.

Винесена в заголовок проблема має мінімальну історіографічну базу, фактично це лише змістовний, але обмежений рамками однієї партії, а також територіально і хронологічно фрагмент монографії О.Гермайзе "Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1: Революційна Українська партія (РУП)" (К., 1926). Не краща ситуація і з джерелами: можна відзначити тільки інформацію про обсяги й номенклатуру видань РУП-УСДРП в доповідях її ЦК міжнародними соціалістичними конгресами та дуже неповні і нерегулярні повідомлення начальників губернських жандармських управлінь (ГЖУ) про поширення нелегальної літератури. Партійні архіви, очевидно, втрачені, хоча віднайдення нещодавно в ЦДАГОУ частини архіву РУП-УСДРП вселяє деякий оптимізм. Поки що ж найбільшим результативним, але водночас і надто трудомістким залишається пошук матеріалу в фондах ГЖУ, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України.

Джерельну базу даного повідомлення склали, головним чином, матеріали Чернігівського ГЖУ (ф.1439 ЦДАУ). Оскільки узагальнюючих даних про нелегальну літературу немає, довелося йти шляхом фіксації кожного окремого випадку її поширення. Результати цієї кропіткої праці не можуть бути повними, бо неможливо виявити всі факти. У підсумку нами зафіксовано поширення в Чернігівській губернії протягом 1905 р. 59 найменувань української нелегальної літератури, які зустрічаються в жандармських донесеннях 141 раз (більшість видань називається неодноразово). Як правило, це були листівки - 51 назва і 124 випадки поширення. Значно рідше зустрічаються брошури - відповідно 6 і 9 позицій - та газети - 2 і 8. Звичайно, сприймати зафіксоване співвідношення повною мірою не можна - надто обмежений матеріал. Та все ж абсолютне переважання листівок у загальному масиві нелегальної літератури не підлягає сумніву. Беручи до уваги наведені, в цілому, невеликі цифри, слід враховувати, що в дійсності вони були значно (кратно) вищими. Неповнота даних пояснюється не лише фрагментарністю

джерельної бази і незавершеністю пошуку, а й особливостями досліджуваного часу й регіону.

Абсолютна більшість українських видань належала РУП (з грудня 1905 р. - УСДРП): 36 найменувань листівок, сі брошури й газети - всього 117 випадків поширення. Це зайвий раз підтверджує, що з тогочасних політичних організацій тільки РУП вела постійну, систематичну агітацію українською мовою. Відсутність літератури інших українських партій, вірогідно, випадкова, і вказує не на їхню бездіяльність, а на значно менші обсяги й епізодичність роботи в масах. Намагання неукраїнських партій привернути на свій бік місцеве населення спонукало і їх хоча б вряди-годи вдатись до української мови. Подібних випадків небагато, та все ж і не кілька на всю Україну за дореволюційний період, як інколи стверджується в історичній літературі. Серед виявлених на Чернігівщині україномовних видань 2 належали місцевим організаціям РСДРП, 2 - "Спілки" і 1 - російським есерам, причому одна з них - "Що за день 1 Мая?" Гомельської групи РСДРП - була передруком листівки "День 1 Мая" Закордонного комітету РУП (1903 р.). Ще 2 листівки були створені спільно: "Измучилась, исстрадалась русская земля" (російською мовою) Глухівської організації РУП і Бунду та "К народу" Ніжинських організації УСДРП і РСДРП. Решта 8 листівок випущені або від імені непартійних утворень (оргокомітет всеукраїнського селянського з'їзду, група селян-революціонерів Чернігівської губернії тощо), або ж без вказівки на приналежність.

Значна кількість літератури РУП надходила з-за меж Чернігівщини: брошури газети, майже половина листівок (11 - видання Київського комітету, 4 - центральних органів). В 5 випадках встановити організацію неможливо, а решта розподіляється між організаціями губернії: комітетом на Чернігівщині (Ніжин) - 13 і Глухівською - 3 листівки. Технічні можливості організації Чернігівщини були обмеженими, і всі місцеві видання, як РУП, так і інших партій, були здійснені вручну, розмножувались переважно на гектографі. Типографським способом були виготовлені тільки прокламації центральних органів і Київського комітету РУП, а також "Спілки".

Методи розповсюдження нелегальної літератури були різноманітними. Найчастіше її розкидали по вулицях і площах населених пунктів та дорогах між ними, рідше в окремі економії, двори, приміщення. Частину видань надсилали по пошті випадковим адресатам, у тому числі й представникам адміністрації. Немало літератури роздавалось під час мітингів, бесід, зібрань гуртків, але в таких випадках вона, як правило, не потрапляла до рук поліції, а отже, й не фіксувалась. Обсяги поширення літератури встановити неможливо, оскільки ресструвалась незначна її частина. У багатьох випадках вони були значними. Так, у с.Вишеньки Остерського повіту 2 березня 1905 р. було знайдено 33 прокламації "Товариші робітники!" і 36 "До селян-робітників" Київського комітету РУП. В с.Дорогинка і х.Троїцині Ніжинського повіту в ніч на 21 травня було розкидано велику кількість літератури

РУП, з якої поліція знайшла 96 листівок і газет. Через кілька днів тут було виявлено ще 59 примірників. В Ніжині протягом 20-23 червня було виявлено 49 листівок "Мужицький приговор", 23 - "До селян", близько 100 - "Товариші! Єсть чутка..." і "Солдати!". В цілому по губернії найчастіше зустрічались листівки РУП "День 1 Мая" (11 разів), "До робітників", "До селян" і "Товариші! Єсть чутка..." (по 10 разів). Активно розповсюджувалась газета "Селянин", але поліції вона діставалась зрідка (5 випадків). Видання інших партій були зафіксовані тільки по одному разу, за винятком спілчанського "Мужицького приговору" (3 рази), що підтверджує незначне їх поширення.

Фрагментарність отриманих нами даних не дозволяє зробити більш-менш точні висновки про поширення української літератури в окремих повітах і волостях. Швидше навпаки: незначне охоплення цими даними території губернії наочно демонструє їхню неповноту. Так, не виявлено фактів розповсюдження літератури навіть у більшості повітових міст, у тому числі в Чернігові, Кролевіці, Конотопі, де існували організації РУП, і Конотопська, наприклад, у січні 1906 р. видала власну листівку. Загалом же українська література була зареєстрована в 4 повітових містах і 31 волості 10 повітів. Ці мінімальні дані все ж відображають певні закономірності. Не випадково на північні повіти - Городнянський, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський, Стародубський і Суразький - припадає тільки 1 випадок поширення української літератури, що переконливо засвідчує слабкість або й відсутність роботи українських партій у цій частині губернії. В той же час найбільше таких випадків стосується Ніжинського (10 волостей) і Глухівського (4) повітів, де знаходились основні осередки РУП в губернії.

За змістом українські листівки можна класифікувати таким чином: присвячені поточним політичним подіям - 18, антивоєнні (у зв'язку з російсько-японською війною) - 7, програмного характеру - 6, першотравневі - 3, революційні пісні, національний гімн - 3, сезонні заклики до сільськогосподарських страйків - 7, невідомого змісту - 7. Це групування є досить умовним, оскільки частина прокламацій присвячувалась одразу кільком, найбільш гострим чи взаємопов'язаним, проблемам. Але воно показує, що майже всі листівки 1905 р. мали виразно політичний характер, що виглядає цілком логічним в умовах революційного піднесення. Закономірним є й розподіл їх за адресатами. Найчастіше це селяни, включаючи й сільськогосподарських робітників, - 23 видання, а також усе населення - 19, значно рідше - солдати й запасні - 4, міські робітники - 2 (на кого були розраховані ще 2 листівки, з'ясувати не вдалось). Наведені дані відображають переважну орієнтацію РУП на селянство і, зокрема, сільськогосподарських робітників, її намагання скориставшись ситуацією, донести свої гасла до якомога ширших верств населення, революціонізувати їх.

Таким чином, навіть той обмежений цифровий матеріал, що є в нашому розпорядженні, дає підстави для цілком конкретних висновків, розширює і уточнює існуючі уявлення про спрямування, зміст, обсяги й географію діяльності українських політичних партій початку ХХ ст.

В.І.Головченко

Вільна громада РУП на Чернігівщині.

Провідну роль в українському національному відродженні початку ХХ ст. на території Російської імперії відіграла Революційна Українська Партія, що сформувалася у 1899 р. в середині українських Харківської студентської й Полтавської семінарської громад. РУП вивела український рух з українських лабіринтів "українофільства" і культурництва на широкі простори політичної боротьби за національне і соціальне визволення Вітчизни.

Головним тереном діяльності РУП протягом усього її існування залишалася Лівобережна Україна, що найдовше зберігала політичну автономію в складі імперії (до 60-80-х років ХVIII ст.). До того ж цей регіон характеризувався на рубежі ХІХ-ХХ ст. не лише високою концентрацією україномовного населення, а й порівняно повноцінною його соціальною структурою з помітною часткою українського дворянства, міського населення та інтелігенції, що мали стати основним джерелом керівників, теоретиків і активістів новостворюваної партії. Та й конкуренція з боку російських, польських і єврейських соціалістичних організацій, котрі притягували до себе найдіяльніші елементи українського вихвольного руху, тут була меншою, ніж у Києві, на Правобережжі чи в Новоросії.

В організаційному відношенні РУП складалася з Вільних Громад (районних комітетів), навколо яких формувалися окремі гуртки та групи. На кінець 1905 р., коли РУП була перейменована в Українську соціал-демократичну партію, існувало 6 Вільних Громад (Київська, Харківська, Чернігівська, Полтавська, Лубенська, Катеринодарська), 2 комітети (Донський і Північний), Волинська, Катеринославська, Одеська і Подільська організації.

Однією з найактивніших Вільних Громад була Чернігівська, вона ще називалася у партійних документах "Вільна Громада РУП на Чернігівщині", оскільки саме повітовий Ніжин, а не губернський центр став осередком українського революційно-визвольного руху і місцем знаходження Вільної Громади. Це пояснюється, передусім, наявністю в Ніжині Історико-філологічного інституту імені кн. О.Безбородька та низки середніх навчальних закладів, переважно українським складом населення і близькістю до Києва, де перебував Центральний Комітет РУП.

Ще наприкінці 90-х років XIX ст. з ініціативи студентів інституту, серед гімназистів виникло кілька українських гуртків самоосвіти, діяльну участь у яких взяли, між іншим, майбутні члени Закордонного Комітету РУП П.Канівець і М.Ткаченко. З літа 1901 р. у місті й по навколишніх селах поширювалися агітаційно-пропагандистські видання РУП: "Дядько Дмитро", "Чи є тепер панщина?", часописи "Гасло" і "Селянин". Українська революційна література, за визнанням члена ЦК УСРДРП М.Троцького, що тоді навчався у ніжинській гімназії, справила на нього і його товаришів з російського соціалістичного гуртка "велике враження" та спонукала до ведення антиурядової агітації серед Ніжинських робітників і ремісників¹. Зрештою, це привело однодумців М.Троцького до лав української соціал-демократії.

Проте організаційне оформлення Вільної Громади РУП у Ніжині відбулося дещо пізніше, навесні - влітку 1903 р., з прибуттям до міста досвідчених активістів РУП Д.Дорошенка і К.Чайковської². Постійно чи час від часу в ніжинській Вільній Громаді працювали М.Білякова, В.Галанін, А.Гук (член ЦК РУП), М.Дверницька, П.Дятлів, О.Корольова, С.Солохненко.³ На літо 1905 р. вона, на думку одного з перших істориків КП(б)У М.Равіча Черкаського, була найбільш багата "культурними силами" порівняно з місцевими осередками РСДРП і Бунду⁴ та об'єднувала партійні організації у Глухові, Борзні, Конотопі, Кролевіці, Прилуках.

Власне у Ніжині Вільна Громада РУП мала 2 пропагандистські робітничі гуртки (по 5 чоловік), 3 гуртки серед учнів і обслуговуючого складу технічної школи, 8 гуртків гімназичної та шкільної молоді, гурток міської інтелігенції (12 чол.), підтримувала зв'язки з 15 довколишніми селами і місцевим гарнізоном.⁵ Головні зусилля Громади були зосереджені на організації масовок у місті (протягом 1905 р. їх відбулося біля 20 із загальним числом учасників 1200 чол.), проведенні політичних демонстрацій, створенні агітаційних гуртків зі співчуваючих. Пропагандисти Вільної Громади регулярно відряджалися до Бикова, Глухова, Конотопа, Прилук, сіл Ніжинського і Сосницького повітів, де засновували партійні гуртки і групи, виступали з рефератами, розповсюджували відозви, скликали масовки (у с.Вертіївка на них сходилося до 600 чол.)⁶.

Маючи у своєму розпорядженні друкарню і три гектографи, Вільна Громада РУП на Чернігівщині значної уваги надавала видавничій роботі: тільки з червня по вересень 1905 р. нею було надруковано 9880 примірників листочок, ніжинська середньошкільна організація РУП випустила 75 відозв "До учнів середніх шкіл м.Ніжин" (російською і українською мовою) із закликом до участі у політичному страйкові. Активісти Вільної Громади поширили також 2500 рупівських відозв із Києва⁷. По 150 примірників листочок із закликом до страйків видали групи РУП у Бикові, Вертіївці та Ічні. Всього ж протягом 1903-1905 рр. Вільна Громада РУП на Чернігівщині випустила і розповсюдила 12365 відозв (22 назви)⁸. Однак агітаційної літератури, попиту на яку із зростанням революції невпинно зростав, все ж бракувало.

Ще одним осередком визвольного руху під проводом української соціал-демократії на Чернігівщині був Глухівський повіт. У самому Глухові ще з весни 1905 р. існувала організація, що симпатизувала соціал-демократії, але не визначилася відносно партійної належності. Тому знадобилися зусилля Вільної Громади РУП на Чернігівщині, щоб схилити гурток до вступу в партію. В середині травня 1905 р. Глухівська організація приєдналася до РУП на засадах автономії. Цікаво, що у відповідній заяві саме РУП (а не Спілка чи РСДРП) визнавалася осередком для "об'єднання усіх революційних соціал-демократичних сил на Україні"⁹.

В процесі становлення рупівської організації в Глухові українські революціонери увійшли в тісне розуміння з Бундом. Представник Вільної Громади з Ніжина по прибутті до Глухова навесні 1905 р. сформував із свреїв-робітників групу, до якої з часом увійшло більш як 120 чол. В інтересах РУП вона приєдналася до київської організації Бунду і провела три масовки та страйк капелюшників і продавців. Влітку в сврейській організації з'явилися більшовицькі представники, що під виглядом федеративного об'єднання з Бундом і РУП намагалися створити централізовану "іскрівську" групу. Однак цей задум не вдался, натомість був відновлений федеративний центр Бунду і РУП, зусиллями якого 16 серпня у Глухові було поширено 200 відозв "Про народне представництво"¹⁰.

Центральна група глухівської організації РУП мала зв'язки з осередками в Березі (15 чол.), Свесці (10 чол.), Слоуті (20 чол.), Собичеві (5 чол.) і Ямполі (50 чол.). Основним змістом роботи глухівської організації влітку 1905 р. було розповсюдження в містечках і селах повіту прокламацій (1100 прим.) і партійних періодичних видань (8 тис. прим.)¹¹. Саме про цей напрямок діяльності РУП на Чернігівщині згадував у 1921 р. Д.Дорошенко, який восени 1905 р. створив у себе на батьківщині партійний осередок. "Я писав відозви, - зазначав Дорошенко, - Колоніус друкував на гектографі, а Шматок розкидав їх у Глухові та роздавав по околицьних селах". Закінчилася ця історія арештом Д.Колоніуса і примусовим висланням із Глухова Д.Дорошенка.¹²

Саме з таких "малих справ" формувалося підґрунтя Української національно-демократичної революції 1917-1918 рр., що мали своїм наслідком відновлення після тривалої перерви української державності. Історія діяльності РУП є невід'ємною і повчальною сторінкою загального суспільно-політичного досвіду українського народу, що потребує і заслуговує на подальшу глибoku та всебічну наукову розробку.

Бібліографічні посилання:

1. Див.: Микола Другий. Минувле // Наш Голос. - 1911. Ч.6-8. - С.841-842.
2. Див.: Дорошенко Д. Свято Котляревського в Полтаві 30 серпня 1903 р. // Літературно-Науковий Вісник. - 1923. - Кн. XI. - С.240.
3. ЦДАВО України. - Ф.3807. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.171.

- Черкаський М. Мои Воспоминания с 1905 года // *Летописи*
 1905. - №5-6. - С.317.
 10. Україна. - Ф.3807. - Оп.1. - Спр.10. - Арк.90.
 Там же. - Оп.2. Спр.21. - Арк.18.
 Там же. - Арк. 20.
 8. Там же. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.57.
 9. Там же. - Оп.2. - Спр.21. - Арк.24.
 10. Там же. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 135, 137.
 11. Там же. - Арк.139.
 12. Там же. - Арк.129.

І.В.Кікіс

З історії музично-культурного життя Лівобережної України другої половини XVII - кінця XIX ст.

Лівобережна Україна - це історично-географічна назва частини України (Чернігівська, Полтавська, частина Сумської, Київської та Черкаської областей), яка за Андриївським перемир'ям 1667 р. була воз'єднана з Росією і в 2-ій половині 17-18 ст. користувалася автономією. Ця територія мала назву Гетьманщина, а також в офіційних документах Мала Росія, Малоросія. Поступово царський уряд обмежував автономію і в 1781 р. були скасовані полки і запроваджено на території Лівобережної України загальноросійську адміністративну систему, а в 1783 р. - кріпацтво. Після воз'єднання Лівобережної України з Росією у 1793 р. назва Лівобережна Україна стала географічним поняттям.

У 17-му ст. на Україні дедалі ширше впроваджується в народний побут інструментальна музика. У тих містах, які мали магдебурзьке право, виникають ремісничі музикантські цехи. Такі музичні об'єднання утворюються і в містах Лівобережної України: в 1662 р. - у Полтаві, 1686 р. - у Прилуках, в 1705 р. - у Стародубі, 1729 р. - в Ніжині, в 1734 р. - в Чернігові, в 1780 р. - у Харкові. Репертуар їх складався в основному з інструментальних п'єс, які входили до традиційних ритуалів народних звичаїв і обрядів, а також танцювальна музика різних жанрів: гопак, метелиця, горлиця, зуб, санжарівка, третяк, гайдук, козачок, журавель та інші.

Музикантські цехи діяли за статутами, які затверджувалися міським урядом чи гетьманами. Цех мав своє приміщення, цеховий знак, на чолі цеху стояв цехмістер. Найдавнішим документом про існування музикантських цехів на Лівобережжі був "Універсал музикам на Задніпров'ї", виданий Богданом Хмельницьким у 1652 р. в Чигирині.

Музикантські цехи відіграли так звані полкові школи (Слобідські землі були поділені на п'ять адміністративних полків). Такі школи виникли в Новгород-Євєрському, Путивлі, Кролевецях, Стародубі, а також Миргороді, Полтаві та ін. До середини 18-го ст. в усіх українських полках нараховувалась 951 школа (див. П.Ф.Іванов "Співацька освіта в Україні 10-18 ст."; К., 1992). Ці школи організовувались при церквах, де навчали музичної грамоти, церковного співу, готуючи, таким чином, освічених співаків для місцевих церков. Проте часто направляли їх і до Придворної капели.

У другій половині 18-го ст. появляються співацькі капели і кріпацькі оркестри. Їх поява в панських палацах була результатом наслідування придворного побуту українськими магнатами. Найкращі кріпацькі капели належали Розумовським (Олексій Розумовський - син регстрового козака Розума з хутора Лемеші Котелецького повіту Чернігівської губернії, півчий придворної кріпацької капели, пізніше став графом Розумовським). Брат його Кирило Розумовський володів маєтками в Батурині, Козельці, Почепі, Яготині і був гетьманом України.

На початку 18-го ст. виник кріпацький оркестр у с.Сокиринці і належав поколінню поміщиків Галаганів. певний час діяв оркестр у маєтку Тарнавського в Качанівці.

На концертне життя впливали музичні виступи в навчальних закладах. Часто концерти влаштовувались у Харківському університеті, у Ніжинському лицей, деякий час існував струнний оркестр. Поряд із інструментальною музикою звучала і хорова. Навчання сольного і хорового співу проводилося у Харківському університеті, колегії, казенному училищі.

Поширення партесного багатоголосся, подальший розвиток хорової культури вимагав підвищення виконавської і теоретичної підготовки. Тому в 30-х роках 18 ст. відкрилася музична школа в Глухові, яка відіграла важливу роль в культурно-мистецькому житті не тільки України, але і Росії.

У 1765 р. при Харківському колегіумі відкрилися класи, де навчали гри на музичних інструментах і співу. У 1790 р. колегіум реорганізовується в казенне училище, яке об'єдналось пізніше з Головним народним училищем. Тут готували співаків для Петербурзької співацької капели. У 1798 р. при Харківському колегіумі були відкриті нотні класи. Метою їх відкриття було досягнення виконавської хорової майстерності. Важливою подією у культурно-музичному житті України було відкриття за ініціативою князя Г.О.Потьомкіна на базі його домашньої капели музичної академії у Кременчуці. Обов'язки директора виконував Сарті. У Полтавському кадетському корпусі існували два церковні хори, якими відав дякон Гонорський, вчителем співу був знавець церковної музики Спаський. У цей час на Україні виникають відділення Російського музичного товариства (РМТ), при яких

відкриваються музичні школи. Так, у 1871 р. при Харківському відділенні РМТ були відкриті музичні класи, які пізніше реорганізуються в училище.

Характерним для цього часу стало створення хорових гуртків і їх концертна діяльність. Створений М.Лисенком професійний хоровий колектив здійснив чотири гастрольні подорожі, які пролягали також містами Лівобережної України: Лубини, Ромни, Лохвиця, Гадяч, Полтава, Миргород, Хорол і ін. Активну концертну діяльність проводили селянські хорові гуртки, пропагуючи кращі зразки українських народних пісень. Це хор села Мельне Чернігівської губернії - кер. Г. Давидовський, хор під керівництвом Д. Ревуцького в селі Іржавець Полтавської губернії. У 60-70-х роках 19 ст. поширюється активна діяльність аматорських гуртків, які становили ґрунт для майбутньої професійної музично-драматичної творчості. В Чернігові активно діяв аматорський театр, організований А. Глібовим. Видатну роль у творчому становленні цього колективу відіграв О.В. Маркович - відомий фольклорист. У 1881-1882 рр у Кременчузі був відомий колектив, яким керував Г.А. Ашкарєнко. У 1883 р в Луганську був організований гурток аматорів драматичного мистецтва, музики і співу. У Чернігові з 1884 р діяв музично-драматичний гурток. Такий же гурток заснований в 1889 р в Полтаві. При Харківському музичному гуртку були організовані симфонічний оркестр, оркестри мандоліністів і балалаєчників, а також оперні класи. Творчими силами гуртка були поставлені опери "Демон" А.Рубенштейна, "Травіата" Д. Верді, "Русалка" О. Даргомижського. У кінці 19-го ст. центром музично-театрального життя стає Харків, де в 1990-1991 рр. організовується постійна російська оперна трупа. У 1898 р. Харківська опера перебувала на гастролях в м. Києві, де вперше на Україні поставила оперу М. Римського-Корсакова "Садко". Керував спектаклем диригент В.І. Сук, чех за національністю.

В таких основних напрямках розвивалось музично-культурне життя на території Лівобережної України, яке дістало своє продовження і подальший розвиток вже в наступних періодах 20-го ст., чим внесло вагомий внесок в загальну музичну культуру України.

С.Б.Пономарєвський Аграрний аспект свята Івана Купала та його пісенності на Чернігівщині

За часів язичництва свято Івана Купала вважалося одним з найповажніших у народному календарі і припадало на день літнього повороту сонця, коли сонячна енергія та родючість землі якнайбільш багаті. Важливість цього моменту у аграрному житті селянина безперечна. Цим пояснюється і значна розповсюдженість обрядів,

особливих купальському святкуванню у українців, серед іноетнічних народів. Під місцевими назвами свято існує у Болгарії, Сербії, Чехії, Польщі, а також в Інослов'янському євразійському ареалі - у англійців, французів, італійців, німців, австрійців, в деяких арабських країнах, серед народів Скандинавії, Балтії тощо. Це поширення, до речі, О.І.Дей пояснював "не стільки запозиченням, скільки тим, що первісні племена мали в основі свого духовного життя спільні вірування та релігійні обряди".

Що ж до Чернігівщини, то, відзначимо, давні писемні джерела неодноразово вказували на широке побутування тут купальських обрядових ігрищ, а також пісенності. Так, ще у 1774 році Чернігівська духовна консисторія розглядала скаргу церковницького Чернігівська спархія священника на його прихожан, які "... всякого вечера а часто и целую ночь, собравшись на улице, спевают веснянки, отправляют неких ся русалок, прославляют спеванием и на все горло сего идола Купала, против праздника рождества Крестителя Иоанна, кладут по улицам и огонь с песнями купальскими и плясанием."²

Здавна ж свято Івана Купала на Чернігівщині, будучи, на думку М.Костомарова, кульмінаційним великим торжеством літньої обрядовості, мало глибокий аграрний зміст. Як і взагалі у східних слов'ян, у середовищі чернігівців Купало вважалося уособленням родючості землі, плодів, він мав силу давати урожай і охороняти людину, особливо на час жнив, від негативного впливу /хвороб, смерті, вроку, закляття/. Значна частина пісенності, яка супроводжувала купальський ритуал, відповідно несла у собі аграрні мотиви. Ці твори, зважаючи на особливості їх побудови, поезики, символіку, безперечно, можна вважати давніми за походженням. Мотиви чернігівської купальської аграрної пісенності близькі до відповідних мотивів веснянок, русальних та петрівочних пісень, зокрема, суттєвих міжжанрових відмінностей не спостерігаємо. У центрі уваги пісень цього різновиду знову ж таки знаходимо безпосередню зацікавленість хлібороба у одержанні гарного врожаю: "Іванова мати по берегу ходить./ Білі ручки, ой, ломить./ Іване, Іванечку, да зрости ж нашу нивочку, / Да вжени хлібець аж за стрішку./ Малим діткам на потішку."

Купальські аграрні пісні на Чернігівщині досить різнопланові з боку збереження в них елементів архаїки. По-перше, зустрічаємо цілий ряд зразків, у яких давня, язичницька символіка модифікована пізнішою, християнською, або ж відбулися процеси їх синкретизації, у результаті яких іноді надзвичайно важко встановити достеменно етимологію цих творів: "... Ой, у Івана, ой, у Предтечі./ Широкіє, ой, широкіє плечі./ Посередь плечей стояла верба./ На вербе горіли свечі./ З той верби капля упала, озеро стало./ В озері сам Бог купався./ Із легкими малими полоскався.". По-друге, в "живому" побутуванні існує досить пісень, які до цього часу збереглися у "чистому" вигляді, без суттєвих якісних змін, викликаних історичною, релігійною чи соціальною еволюцією. В цих творах часто присутні

образи істот язичницької міфології (Купало, Морена чи Марина), трапляється більше символіки, яка виконує магичні та оберігальні функції: “Купало, Купало, де ти зимувало?/ Зимувало в лісі, ночувало в стрісі./ Зимувало в пір'ячку, літувало в зіллячку...”, або “Сестра Морена - слуга Купала./ Білою ніжкою на роси стала./ На роси стала, у вінок убрала...”.

Аграрна купальська пісенність безпосередньо співвідноситься з культурами вогню, води та рослин. Ще на початку 20-го століття О.Потебня зробив спробу пов'язати призначення обряду з язичницькими жертвоприношеннями, підкреслюючи, що “купальські та інші їм подібні вогні мають силу давати грожай та проганяти смерть не самі по собі, а тому що уособлюють сонце.”³. Припущення видається слушним, тим більше, що навіть у сучасній пісенності Чернігівщини знаходимо згадки про жертви вогнями щодо сонця: “Ой, лад сонейко, грій, грій./ Красеньким ячком млій, млій./ А ми огонь розведем, розведем./ На Івана розведем, розведем./ А з того огню куріє, куріє./ А наше сонейко радіє, радіє./ Гу-у-у!” Думку про жертви сонцю і воді відстоював і М.Забилін: “Знаменно, що богу Купалі приносили жертви ... через вогонь перескакуючи, самих себе тому ж Купалі в жертву приносять”.⁴ У сучасних аграрних піснях чернігівців знаходимо також і мотиви перетворення людини у рослинність, що за своїм первісним змістом співвідноситься з язичницьким антропоморфним ставленням до навколишньої природи, яка наділена важливими магичними функціями.

Таким чином, наші предки, відзначаючи останнє велике переджнивне свято, приносячи символічні жертви у вигляді купальських вогнів, рослинності, купання, запалення колеса, утоплення купальського опудала і т.інш., намагалися ще раз після русальних свят та Петрівок звернутися до уявних богів та сил природи з метою забезпечення гарних урожаїв, причому, немовби замикаючи коло тих магичних культових компонентів, які мають безпосередній вплив на родючість землі:

русальні свята - культ рослинності та культ води;

Петрівка - культ сонця;

Купала - культ сонця, культ води, культ рослинності.

Окрім жертвовної, купальські вогні та вода, звичайно, виконували ще й інші функції: очищення душі хлібороба перед жнивками, оберега від потойбічних сил та інші, згадки про які також продовжують залишатися в чернігівській купальській пісенності до цього часу: “Дівка на Купала на вогонь скакала./ Як була нечиста, дак чистою стала./ Хай йому, дур йому, нечистому отому./ Як пропало сорочку, то не піду до домочку.”.

Саме купальське дійство є різноманітним, складається з багатьох елементів: запалювання вогнищ і стрибання через них, встановлення та прикрашення дерева (Морени), виготовлення ляльки (Купала), спалювання або потоплення Купала, плетіння вінків дівчатами та ворожіння з ними, купання, катання у річку чи озеро

запаленого колеса, хороводи навкруг Морени та Купала, а також виконання обрядових купальських пісень. Так, у кінці 19-го століття відомий дослідник українського і, зокрема, чернігівського фольклору О.Малинка записав структуру купальських обрядів у Ніжинському повіті на Чернігівщині: “24 червня дівчата збирають квіти: волошки, барвінок, кукіль, красолі, жоржину та інші. Із цих квітів плетуть гірлянди, потім беруть палку 1-1.5 аршини, що внизу має рогуло, до неї з протилежного верхнього кінця прив'язують навхрест другу палку меншого розміру і обмотують палку гірляндами квітів. Виходить, т.ч., щось схоже на фігуру людини, яка стоїть з розведеними ногами й руками і на доповнення подібності пов'язують їй на голову хустку, а на шию вдягають намисто з стрічками. Це опудало зветься “Іваном”. В селі іноді роблять кілька “Іванів”. Після обіду “Іван” ставиться де-небудь на плоті чи на воротах, дівчата з піснями скачуть через кропиву, зв'язуючи її у великий пучок, що ставиться посеред вулиці. Ввечері “Івана” несуть до річки, і там його одна з дівчат кидає у воду, і куди попливе “Іван”, в той бік тій дівчині судилося вийти заміж. Іноді “Івана” лише купають у воді з піснями і потім його розривають на частини; кожна дівчина бере собі кілька квіток, береже їх до Петра і в цей день /29 червня/ кидає квіти у воду, бажаючи дізнатися, в яку сторону вона вийде заміж. Поки влаштовують опудало, потім, коли його несуть по селу, купають, або скачуть через кропиву, - постійно співають пісні.”⁵. Цікаво, що за сто років чернігівський купальний ритуал, у порівнянні з записами О.Малинки, майже не зазнав суттєвих змін у основних обрядових моментах. Звичайно, сучасне святкування Івана Купала має свої локальні особливості, багато з яких залишаються традиційними, до речі, наявний певний вибір пісенного репертуару, але загалом свято зводиться до декількох подібних за змістом етапів. Як правило, святкування починається ввечері напередодні Івана Купала. Дівчата і хлопці збираються із року в рік в одному і тому ж місці - краще високому; якщо є можливість - біля річки чи ставка. Хлопці приносять з собою стовбур невеличкого деревця /Морену/, звільнений від гілок і вкопують його на пагорбі, а дівчата прикрашають квітами і зеленню.

У багатьох місцевостях Чернігівщини функцію Морени виконує дуже довга жердина, яка знаходиться у традиційному обрядовому місці декілька років без заміни і також напередодні свята грикрашається. Причому на протязі календарного року жердина ні разу не використовується з іншою метою, окрім обрядової (це явище можна спостерігати на кутку Кустовцях у м.Борзні, в с.Смолин Чернігівського району, в с.Стрільниках Бахмацького району). Спільно виготовляється також і Купало. В одних місцевостях Купало роблять з гілок, переважно верби /Ріпкинщина, Новгород-Сіверщина/, в інших - з соломи /Ніжинщина, Коропщина, у Чернігівському районі, Батурині/. В окремих селах зустрічаються свої, відмінні від традиційних форми та матеріали купальської ляльки: в с.Стрільниках донедавна зверху жердини

прив'язували дерев'яну колисочку, наповнюючи її будь-якими травами та квітками. У Борні готують Купало чоловічої статі, вдягаючи його в старий пенетріб.

Наступний етап пов'язаний з дівочими співами навкруг Купала та Морени, часто в присутності сільських глядачів старшого віку, які, проте, участі в обряді не беруть. Після цього хлопці знімають Купала і, розламавши на декілька частин, кидають у водоймище /у деяких селах спалюють/. Часто учасники святкування самі теж купаються, або ж обливають один одного водою, при цьому дівчата співають: "Да купався Іван, да й у воду впав./ Купала на Івана!/ Да купався Іван, доведеться і нам./ Купала на Івана!/ Да купався Мусій, доведеться усім./ Купала на Івана!/ На калину роса впала./ Купала на Івана./ А в нас на улиці Купала./ Купала на Івана!". Потім розкладається вогнище, або накидається велика купа кропиви /символічне заміщення вогню/, і учасники свята поодиночі та парами перестрибують через них. За існуючим повір'ям, якщо руки не розійдуться, то в майбутньому пара може вступити в шлюб, тому формуються пари, як правило, зацікавлено. При цьому також виконуються пісні, причому не лише купальські, але й петрівчані, ліричні, навіть весільні, а також твори сучасного літературного походження. Пісенність, що сюжетно відповідає змісту обряду, супроводжує і момент дівочого ворожіння з вінками, після чого учасники свята парами або групами розходяться, загасивши вогнище, та співають: "В нас Купайло дров'яне, живицею смолене,/ Буде жаром палахтіти, як же будемо гасити?/ Будем решетом носити, щоб Купайло погасити.". Як видно з описів обох обрядів, минулого та сучасного, окрім відтворення край важливих для молоді тем (найбільш - кохання), зміст купальських обрядів та пісенності в значній мірі до цього часу залишається аграрно-практичним.

У 1969 році на Смоленщині були зроблені унікальні записи обряду обходів дворів молоддю на Івана Купала та сунутніх обрядових пісень. Якщо розглядати це явище в комплексі з колядовими та волочебними обходами, з'являється картина, що дозволяє значно глибше зрозуміти магичну сутність календарної обрядовості взагалі - як цикл обрядових мотивів, що функціонує, повторюючись, протягом усього календарного року. На Чернігівщині нам не вдалося віднайти згадок про купальські дворові обходи. Але в містечку Борні нами записана пісня "Гой ти, батьку-господарю...", яка за своїм змістом перегукується з творами, що виконуються під час зимових та весняних обходів. Це дозволяє припускати можливість існування на Чернігівщині залишків обходів на Купала, якщо, звісно, факт не є явищем інорегіонального впливу.

Література.

1. Цит. за кн.: Дей О.І. Народнопісенні жанри. - К., 1983, с.29.
2. Там же, с.31.

3. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. - Х., 1914, с.163.

4. Забылин М. Праздники и обряды. - М., 1880, с.67, 71.

5. Этнографическое обозрение. кн.37, М., 1898, с.128.

І.П.Парфентьєва

Стиль хорової творчості А.Веделя

Одним з видатних митців, що жили і працювали у Лівобережній Україні в останній чверті XVIII - початку XIX століття, був композитор Артем Лук'янович Ведель /1767 - 1808/ - відомий нині як класик української хорової музики. Автор понад 20 хорових концертів, двох літургій, Всенощної, трьох циклів ірмосів, багатьох обробок давніх розспівів та іншого, він зробив значний внесок у розвиток українського співацького мистецтва. І хоча окремі питання щодо життя та діяльності митця висвітлювались деякими вітчизняними дослідниками, в сучасному мистецтвознавстві залишається проблематичним розкриття стилю його хорової творчості.

Аналіз творів А.Веделя показує, що їм властива широка розспівність, навіть аріозність і великої міри сакраментальність. Мова йде про поєднання ним народнопісенних інтонацій та зворотів знаменної мелодики. Характерно при цьому, що композитор ніде не вдається до цитування оригінального джерела. Лише деколи зустрічаються в нього окремі фрази, що нагадують якусь частину того або іншого фольклорного зразка, зокрема історичної думи.

Звичайно, не лише пісенно-хорові традиції впливали на формування композиторського стилю Веделя. Слід враховувати і ту обставину, що в його часи українська культура в умовах тогочасного суспільно-політичного життя з успіхом закріплювала свої національні позиції, широкого розвитку набували світські музичні жанри, засвоювались принципи західноєвропейської музики, нарешті, в самому церковному співі все частіше пробивались світські мотиви. Це був мистецький рух, який при своїй поляризації традиційного і нового сприймався Веделем через призму власних творчих поглядів. Звідси йшло і формування, розвиток і становлення його творчого стилю, високопіднесеного і досить суперечливого. Складність цього стилю полягає, з одного боку, в емоційному відтворенні художніх образів, з іншого - в різноманітності інтонаційних джерел. Серед останніх виділяються:

- поспівки знаменного та київського розспівів,
- мажорно-мінорна система західноєвропейського зразка,
- структурні та фактурні особливості побутових жанрів /канти, псалми, пісні-романси та інші/.

Ці риси поміпні майже в кожному з концертів.

Найважливішою спадщиною Веделя є його концерти. В них він, крім вказаного вище стилю, вміло використовував й кращі традиції українського партесного концерту. Він з успіхом розгортає твір в зміні ансамблю - тутті, при збереженні постійності зіставлень і відносній тривалості контрастуючих розділів. Кожний з них є справжньою музично-смысловою одиницею, а не коротким моментом фактурної зміни. Характерно, що композитор часто зберігає постійне зіставлення, роблячи його суттєвим фактором в організації цілого.

Підкреслення постійності складу солістів вказує на свідоме використання його як основної тембрової одиниці: здається, ніби Ведель віддає перевагу прозорому "пісенному" звучанню тріо солістів перед гучним, насиченим тутті. Саме тріо є головною складовою тембровою партитури твору. В чотирьохголосому хоровому творі не виступає як однотемброве воно - іноді беруть участь три різні голоси, частіше А-Т-Б, а також Д-А-Т/. Отже, композитор не прагне до відокремлення нижнього голосу /як у канті та партесному концерті/, в нього немає складів типу "два дисканти і бас", "дискант-альт-бас". Вирівненість звучання, тісне розташування є характерними рисами його хорової фактури. Це свідчить про зв'язки з народним багатоголоссям, для якого також типове тісне розташування.

Подібність посилюється особливостями голосоведення: верхні голоси утворюють терцевий рух з варіантними відхиленнями, нижній, малорухомий - є функціональною підтримкою.

Проте, нижній голос далеко не завжди є гармонійною опорою, частіше він педальний, другий голос не завжди рухається в терцію, верхній рідко пов'язується з кантом інтонаційно. По-перше, в канті все ж таки переважає мажор, мінор же більше характерний для псалми, зокрема, української, і саме мінор є типовим для Веделя. По-друге, мелодичне розгортання часто спирається на мелодичну і гармонічну фігурацію, в ньому мало репетиційності, яка часто ставала основою руху в мелодичні канта. Безперечно, зустрічаються деякі ходові звороти - наприклад, елемент "трубного гласу" /в мінорі/, паралельне розташування постівок із зміщенням на терцію вище і таке інше, проте вони не створюють "інтонаційної атмосфери" канта.

З псалмами твори Веделя зближує стислість мелодичних побудов, які спираються на найпростіші гармонічні відношення: Т-Д. Характерним є й розвиток на основі зрушення мелодичної лавки на терцію вгору. Близькість до псалм деякою мірою свідчить про досить специфічні зв'язки з народною пісенністю.

Розснівність, неквапливість розгортання довгих ліній, темброва вирівненість одразу створюють ліричний настрій, який поглиблюється якістю мелодичного матеріалу.

Тут відчувається спорідненість з протяжною мінорною народною піснею. Характерною є опора на квінтовий діапазон, напруженість мелодичних зворотів з VII

підвищеним, а також IV підвищеним ступенем, з частими мелодичними ходами на збільшену секунду, чимало постівок рухається в межах IV-VII підвищеного, або III-VII підвищеного. Всі ці риси вказують на відбір найбільш емоційно загострених інтонацій, пов'язаних з гармонічним мінором.

Цікаво, що вони особливо типові й для зразків пісень, відомих за записами XVIII століття. Іноді лірика Веделя позначена надмірною чутливістю, меланхолійністю, що йде від особливостей його гармонічної мови.

Риси нового стилю чи не найяскравіше проявились у гармонії, яка відіграє в музиці Веделя суттєву роль. Їй притаманне суворе голосоведення, широке використання типової акордики /септакорди V, VII ступенів т а їх обернень/. Гостро відчуває композитор емоційну виразність акордів та акордових послідовностей. Цим можна пояснити гіпертрофію домінантності в його творах. Тризвуки та септакорди домінантової сфери, IV підвищений ступінь в гармонійному мінорі - все це пов'язано з загостреною інтонацією, перенапруженням емоційного тону при загальному меланхолійному колориті.

Ведель більше застосовує гармонію як засіб розкриття своєї глибини почуттів, а не просто для динамізації протікання. Через це тональний розвиток у нього дуже млявий, та й внутрішньотональні зв'язки тяжіють до домінанти, субдомінантова сфера представлена значно слабше, що звичайно, збіднює гармонійну картину.

Безумовно, Ведель відчув інтонаційну сферу музики найдемократичних верств свого часу, творчо сприйняв її в своїй творчості і накреслив в хоровому мистецтві нові шляхи його подальшого вдосконалення.

О.П.Васюта

Музична критика на Чернігівщині в другій половині XIX ст.

Саме в другій половині XIX ст. під впливом еволюційного процесу в царині форм і методів організації музичного життя розпочалося формування театрально-музичної критики на Чернігівщині. Театрально-музична критика надавала музичному життю більшої цілеспрямованості щодо сприйняття мистецтва, а також осмисленості у формуванні морально-естетичних засад громадськості. За своїм змістовим спрямуванням весь загал музично-критичних статей можна виділити у декілька підгруп.

До першої підгрупи віднесемо ґрунтовні повідомлення, присвячені видатним діячам музичної культури, які своїм походженням пов'язані з Чернігівщиною.

До другої підгрупи належать друквані матеріали, які розкривають теоретико-практичні аспекти музичного мистецтва /виконавської культури, історії церковного співу, театру тощо/.

До третьої, /до речі, найбільш чисельної/ можна віднести різноманітні повідомлення, які стосуються концертного та театральньо-музичного життя Чернігівщини.

Перейдемо до розгляду критичних матеріалів за вищезазначеною схемою.

Серед музично-критичних повідомлень першої підгрупи своєю ґрунтовністю виділяються статті Ф. Китченка "Тавриил Андреевич Рачинский, знаменитый скрипач" та П. Добровольського "Дмитрий Степанович Бортнянский"².

Стаття Ф. Китченка написана через шість років після смерті видатного українського та російського скрипаля Г. А. Рачинського, який народився та помер у Новгород-Сіверському на Чернігівщині. Це, по-суті, перший в музикознавчій літературі Росії середини XIX ст. ґрунтовний виклад біографії та головних рис творчого портрету видатного музиканта. Автор наводить дані про батька композитора Андрія Рачинського, який був спочатку капельмейстером у гетьмана Кирила Розумовського, а дещо пізніше "был произведен в Новгородсеверские Сотники /1763/ на место Степана Судиевка; женился на дочери Бунчуковского Товарища Ивана Яворского, родной племяннице знаменитого Митрополита Рязанского и Муромского Стефана Яворского". Китченко вказує на те, що Гаврило Рачинський "рожденный под благословенным и, так сказать, гармоническим небом Украины, в Москве он вдохнул в себя дух народности Русской". З цього автор робить висновки, що під впливом "пробудившейся Русской народности" талант композитора і виконавця сягнув творчих висот і саме тому "Рачинский должен служить примером для всех литераторов и художников: хотите ли быть любимы отечественною публикою, быть известным, иметь пламенных приверженцев? - будьте национальны, вот и вся тайна!". У статті докладно аналізується робота митця над вдосконаленням своєї творчої майстерності та наводиться повний список творів композитора. Відомо, що однією з найбільш видатних заслуг Рачинського як композитора та виконавця є те, що він одним з перших вітчизняних концертуючих музикантів поряд з творами Тица, Роде, Віотті, Местріно почав широко включати до свого репертуару варіації на теми народних пісень. В цьому контексті, звертає на себе увагу те, що Китченко, наводячи список творів композитора, розрізняє їх національно-тематичне походження. Усього автор наводить 43 твори композитора для скрипки та семиструнної гітари. В основному, за своєю музичною формою, це варіації на теми російських, польських, циганських, ірландських, а також українських народних пісень. Так, зокрема, під номерами 17, 18, 19, 20, 23, 43 наводяться варіації на теми українських народних пісень: "Віють вітри, віють буйні", "Ой, кряче, кряче молоденький ворон", "Чом, цигане, не ореш?", полонез - Стародубівський пастишок.

фантазія для гітари "На Десні". Як вказує відомий дослідник історії скрипкового мистецтва Ямпольський - Рачинський був одним з перших вітчизняних скрипалів, який розпочав регулярні гастрольні подорожі в Росії. Його гастрольні маршрути пролягали через багато міст Росії та України. Так, зокрема, в статті наводяться дані про те, що Рачинський виступав з концертами у таких містах як Калуга, Тверь, Орел, Курськ, Нижній Новгород, Харків, Полтава, Київ та ін. Повернувшись у 1839 р. до Новгорода-Сіверського композитор-скрипаль не припиняв конкретної діяльності до останнього свого дня /18 березня 1843 р. композитор помер на 66 році життя/ "разъезжая по знакомым ему домам помещиков". Китченко підкреслює, "смеём думать, что русская музыкальная история сохранит на страницах своих имена Хадощкина и Рачинского, как единственных художников народной мелодии, чародейный смычок коих вызвал задушевные звуки из глубины русского народного сердца и переливал их обратно в сердце же русское". Подальший розвиток історії скрипкового мистецтва підтвердив вірність висновків, зроблених автором.

Стаття П. М. Добровольського "Дмитрий Степанович Бортнянский" /12.03.1902/ написана з приводу 150-річчя від дня народження "знаменитого русского церковного композитора, нашего земляка - Д. С. Бортнянского", яке широко відзначалося в Росії на початку XX ст. Автор свідчить: "достойно почтила память покойного композитора Императорская придворная певческая капелла, многие духовные и светские учреждения, разные общества, многие журналы и газеты".

На початку статті автор наводить відомі факти біографії композитора, підкреслюючи його творчий зв'язок з Глухівською співацькою школою та кращими традиціями європейської музичної культури /12-річне навчання в провідних музичних центрах Європи, якими були на той час Венеція, Рим, Неаполь під керівництвом одного "из наиболее оригинальных композиторов" Італії в XVIII ст. Бальтазара Галуппі/, а також довголітню роботу на чолі Імператорської придворної співацької капелли /1795-1825 рр./. В аналітичному розділі статті автор прагне осмислити особливості творчого стилю видатного композитора. Добровольський справедливо вказує на особливе місце композитора Бортнянського в історії "русского церковного пения", який активізував процес "освобождения церковного пения от вкладов и влияния иностранных композиторов, внесших в него приемы светской музыки, не обращавших при этом ни какого внимания на соответствие музыки с текстом богослужебных песнопений и на богослужебное же назначение своих композиций". Проводячи аналіз стану церковної музики в Росії у XVIII ст. Добровольський констатує, що в цей період в церковному співі панувала "полная распушенность: в ней все мотивы были оперные со всеми их аксессуарами - всевозможными руладами, трелями и т.п. Вот против такой-то музыки и восстал Д. С. Бортнянский со всею силою таланта, но и с осторожностью в деле".

Для того, щоб зрозуміти подібний стан речей, автор статті вводить нас в мистецьку атмосферу Росії другої половини XVIII ст. за часів царювання Катерини II. Тоді, переважно, на всі провідні посади в галузі мистецтва запрошувалися іноземці. Говорячи, зокрема, про те, що Бальтазар Галуппі /який у 1765-68 рр. був капельмейстером при дворного хору/ перший серед іноземців розпочав писати музику на канонічні тексти "православных богослужебных песнопений". Добровольський разом з тим підкреслює, що саме Галуппі є "родоначальником концертів в нашом церковном пенні", але він не зміг в такий короткий час перебування в Росії "изучить основных складов и устоев православного церковного пения, а дал ему свой склад, свой характер и направление". Тому головне своє завдання Бортнянський вбачав в заміні "царившей до него крайней вычурности богослужебного пения... на пение сравнительно простое, полное величия, красоты, увлекающее к молитве" та у гармонійному поєднанні музики з текстом, коли "даже не слыша слов, можна понимать смысл их по одному пению". З цією метою композитор переклав давньоруські піснеспіви, взявши за основу їх мелодію і надавши їй нового звучання, "подчинения ритму и такту не только словесному, но и музыкальному". Як приклад такого новітнього творчого осмислення стародавніх піснеспівів автор посилається на твори: "Прииде, ублажим Иосифа престопамятного", "Помощник и покровитель", які не мають повного співвідношення "ни с мелодией знаменного распева, ни с мелодиями других распевов, но отличающиеся оригинальностью и вместе с тем носящие характер чисто древнего пения". Добровольський констатує:

1) Бортнянський, вбравши в себе кращі традиції європейської музичної культури /"концертной итальянской музыки", зокрема/, створив абсолютно новий тип "хорового концерту", який стоїть "несравненно выше композиции иностранцев".

2) Композитор особливо багато зробив для церковного співу своїм "прозком о печатном издании крюковыми нотами древне-русских церковных мелодий", які, на його думку, повинні стати "самым прочным основанием контрапункта отечественного" адже "быв исчерпаемым источником для образуемого новейшего пения, возбудило бы подавленный тернием отечественный музыкальный мир".

3) Головна заслуга Бортнянського полягала в тому, що він на противагу чужим впливам на високому творчому рівні "привел музыкальную часть нашего Богослужения обратно в пределы должной благопристойности".

Стаття Добровольського має історико-культурну цінність не лише завдяки оригінальним оцінкам щодо творчості Бортнянського, а ще й тому, що в ній наводяться повний список творів композитора та окремі думки відомих в XIX ст. теоретиків та практиків церковного співу в Росії Ю.К. Арнольда та О.Ф. Львова.

Бібліографічний довідник:

1. Ф.Китченко "Гавриил Андреевич Рачинский, знаменитый скрипач" //Черниговские губернские ведомости. 1849, № 47, 48.
2. П.Добровольський "Дмитрий Степанович Бортнянский" //Черниговские губернские ведомости. 1902, № 2792.

О.П.Онищенко

Федір Стравинський, випускник Ніжинського юридичного ліцею, - визначний співак

У загальному списку студентів колишнього ліцею князя Безбородька на другу половину 1869 року серед третьокурсників за порядковим номером 29 знаходимо прізвище Стравинського Федора. Очевидно майбутній юрист ще і сам не здогадувався, що Бог пошле йому щасливу долю, не пов'язану з цією професією.

Федір Гнатович Стравинський народився 8/20/VI 1843 року в с.Новий Двір, тепер Мінської області. Його батько Гнат Гнатович Стравинський служив тут агрономом. З роботою батька пов'язані і часті переїзди хлопця по різних місцях України: на Полтавщині, Чернігівщині, в Мозир, Ніжин.

Федір вчиться юриспруденції в Одеському та Київському університетах. Після закінчення Ніжинського ліцею одержує призначення на роботу до Санкт-Петербурга. А після навчання у консерваторії у класах співу Еріт Віардо і Реппетто повертається до Києва і починає працювати в оперному театрі.

22 серпня 1873 року відбувся дебют Федора Стравинського в опері В.Белліні "Сомнамбула". В 1876 році вже відомий бас співає в Маріїнському театрі в Петербурзі. Він виступає тут першим виконавцем партій Світлійшого /"Черевички" Чайковського/, Голови, Панаса /"Майська ніч", "Ніч перед Різдвом" Римського-Корсакова/, Скули /"Князь Ігор" Бородіна/. У списку ролей, складеному до 1882 року самим артистом, а з 1892 по 1901 рік Т.В.Клинько, зазначено 60 різних партій.

Вивчаючи у внутрішній світ кожної ролі, Стравинський вивчав літературу, яка до неї відносилась. І це породило пристрасть до збирання історичних книг і гравюр. Бібліотека співака представляла широку колекцію рідкісних екземплярів. Як зазначає К.Стравинська, її дід купував усе, що виходило з друку. В його бібліотеці було 40 збірок творів Пушкіна, в тому числі перші видання, десятки - Лермонтова, історичні праці Драгоманова, Костомарова, Яворницького.

Уродженець України, Федір Гнатович збирав книги і документи, пов'язані з її історією і культурою. Своєю рукою Стравинський вносив у власні екземпляри тексти

волелюбних віршів Шевченка. Читав по пам'яті його "Кобзар", збирав усі його видання, починаючи з 1840 року, малював до нього ілюстрації.

Виступаючи в Петербурзі, співак бере участь у концертах Миколи Лисенка. Пісня Миколи з "Наталки-Полтавки" була етапною в його артистичній кар'єрі. Він вперше виступив з нею, як співак ще в 1864 році, будучи учнем Мозирської гімназії.

Все це переконує в українському корінні таланту Федора Стравинського, а його приналежності саме до української, а не російської музичної культури, як стверджує автор довідки в енциклопедичному довіднику "Митці України" М.Друскін.

У фондах центральної наукової бібліотеки Національної Академії Наук України зберігаються малюнки Федора Стравинського, зроблені ним після подорожі до Волинської губернії у 1889 році: мазанка під солом'яною стріхою, тополі, тин з глиняними горщиками, а також малюнок з авторським написом: "Від могили Т.Г.Шевченка над Дніпром поблизу міста Канева. Малював з натури 26 червня 1890 року з палуби пароплава "Александр".

У 1901 році урочисто святкувався 25-річний спенічний ювілей Федора Стравинського. Йому пожалувано звання "Заслуженого артиста" за двадцятип'ятирічну творчу діяльність в Маріїнському театрі в Петербурзі. Глибина його таланту була українською. Адже відомий бас виховувався на українській культурі і починав сценічну творчість в Київській опері. А 21.XI /4.XII/ 1902 року Федір Гнатович Стравинський помер у Петербурзі.

Національна глибина його таланту мала вплив на формування естетичних і стильових засад композитора Ігоря Стравинського, який "змусив звучати по-своєму все XX століття" /Г.Ахматова/.

О.А.Кавушин

Ніжин музичний

/До проблеми музичного краєзнавства/

У річниці сучасних проблем українознавства, етнопедagogіки актуальним є питання музичного краєзнавства - учбової дисципліни, яка в комплексі з курсами народознавства, народної творчості, історії музики спрямована на інтенсивне вивчення у вищих навчальних закладах, особливо у педагогічних інститутах, етномистецьких особливостей, жанрових різновидів народної та професійної творчості свого краю.

Курс музичного краєзнавства, що базується на вивченні суто музичних особливостей певного регіону, збереженні та розвитку традицій фольклору і професійної творчості у закладах культури, освіти даного міста, села, у родині,

диномагас: поглибити музично-естетичні знання кожної особи /студента/, уникнути почуття меншовартості, певної провінційності; зміцнити розуміння власної гідності і причетності до славетних сторінок історії та культури рідного краю. Показовим в цьому контексті є вислів академіка Зязюна І.А.: "Зростання культури через особистісне самовизначення складає основу духовного відродження" /ж. "Рідна школа", № 12, 1994 р., с. 23/.

В аспекті музичного краєзнавства, складової частини регіональної проблематики національної культурології, вагомо й значущо постає місто Ніжин. Дослідженню його культурно-мистецьких процесів присвячують свої праці вчені-дослідники: Самойленко Г.В. "Ніжинська філологічна школа" (1993) та "Театральне та музичне життя Ніжина XVII-XX ст." (1995), Михед П.В., Гулак А.М. та інші. Проте, нашу увагу привертає музичне життя Ніжина, ті архівні та джерелознавчі матеріали, що допоможуть створити цілісну й об'ємну картину становлення і розвитку культурно-мистецьких процесів у Ніжині, що був реінтегрований, як і багато "малих міст" України за певних суспільно-політичних обставин, у контексті національної, а якщо сміливіше, то і західно-європейської культури. Питання інтеграції музичного життя Ніжина у загальнокультурний процес повнокровно висвітлюється у разі ретельного дослідження минулих історичних часів.

Так, архівні матеріали Ніжинського філіалу Чернігівського обласного архіву /МОАН/ свідчать про цікаві форми культурно-мистецького життя міста в соціо-політичних умовах початку XIX століття. На підставі архівних матеріалів (протоколи і звіти, запити і запрошення, постанови, листування й повідомлення) стверджується думка щодо провідної ролі музичної освіти, а саме: взаємодії системи освіти з іншими сферами життя міста; комунікативної функції освіти у процесі історичного становлення та розвитку культури Ніжинщини.

У XIX - початку XX століття учбові заклади Ніжина були музично-виховними осередками, духовно-освітніми центрами, в яких простежуються традиції культурно-просвітницьких закладів України XVII ст.: Київ-Могилянська Академія, Кременецький лицей на Волині.

Так, нашу увагу привертають 20 роки XIX століття, роки відкриття у Ніжині гімназії вищих наук князя Безбородька. Цей учбовий заклад став не тільки невичерпним джерелом талантів для Батьківщини, але й своєрідною базою музично-естетичного виховання, імпульсом творчого розвитку культурно-мистецького буття регіону.

Звернемось до архівних матеріалів, де читаємо про потребу "образования самых чувств и полезных движений посредством музыки и танцевания для лучшей благовидности благовоспитания, чего и родители пансионеров многие желают" /"Известия историко-филологического института", т. III, 1879 г., с. 83/. Сприяла цій справі діяльність вчителя співів та танців господарина Севрюгіна, який працював

спочатку "без жалованья. Вскоре почетный попечитель предписал выдавать ему по 250 руб. за старание и рачение в обучении танцованию и музыке" /"Известия...", с.84/.

Не торкаючись сучасних концептуально-теоретичних методик музичного виховання, зазначимо, що це були перші наростки музично-просвітницької діяльності, що сприяла духовному розвитку особи. Вірність цих думок - в архівних матеріалах про проведення випускних музично-постичних вечорів, де учнями "були превосходно розіграні 18 увертюр Россіні, Вебера" /з листа М.Гоголя до матері від 26.11.1827 р./.

Без перебільшення зазначимо, що Гімназія вищих наук стала джерелом формування духовності, виховання почуттів благодійництва й пожертвувань, шанування, збереження релігійних вірувань, як типової риси українського світогляду.

На нашу думку, музично-просвітницька діяльність у стінах Гімназії сприяла створенню та розвитку естетичної культури міста на певному етапі. Народжені в ній мистецькі традиції ніби сонячне проміння розвіялись у новостворених учбових закладах міста /жіночій гімназії Крестинської, комерційному училищі, технічному училищі/. Наприклад, в протоколах засідань педагогічної ради жіночої гімназії Крестинської міститься інформація про заборону вести ранкові концерти у дні церковних свят, про введення уроку співу, проведення благодійних літературно-вокально-музичних вечорів з досить різнобічною тематикою /див. фонди 314, 360 ЧОАН/.

Започатковані вільнодумцями-освітянами Гімназії вищих наук князя Безбородька ідеї духовності, творчої системи навчання та виховання на засадах "справедливості, чесності, доступності й доброзичливості" /"Известия", 1879 р., т. III, с. 110/ досягають своєї кульмі аційної вершини у роки існування Історико-філологічного інституту і Чоловічої гімназії.

Вихованець інституту, дослідник музичної фольклористики В.В.Данилов розпочинає ще в студентські роки роботу по збиранню зразків автентичного фольклору, підготувавши збірник "Песни села Андреевки Нежинского уезда". Сьогодні ця робота знаходить практичне втілення та розвиток у концертній діяльності народного фольклорного ансамблю "Калинонька" заводу "Нежинсьільмаш".

Особливої уваги щодо розвитку етнопедагогічних традицій заслуговує наукова діяльність академіка Соколова Ю.М., уроженця Ніжина. На думку вченого, знайомі дітям хорів пісні та ігри свого округу, як найближчі, повинні особливо западати в душу і викликати тягу до краси і самостійної творчості" /ж. "Народна творчість та етнографія". 1970, № 5, с. 111/.

Повнокровно освітити музичне життя Ніжина на початку XX століття допомагає діяльність Чоловічої Гімназії, де у 1902 році вихованцем Варшавської консерваторії, мешканцем Ніжина паном Ковінським був створений учнівський оркестр з 30 чоловік, що грали на струнно-смичкових, ударних, дерев'яних та мідних духовних інструментах.

Неоціненне значення для процесу формування й збагачення етномістецьких традицій Ніжинщини мали приїзди славних синів України Т.Г.Шевченка та М.В.Лисенка, присутність яких в умовах цькування, заборон та переслідувань зміцнювали дух свободолобства, любові до України, нескоренності правлячому режиму. Так, вивчаючи скарги національного музичного фольклору, записуючи думу від кобзаря-ніжинця Павла Братніці, композитор звеличує ім'я старовинного Ніжина.

Підеумовуючи наведені думки, зазначимо, що вивчення архівних матеріалів, періодики та наукових видань, допоможе створенню об'єктивної картини розвитку регіональних осередків культури, показу їх унікальності та цілісності, що знімуть враження примітивності та фрагментарності у розумінні кожної.

Отримані матеріали зможуть безпосередньо використовуватись у курсі музичного краєзнавства регіональних закладів освіти, сприятимуть практичному пізнанню музичної культури рідного краю, і, загалом, духовного потенціалу України.

О.Т.Стрельков

А.Ф.Проценко - видатний музикант, педагог, особистість

Андрій Федорович Проценко - професор Київської консерваторії, флейтист-виконавець, заслужений артист УРСР - своїм особистим та творчим життям примножив непересічну славу древнього міста Ніжина, що розкинулось на мальовничих берегах Остра у Лівобережній Україні.

Народився А.Ф.Проценко 11 грудня 1902 року в сім'ї відомого на той час викладача співу та музики, керівника церковних хорів у Ніжинських гімназіях та інституті Федора Даниловича Проценка. Про нього вже наш сучасник, доцент Ніжинського педагогічного інституту Г.Васильківський, писав у місцевій газеті: "В історії мистецтва Ніжина це була яскрава, цікава людина... Музично обдарований, він міг стати неабияким співаком в оперному театрі Москви чи Києва". Історія свідчить про те, що Ніжин у XIX столітті хоч і був повітовим містом Чернігівської губернії, "проте за кількістю мешканців і в культурному відношенні вважався першим". Цьому, звичайно, сприяло відкриття у 1820 р. на кошти князя І.А.Безбородька Гімназії вищих наук, яка, як відомо, статутом своїм дорівнювала університетові. У цей час в Україні починають діяти музично-драматичні аматорські

гуртки. Такий, наприклад, з 1884 р. був у Чернігові. Великий вплив на розвиток культурного життя Ніжина мав приїзд Марії Заньковецької з трупою, очолюваною М.Садовським. Ф.Д.Проценко зблизився з талановитою землячкою і завдяки їй увійшов у контакти з корифеями української сцени: М.Старицьким, М.Кропивницьким, І.Тобілевичем (Карпенко-Карим) та іншими, які навідувались на гастролі до Ніжина. Як писав Г.Васильківський. Ф.Д.Проценко був ентузіастом і, незважаючи на велику зайнятість по службі, у 1893 році заснував у Ніжині Народний дім і при ньому мішаний хор, а згодом і струнний та вокальний квартети. Цей дім і став осередком культурного життя міста.

Вневдовзі Ф. Д. Проценко одружився з вчителькою О. М. Усаютою, уродженкою м.Седнева, що на Чернігівщині, і вони побудували собі на Волосному (нині Шкільний) дровулку, 3 будинок. Тут у родині Проценків народилися чотири сини: Микола, Володимир, Андрій і Сергій.

Як свідчать архівні статті, напередодні революції 1905 р. приміщення Народного будинку захопили чорносотенці, тому вся культурна діяльність ніжинців перемістилася до власного будинку Ф.Проценка.

У струнному квартеті брали участь: І.М.Княгинін (викладач російської та латинської мов інституту) - перша скрипка; С.В.Вільконський (у майбутньому професор Київської консерваторії) - віолончель; Ф.Д.Проценко - альт; син Микола, а згодом Андрій - друга скрипка. Так почалося знайомство Андрія з музикою, культурним життя міста. У домі Проценків бували і діячі науки та культури Ніжина: професор В.І.Резанов, професор М.Н.Сперанський, І.Г.Спаський - директор краєзнавчого музею та інші. Звичайно, атмосфера батьківського дому не могла не позначитися як на становленні духовності Андрія, так і на музичних зацікавленнях годі ще малого сина. Спочатку він опановує гру на фортепіано і настільки добре, що потім, у консерваторії, міг акомпанувати товаришам на академвечорах. Андрій почував велику прихильність до музики і охоче самотужки навчився грати на кларнеті, трубі. Під керівництвом А.Тарнопольського вчиться грати на віолончелі, а з десяти років починає вивчати гру на скрипці в уродженця Ніжина, аспіранта Варшавської консерваторії Й.Москвичіва, який проводив канікули у рідному місті. Таке розмаїття музичних пристрастей свідчить про неабиякі здібності юного музиканта.

Після закінчення початкової школи Андрій вступає до Ніжинської класичної гімназії. Надзвичайне враження на юнака справив Г.А.Максимович, викладач-історик, високоосвічена людина, "яка розкривала перед учнями обшири рідної історії". Лекції Максимовича мали велике значення для формування світогляду юного Андрія Проценка.

Вже юнаком (йому було 17 років) Андрій придбав флейту, з допомогою якого вивчив її звукову систему. Флейта для Андрія Проценка стала тим

інструментом, що заповнив його серце і душу на все подальше життя. Згодом юнака було запрошено грати в оркестрі кінотеатру Б.Вержиківського. Молодий, музично обдарований, Андрій Федорович Проценко був у вирію культурного та громадського життя рідного міста, яке залишилося для нього таким на все його життя.

У своїх спогадах про батька Людмила Андріївна Проценко напише: "Ніжин - дороге, святе для нього місто. Щорічно, навідуючись до рідної оселі, водив мене вулицями свого дитинства, розповідав про кожний будинок. Перед інститутом, де колись містилась класична гімназія, ладен був стати на коліна..."

Восени 1922 року розпочався новий етап у житті А.Ф.Проценка: "маючи на руках відрядження Спілки робітників мистецтва Ніжинського відділення", юнак приїздить до Київської консерваторії, де два роки вчиться грати на флейті у І.Д.Михайловського. Вдячний учень назавжди зберіг теплі почуття до свого першого вчителя. Далі викладачем флейти у Проценка стає професор О.В.Химиченко, який дуже цінував талант свого учня і подарував йому два зошити етюдів А.Зусмана з написом: "На добрую пам'ять даровитому Андрею Проценко от А.Химиченко". Керівником студентського оркестру тоді був М.Малько. Він мав величезний вплив на студентів, з любов'ю прищеплював їм основи колективного музикування. Літні канікули студент Проценко завжди проводив у Ніжині, грав в оркестрі місцевої оперети. У роки навчання в консерваторії він "підірацьовує" в оркестрах Київської опери, цирку, кінотеатрах. І де б він не грав, усіх вражало його "блискуче читання з листа, кришталева чистота інтонації, художній смак, технічна свобода і фантастично точний ритм". Згодом А.Проценко з оркестром Київської опери побував у багатьох містах України; під час цих поїздок він зустрів і покохав Клавдію Кузьмівну Демидову, яка походила з родини акторів. А.Проценко було 22 роки, коли вони одружилися.

У 1927 р. А.Проценко закінчив консерваторію. На випускному іспиті він грав блискуче, і в протоколі екзаменаційної комісії його виступ визначений як "видатний виступ". Після закінчення консерваторії разом з дружиною працюють у Свердловській опері, де А.Ф.Проценко набув справжньої виконавської майстерності. Він полюбив Свердловськ, але туга за рідним краєм ставала боєм - "виношував мрію про повернення до Києва". На щастя, така нагода трапилася: його запрошують на першу флейту до Київського державного академічного театру опери та балету. Паралельно працює викладачем у консерваторії. Починається справжнє творче життя, яке складалось напрощад вдало: 1937 рік - перші гастролі до Ленінграда з операми "Тарас Бульба", "Наталка-Полтавка"; влітку 1940 р. - гастролі у Львові з операми "Запорожць за Дунаєм", "Іван Сусанін" та ін. Восени цього ж року Андрій Федорович Проценко одержав диплом доцента. Про визнання авторитету А.Проценка свідчить і той факт, що його - єдиного доцента - було включено до

**Богослужбное пение
в музыкальной культуре Чернигова
/на примере духовных концертов начала XX века/**

складу журі першого в СРСР конкурсу виконавців на духових інструментах, який відбувся весною 1941 р. у Москві.

Потім для всіх настануть важкі воєнні роки, але й тоді А.Проценко не перестав напружено працювати. Спочатку робота в оркестрі Башкирської опери, згодом - у Іркутську, куди було евакуйовано Київську оперу. Тут він працює разом з І.Паторжинським, З.Гайдай, диригентами М.Покровським, В.Тольбою та іншими. У Іркутську пережив радісну звістку про визволення рідного Києва.

Присміє пов'нення, і попереду роки копіткої праці, великої творчої напруги, роки шліфування професіоналізму. Приходить визнання музиканта. Андрій Федоровича було нагороджено медаллю за самовіддану працю в роки Великої Вітчизняної війни, а в 1946 році - присвоєно почесне звання заслуженого артиста УРСР, згодом за творчі здобутки його було відзначено орденом Знак Пошани. Великий професіоналізм, людяність, організованість, широка ерудиція А.Проценка завжди викликали повагу до нього диригентів, співаків і оркестрантів. А.Пазовський писав: "Для виконавського стилю А.Проценка притаманна велика внутрішня культура, відчуття цілісності мелодійного образу. В кожну фразу, ноту він вклав натхнення артиста і художню завершеність майстра".

Багато сил та натхнення віддавав А.Ф.Проценко і педагогічній роботі. У своїх лекціях з методики він наголошував на достоїнствах вітчизняного музичного мистецтва, вчив, що етика оркестрових музикантів повинна узгоджувати свою художню індивідуальність зі стилем твору, з індивідуальними прийомами виконання партнерів. "Вищою міркою професіоналізму, за словами його учня А.Когана, Андрій Федорович вважав працелюбність, стабільність, якість і режим". Як один з найвидатніших педагогів країни А.Ф.Проценко брав участь в усіх Республіканських конкурсах виконавців гри на духових інструментах. Принципова позиція професора А.Ф.Проценка як члена журі стала легендарною. Авторитет виконавця, багатий педагогічний досвід, "світлий аналітичний розум давали йому право на створення власної думки, на дотримання певної принципової позиції, яку ніхто не міг похитнути".

Високий професіоналізм і майстерність він передав своїм учням і став першим професором України, який створив свою школу флейтистів. Серед його учнів є заслужені артисти, лауреати конкурсів: В.Антонов, Я.Верховинець, А.Коган, В.Пшеничний, С.Савченко, А.Сергєєв, В.Федченко - уродженець Чернігівщини, випускник Ніжинського культурно-освітнього училища (нині училище культури) та багато інших.

У 1984 році пішов з життя професор А.Ф.Проценко, а з ним і ціла епоха в музичній культурі України, пов'язана з багатьма славетними іменами і подіями. Але Андрій Федорович Проценко - видатний діяч музичного мистецтва - залишається на завжди у своїх учнях, послідовниках його справи. Він по праву вважається корифеєм духової музики в Україні.

Культурну життя Чернигова начала XX века невозможно представить без развитой традиции богослужбного пения - в больших и малых храмах, в учебных заведениях и, конечно же, в духовных концертах. К сожалению, исследований, посвященных этому вопросу, пока нет. Однако, некоторые исторические данные, материалы периодики, архивные документы дают основание считать, что духовно-певческая культура Чернигова в это время была очень богата и есть возможность воссоздать достаточно полное представление о ее важной составной части - духовных концертах, которые играли важную роль в эстетическом, нравственном, религиозном воспитании общества. В Чернигове, как и во всех крупных православных центрах Украины и России, к началу XX века они стали регулярным явлением музыкальной жизни. Данная работа, посвященная Черниговским духовным концертам, преследует несколько целей: информативную, аналитическую и реконструктивную.

Во-первых, необходимо выяснить, где и когда происходили концерты, какие хоры в них участвовали, какие выдающиеся регенты ими руководили, каков был репертуар концертов.

Во-вторых, актуально и выявление связи черниговских духовных концертов с общими тенденциями этого вида духовно-музыкальной деятельности, существовавшими на Украине и в России в начале XX века. Особенно актуален вопрос о том, как происходила борьба между старым /Д.Бортнянский, А.Ведель, А.Львов, Д.Сарти, П.Турчанинов и др./ и новым /А.Гречанинов, А.Кастальский, П.Чеслоков и др./ направлениями в репертуаре и как удавалось достичь напряженного равновесия этих направлений в реальных программах концертов.

В-третьих, материалы прессы начала XX века позволяют воссоздать реакцию общества на духовные концерты, определить, какие проблемы волновали слушателей, сколь квалифицированным было соответствующее направление музыкальной критики. Кроме того, по программам духовных концертов можно составить представление о том, что пелось в храмах Чернигова. Традиционно программы концертов составлялись из музыкального материала, который являлся основой богослужбного репертуара данного хора. Такой косвенный путь реконструкции конкретного богослужбного репертуара является наиболее перспективным для современного исследователя, ибо прямые свидетельства /потный материал/ дошли до нас в весьма ограниченном количестве - церкви, особенно в советское время, закрывались, их архивы уничтожались.

Материалом работы служит, с одной стороны, черниговская периодика первого десятилетия XX века /1; 6/ и некоторые архивные документы, с другой, взгляды на сущность и значение духовных концертов, изложенные в книге И.Гарднера "Богослужбное пение русской православной церкви" /2/, в статьях Е.Левашева /5/, Н.Гуляницкой /3/, М.Ржевской /7/, Т.Зацепиной /4/ и др.

Широкое распространение на Украине в начале XX века профессиональных и любительских хоров способствовало подъему профессионализма в лучших хорах Киева, Одессы, Харькова. Кроме собственно эстетического, эти концерты имели большое значение для ознакомления широких кругов населения со стилистическими направлениями отечественной духовной музыки того времени и, говоря словами крупнейшего исследователя в этой области И.А.Гарднера, "также аудитивного ознакомления с духовно-музыкальным творчеством новых композиторов" /2, с. 549/.

С начала XX столетия духовные концерты в Чернигове стали явлением регулярным. Чаще всего они происходили в Великий Пост, когда значительно сокращалась деятельность театральных антреприз и коллективов светского направления. Роскошный зал Епархиального дома, обладавший прекрасной акустикой, был традиционным местом проведения духовных концертов в Чернигове. По свидетельствам очевидцев, концерты происходили при переполненном зале, который, несмотря на немалые размеры, не мог вместить всех желающих /1, 1913 г., № 6, с. 91; 6, с. 38/. Постоянными посетителями концертов духовной музыки были Епископ Черниговский и Нежинский, высшее духовенство губернии, и, конечно же, интеллигенция /1, 1913 г., № 6, 19; 1914 г., № 7/. Приведем лишь несколько наиболее значительных для Чернигова фактов, связанных с духовными концертами.

Начало подобного рода концертам в Чернигове было положено знаменитым русским композитором, хормейстером, регентом А.Архангельским, неоднократно приезжавшим в Чернигов. Он был неутомимым организатором церковно-певческих обществ во многих городах Украины и России, в том числе и в Чернигове. Организовав здесь в 1905 году церковно-певческое Благотворительное Общество, Архангельский приезжал в Чернигов в 1904 и 1907 годах и давал духовные концерты с местным соединенным церковным хором. Репертуар концертов включал богослужбные песнопения Д.Бортнянского, П.Турчанинова, И.Соломина, а также самого Архангельского. Среди слушателей было немало духовных лиц, специально приезжавших из различных уездов и сел Черниговской губернии /6, с. 38/.

Значительным в духовно-музыкальной жизни города событием был приезд в 1914 году известного украинского композитора, бывшего хормейстера Санкт-Петербургской консерватории Г.М.Давидовского с руководимым им хором. Г.М.Давидовский - питомец Черниговской духовной семинарии, уроженец Черниговской губернии. Программа выступления коллектива была составлена исключительно из богослужбных песнопений самого руководителя. Необычным для

черниговцев был не только количественный /камерный/, но и качественный состав хора, включавший как мужские, так и женские голоса. /Как известно, первым регентом, использовавшим в хоре женские голоса, был Архангельский, и явление это для того времени было еще непривычным/. Местная пресса отмечала, что "небольшой по составу хор, всего 20 человек, сразу овладел вниманием слушателей, и в этом напряжении и очаровании посетители концерта оставались до того момента, пока не замолкли последние звуки аккорда" /1. 1914, № 7/.

Постоянным явлением в жизни Чернигова начала XX века были концерты архиерейского хора. Его регентом был Михаил Ступницкий, ученик И.Я.Тернова, регента Санкт-Петербургского митрополичьего хора. Митрополичий хор Александро-Невской Лавры под управлением Тернова, по свидетельствам современников, отличался редким совершенством исполнения как переложений древних распевов, так и сочинений концертного репертуара /4, с. 35/. После посещения Чернигова в 1912 году и выступления здесь с местным архиерейским хором И.Тернов прислал сюда для поднятия профессионального уровня местных церковных хоров одного из своих лучших учеников - М.Ступницкого, известного уже по всей южной полосе Украины своим Славянским хором. Несколько месяцев спустя преобразованный Ступницким архиерейский хор дал первый духовный концерт, состоящий из двух отделений. К последующим выступлениям /а проходили они через каждые 4-5 месяцев, а иногда и чаще/ хор готовил новые программы /см. 1, 1913, №№ 4, 6; 19, 22; 1914, №№ 17, 18/. Нередко в них включались и произведения самого Ступницкого.

Чрезвычайно актуален вопрос о том, как вписывались черниговские духовные концерты о общероссийскую /общеевропейскую/ традицию этой разновидности музыкальной жизни и были ли они в чем-либо самобытны.

В фундаментальном исследовании И.Гарднера указывается на широкое, повсеместное распространение духовных концертов, отмечаются преобладающие составы хоров, констатируется, что программы духовных концертов состояли преимущественно из богослужбных песнопений /как исключение отмечается исполнение в концертах небогослужбных пьес религиозного содержания/ /2, с. 548/. Особый интерес представляют выводы Гарднера о программах духовных концертов, а также о дифференциации петербургской и московской школ /"Петербургские хоры предпочитали ... произведения, характерные для 19 в... - Московские хоры и некоторые хоры в провинции вводили в свою программу ... новых духовных композиторов"/ /с. 550/. Последнее замечание для нас очень важно.

Перенесем эти общие положения на черниговскую почву. Что касается количественного состава сводных хоров, то в Чернигове он был весьма велик /167, 178, 138, 150 чел/ /2; 6/, приближаясь к максимальным цифрам, которые дает Гарднер для столиц и крупных центров. Такое количество певчих, участвующих в

соединенных церковных хорах и исполняющих достаточно сложный репертуар, позволяет говорить о том, что в Чернигове были сосредоточены довольно крупные духовно-певческие силы, способные исполнять сложный богослужебный репертуар и церковные произведения концертного стиля. Наши наблюдения дают возможность сделать вывод о том, что черниговские духовные концерты находились в русле общей тенденции.

Не слишком типичным для традиции начала XX века является чрезвычайно большой удельный вес в черниговских духовных концертах музыки композиторов нового направления. Сравним сведения, приводимые И.Гарднером, с нашими данными. Анализируя репертуар петербургских хоров, перечисленный Гарднером, отмечаем, что из 43 композиторов, чьи произведения исполнялись в духовных концертах, лишь 9 принадлежат так называемой новой школе. В черниговских духовных концертах соотношение принципиально иное: из 26 композиторов, авторов богослужебных песнопений, 14 были представителями новой школы.

Новое направление в православной духовной музыке конца XIX - начала XX века ("Московская школа") основывалось на возрождении отечественного церковного пения и на возвращении ему подлинной национальной самобытности. Наиболее яркие его представители - композиторы С. Смоленский, С. Рахманинов, А. Кастальский, А. Гречанинов, П. Чесноков. По мнению авторитетных исследователей, характерными чертами нового направления были ретроспективность, научность и народность. Для возрождения славянского, национального духа композиторы новой школы обращались к древним пластам национальной музыки - в первую очередь, к знаменному распеву. Обращение к славянской архаике потребовало от них большой исследовательской работы. В результате новое направление богослужебного пения начало формироваться в школу со своим неповторимым стилевым обликом. Использование мелодий народных песен было одной из черт этого направления (например, в "Херувимской" А.Гречанинова звучит украинская колядка). Обработывая древние обиходные напевы на основе современных музыкально-теоретических знаний, композиторы достигали высокохудожественных результатов. Новый хоровой стиль потребовал новых исполнительских ресурсов, т.к. многие сочинения отличались большой профессиональной сложностью и требовали от певцов высокого исполнительского мастерства.

Неподготовленные в техническом отношении хоры не могли исполнять новые сочинения. Возвращаясь к черниговскому архиерейскому хору, можно сделать вывод, что включение в репертуар М.Ступницким сложных духовных композиций не могло быть осуществлено без образцовой подготовки хорового дела. Анализируя программы концертов, можно отметить, что целенаправленное культивирование сочинений нового стиля (А.Кастальского, В.Главача, П.Мироносицкого,

Львовского и др.) становится характерной чертой исполнительской деятельности этого коллектива, чего нельзя было сказать о программе духовного концерта соединенного хора воспитанников духовной семинарии и мужского духовного училища (150 чел.) под управлением того же М.Ступницкого, в репертуар которого входили главным образом произведения композиторов традиционного направления. Профессиональный уровень певцов был явно недостаточен для исполнения сложных композиций нового стиля. Это, кстати, заметно и в поощрительно-критическом тоне газетного отзыва на данный концерт. "Талантливый руководитель много потрудился над организацией громадного хора, а также певцы, участники концерта немало должны были поработать, прежде чем выступить в публичном концерте... В общем концерт произвел недурное впечатление стройным, отчетливым и местами даже художественным исполнением церковных песнопений" /1, 1914, №№ 8, 9, с. 119/. Из приведенного высказывания можно сделать вывод о том, что талантливые регенты гибко приспосабливали репертуар к возможностям и составу хоров. Черниговские духовные концерты постоянно были в центре внимания прессы, обсуждались общественностью губернии, регулярно анонсировались, давался анализ исполнения, что ориентировало слушателей, развивало и совершенствовало их слуховой опыт, настраивало на соответствующий тонус восприятия духовной музыки, давало импульс к совершенствованию качества исполняемого репертуара.

Приведем еще одно свидетельство современников, которое дает основание сделать вывод о том, что соотношение, противопоставление старого и нового церковно-певческого искусства было не вымыслом ученых, а реальией художественной жизни Чернигова, сознательно культивируемой талантливыми регентами и глубоко понятой и осознанной слушателями. В 1913 году журнал "Вера и жизнь" писал: "Концерт начался величественным "Кто Бог великий" С.Смоленского, бывшего директора Синодального училища, этого новатора русской музыки и создателя славы Синодального хора в Москве. Рядом был поставлен концерт "Помышляю день страшный" А.Архангельского. Последний своими музыкальными эффектами давал возможность сравнить новое направление со старым, как нельзя лучше оттеняя отсутствие в новой композиции у Смоленского аккордов и преобладание мелодизации над гармонизацией" /1, 1913, № 6, с. 91/.

В результате можно сделать вывод:

1). Существуют достаточно обширные исторические материалы, посвященные духовным концертам, которые нуждаются в серьезных исследованиях и обобщениях, что будет полезно как для музыковедения, так и для исторического краеведения.

2). Уже первичный анализ этих материалов показывает, что практика богослужебного пения в Чернигове начала XX века была богата, нередко по составу, репертуару и художественным возможностям хоров и регентов, приближаясь к "столичному" уровню.

3). Проблемы богослужебного пения достаточно широко и весьма квалифицированно обсуждались в местной прессе, это указывает на то, что богослужебное пение занимало важное место в музыкальной жизни Чернигова начала XX века.

Литература:

1. Вера и жизнь. - Чернигов, 1912 - 1914.
2. Гарднер И.А. Богослужебное пение русской православной церкви. Т. 1. - Нью-Йорк, 1978. - 603 с.
3. Гуляницкая Н. Заметки о стилистике современных духовно-музыкальных композиций. //Муз. Академия. - 1933. - № 4. - с. 7-13.
4. Зацепина Т. Народность русского хорового искусства и просветительская деятельность хоровых коллективов в конце XIX и начале XX в. //Вопросы русской и советской хоровой культуры. //Труды ГМПИ им. Гнесиных. - М., 1975. - с. 42-65.
5. Левашев Е. От Глинки до Рахманинова. //Муз. Академия. - 1992. - № 4. - с. 7-13.
6. Приложение к Черниговским Епархиальным известиям, к № 1, 1904.
7. Ржевська М. Григорій Давидовський I "давидовщина". //Музика. - 1996. - № 1. - с. 26-27.

И.М.Кобершюк

Українське кобзарство в оцінці прогресивних вчених та діячів культури

Кобзарство як одне з цікавих і оригінальних явищ демократичної музичної культури українського народу має свої давні традиції. Своім корінням воно сягає в період Київської Русі - спільної колыски трьох братніх східнослов'янських народів.

Простежуючи історію кобзарства України, ми стверджуємо, що кобзарі завжди були улюбленицями народу, який знав їх і глибоко шанував. У повісті "Щедрий вечір" М.Стельмах пише, що їх голос кликав знедолених і пригнічених до волі, до щастя.

Високо цінував народних співців-кобзарів Т.Г.Шевченко, який у творах: "Думи мої...", "Перебендя", "Катерина", "Гайдамаки", "Назар Стодола" та інших створює величний та благородний образ кобзаря. На честь цих мужніх, талановитих, самовідданих патріотів поет назвав свою поетичну збірку - "Кобзар".

А.Луначарський називав кобзарів Гомерами України, що заслужили на світове визнання і славу: "Українська музика та поезія є найбільш розкішною, найбільш запашною з усіх віток на дереві світової народної творчості... Українські думи, що через століття передавались Гомерами України - кобзарями, світять своїми барвами,

почуваннями, лицарством у любові й ворожнечі, розмахом козацької відваги та філософічною вдумливістю" /1/.

Образ співця-кобзаря, народного поета увійшов у світову літературу як символ героїчних змагань та благородних прагнень і помислів народу.

Пушкін і Шевченко, Гоголь і Франко, Чайковський і Лисенко високо цінували і використовували в своїх творах героїчний епос українського народу і мистецтво його носіїв - народних співців. В.Короленко і Максим Горький схилилися перед цими духовними скарбами народу. "Побувавши вперше на одному з українських ярмарків, писав М.Горький, - я не міг відірватись від гри кобзарів, бандуристів, лірників - цієї перлини народної творчості" /2/.

І.Франко називав українські народні пісні і думи "одним з найцінніших надбань і одним з предметів оправданої нашої гордості". В іншому місці він зазначав: "Наш історичний епос, змалювання довговікової боротьби і довговікового терпіння українського народу піснями того самого народу - се один з найкращих вицвітів поетичної творчості в усій слав'янщині".

Ім'я Остапа Вересая - цього народного співця України привернуло увагу не тільки української та російської громадськості. Воно потрапило на сторінки періодичних видань Франції, Англії, Чехословаччини.

І.Франко у Львівському прогресивному журналі "Kurjer Lwowski" вмістив статтю, присвячену пам'яті С.М.Вересая, в якій писав, що цей Гомер у селянській свитині - "одна з найвизначніших фігур на Україні, особистість, яку кожний, хто досліджував Україну, намагався не обминути..."

У 1909 році науковець Філарет Колесса виступає з розгорнутим рефератом про козацький епос на III міжнародному конгресі музичного мистецтва у Відні. Європа зачарована.

Італійський письменник і вчений Д.Чамполлі відзначає: "Своїм іменем і серцем козак ніс волю, і свідомість волі зробила з нього воювника і поета. Він є зразком творчого генія... Шабля - його хрест, перемога - його бог, а дума - його молитва" /3/.

Відомий музикознавець Ф.Бартлей стверджує, що козацький епос "єдиний у своєму роді вид народної поезії".

Немає слів, що б передати захоплення Лесі Українки кобзаревськими мелодіями. Прослухавши спів Гната Гончаренка, в листі до Львова вона писала, що "кобзарські мелодії далеко цікавіші, ніж мелодії строфових пісень". "Дума кобзарська - се - оригінальний витвір нашого народного мистецтва, що не має собі паралелей ніде на воім світі..." /3/.

Кобзарські думи та історичні пісні, - зазначав О.Допченко, - "це геніальна поетична біографія народу. Це історія українського народу, народу-трудівника, народу-воїна, що цілі віки бився, як лев, за свою свободу. цілі віки витрачав усю

свою силу, свою кров, життя, як казав великий Шевченко, "без золота, без каменю, без хитрої молитви" на виконання в боротьбі свободи, права на повноцінне життя, на виявлення в житті всіх своїх здібностей". Віковичний гніт, насильство неспроможні були вбити в людях чуття краси, любові до життя.

В.Г.Короленко писав у 1917 році: "На Україні кобзарі й досі співають зворушливі старовинні думи про народ, здатний творити чудеса, народ, який підіймається, рве, мов павутиння, свої кайдани і завойовує свободу".

Славна земля Сумщини дала Україні прекрасного кобзаря Єгора Мовчана, який є одним з найвидатніших сучасних радянських кобзарів. Академік В.В.Виноградов у своїй промові на закритті Всесвітнього конгресу учених-славістів окремо відзначив високомистецький спів та неперевершену по красі і силі гру на кобзі Мовчана. Максим Рильський, який сердечно любив цього піснетворця, писав: "Я спостерігав, яке враження справляє його виконання народних дум і пісень і власних творів на різноманітні аудиторії: на вчених-фольклористів Києва, Москви, Ленінграда, Мінська, на студентів Одеси, на селян Чернівецької області, на письменників, композиторів. Скрізь одно: зачарування, захоплення...". Постає талановитого кобзаря Мовчана привернула увагу вчених (М.Рильського, Ю.Соколова, М.Грінченка), композиторів, особливо Г.Верьовку, а також художників (професора В.Касіяна).

Кобзарі - творці та виконавці дум і пісень - були справжнім голосом народу, виразником його прагнень, - слушно зазначав Ф.Лавров. - Нерідко вони ставали безпосередніми бійцями в народних лавах.

"Той не може, - писав М.Рильський, - знати історію свого краю, отже, не може як слід розуміти й сучасність, хто не ознайомлений із прекрасною нашою думою та пісенною спадщиною".

Література:

1. Вітчизна. - 1967. - № 7.
2. Народна творчість та етнологія. - 1982. - № 1.
3. Жовтень. - 1986. - № 11.

Сучасний фольклор Чернігівського Полісся: пісенність релігійного спрямування.

З переліку фольклорних явищ, з якими зустрічаємося на сучасному Чернігівському Поліссі, не можна виключити пісенність релігійного спрямування, що не приурочена спеціально до жодного з календарних чи родинних свят. Ареал поширення таких творів є досить великим - їх можна віднайти та записати абсолютно в усіх районах регіону, але в окремих місцях вони трапляються частіше там, де історично склалися осередки релігійних громад протестантського напрямку, зокрема, в великих містах або в селах, де проживають нащадки переселенців з Німеччини, Австрії, Швеції, колонії яких на Чернігівщині були численними ще на початку 20-го століття.

Пісенність цього підрозділу розповсюджується поряд з усною передачею ще й способом переписування вручну або передруковуванням. І, незважаючи на це, вона несе у собі усі найважливіші ознаки фольклорних явищ: анонімність, варіантність, традиційність. Пісні релігійного спрямування хоча і послуговуються певними рисами мови книжної, специфічною релігійною лексикою та зворотами, але в той же час побудовані на основі народної розмовної мови, з використанням місцевих діалектних особливостей, включаючи специфіку використання наголосу: "...Ой, наша мама, нащо нас родила?/Почом служити Богу нас не учила?/А ти нас учила, як хороше ходити,/А ле научила, як Бога полюбить..." ("Судний день").

Значна частина творів виконується і переписується, загалом, російською мовою, хоч більшість виконавців, а це, як правило, жінки похилого віку, цією мовою володіють недосконало, внаслідок чого текст абсорбує певну кількість слів з місцевих діалектів або ж з української літературної мови, являючи собою адаптований до локальних фольклорних зразків варіант: "О Боже, мой Боже,/Что робіцца в свете,/Немає покою на йом./Ми так раскашум,/А втєх не масм./Не радї багатству свайом./Как звони зазвонят - ми в церков не ходим./Не важим на слово святе,/Покаймоса, люде, бо горе нам буде,/Как Бог нас судитї приїде." ("О Боже, мой Боже...").

Безумовно, це явище - результат безпосереднього впливу Руської православної церкви, яка впродовж тривалого часу домінує серед релігійних конфесій регіону, і мова церковної проповідницької служби якої - російська. З тематичного боку пісенність релігійного спрямування є досить різноманітною: мабуть, усі найбільш важливі християнсько-біблейські сюжети знайшли в цих піснях своє відображення. На це, до речі, часто вказують уже назви творів: "Марія-Магдалина", "Страдальна мати", "Успеніє Богородиці", "Крещеніє Господнє", "Ой, у Віфлєсмї...", "Божественная молитва", "Святая Варвара". "Житіє і подвиги Серафима

Саровського". Разом з тим дані твори можна чітко розподілити на дві великі групи, маючи на увазі їх функціональну різноманітність. Зокрема, існує категорія пісень, у яких на перший план вноситься інформативний, "просвітницький" аспект. У таких творах в об'ємній, розгорнутій формі наявне звертання до опису життя та діянь святих мучеників, докладно розповідається про зміст тих чи інших релігійних свят тощо. Функція пісень цього різновиду - у легкодоступній та спрощеній формі розмовною мовою інформувати слухачів про головні біблейські події та постулати ("Святая Варвара", "Житіє і подвиг Серафима Саровського", "Крещеніє Господнє", "Ой, у Віфлеємі..."): "Іде звезда чудна з востоку на полудень,/Над світом сіяє, трьом царям путь являє./Шедше три цари, несуть Христу дари./Ірод їх стрічає, куди шедше - питає./Ой, ми йдемо, йдемо, к рожд'яному йдемо,/Безсмертному царю подарки несемо./А Ангел віщає, на путь наставляє:/Іншим шляхом ідіте, до Ірода не верніте..." ("Іде звезда чудна").

Іншу пісенну групу можна було б кваліфікувати як твори - "страждання". Як правило, високоемоційні, вони звертаються до змалювання людських страждань на землі, виправдовуючи їх подвигом Христа, мотивів смерті, потойбічного воскресіння, розплати грішників за содіяні злочини. "Страждальні" пісні майже не використовують традиційну християнську систему образів, а акцентують увагу на долі звичайної людини, будь-то грішника чи праведника, навіть звичні біблейські сюжети модифіковані тут з метою зображення не канонічного, а загальнолюдського: "Страдальна мати під хрестом ридала,/З дрібними сльозами сину промовляла:/Ой, сину мій, сину, за яку провину/Переносиш, сину, тяжкую годину?/Я ж тебе купала чистими сльозами,/А потім ховала поміж ворогами./А тепер я плачу, що тебе я трачу./Що тебе, милого, більше не побачу./Ти ж моя охрана, ти ж мій ясний цвіт,/Та чого ж так рано од мене одцвіє?/А хто ж за мною стане, сиротою./Одна, як билина, стою під тобою" ("Страдальна мати"). Серед зразків даної пісенної групи особливого поширення на Чернігівщині набули "Божественна молитва", "Душа з телом розлучалась...", "Судний день", "Грішник".

Риса, що об'єднує пісні - "страждання" і твори інформативного спрямування, - гіперболізація виховної та дидактичної функцій в зразках. Окрім того, що релігійні пісні суворо відповідають основним критеріям християнської етичної системи, звертаючи увагу слухачів на особливості біблейського тлумачення виховання людини, майже кожен твір включає в себе епілогічну мораль, звичайно, релігійного змісту, яка підсумовує ідейний задум пісні (власне, повчання): "Слава ж рожд'яному Ієсусу малому,/Спасителю человеків на вечніє века!", "А Ієсус-Спаситель руки простягає,/Усіх диточок маленьких до себе скликає,/Уму-розуму сиїх пташочок стиха навчає:/Щоб ви були добріє, щоб ви були щасніє,/І маліє, і доросліє, мов тіє кветкі красніє...".

Побутовують пісні релігійного змісту і в обрядовій поезії сучасних чернігівців. В зв'язку з недостатнім вивченням особливу увагу привертають твори, що безпосередньо пов'язані з значними, але не найважливішими релігійними святами річного календаря. З ослабленням впливу церкви у 20-му столітті зразки цієї пісенності продовжують утримуватися, головним чином, у середовищі репатріантів літнього віку; молодіжний репертуар народної пісенності їх майже не включає, за невеликим винятком.

Ці твори, складаючи частину календарно-обрядової поезії Чернігівщини, віддзеркалюють і провідну її тематику - теми кохання, родинного та подружнього життя, навколишньої природи, аграрно-виробничу, що поєднуються з адаптованими до них релігійними мотивами, які, проте, лише декорують домінуючу тематику. Тобто, цей пісенний підрозділ не тільки не репрезентований у ортодоксально-християнському вигляді, але, навпаки, його основна функція - виробничо-побутова, започаткована ще в дохристиянську епоху.

Так, у народній обрядовості з днем святого Андрія здавна пов'язувався комплекс древніх ритуалів язичницького походження, що переважно несли у собі аграрно-магічне та любовне спрямування. Навіть факт співпадання Андрієвських свят з Пилипівським постом не зміг суттєво модифікувати їх прагматично-розважальний напрямок. З багатьох поширених раніше на Чернігівському Поліссі прийомів Андрієвської любовної магії найбільш життєздатним аж до сучасності виявилось засівання ("волочення") конопель, що супроводжується характерними коротенькими піснями-примовками на зразок: "На святого Андрія конопельки сію,/Спідничкою волочу, бо замуж хочу./Дуже хочу взнати, з ким буду збирати,/Чи з Степаном-голубцем, чи з Дем'яном-молодцем". Безумовно, релігійне свято тут є лише приводом для здійснення магічного ворожіння - надзвичайно важливої події в житті дівчини на виданні. Така пісня, до речі, в сучасних умовах може бути не завжди суворо закріпленою за обрядами дня святого Андрія. Так, у селі Оленівці Борзнянського району можна спостерігати виконання андрієвських пісенних примовок як на весіллі, у репертуарі дівчат-світилок, так, за свідченням самих співачок, і в звичайні дні на зібраннях молоді, клубних та куткових вечірках.

Одним з особливо шанованих на поліській Чернігівщині, сільськогосподарському регіоні, залишається свято на честь святого Георгія, який традиційно вважається покровителем хліборобства та скотарства. До цього часу в деяких місцевостях (наприклад, Куликівський, Чернігівський райони) день Георгія святкують як час початку роботи на землі, тобто, як момент суто аграрного спрямування. Тому георгіївська пісенність відтворює загалом сільськогосподарську тематику, іноді надзвичайно поетично: "Ой, у церкві звон срібно калатає, То святий Георгій землю отворяє./Отворяє землю людям на роботу,/Призиває же, Божих, на хлібну заботу...".

Здавня чернігівці в день цього святого родинно збиралися в полі, старих та немічних намагалися теж винести "на хліба", вважаючи, що спільна родинна молитва має властивості не тільки забезпечити гарні врожаї та приплід худоби, але й лікувальні. Часто також у полі готували й обід, навіть за умови, коли землі знаходилася поруч з хатою. В сучасних родинях сьяткування не передбачає польових чи городніх виходів, люди збираються в садибі, але згадки про спільні польові молитви в георгіївській пісенності подовжують зберігатися.

До цього часу, на Чернігівщині можна зустріти та записати й молитви, з якими селяни звертаються до святого Георгія в день його свята. Але, на відміну від пісень, георгіївські молитви не мають аграрного наповнення, являють собою суто релігійні звертання заклинального характеру, прохання в прощі гріхів, які напівпроміляються-напівспіваються. Сучасні їх носії - жінки, переважно старшого віку.

Інше спрямування - поминальне - на Чернігівському Поліссі має свято Вознесіння. Майже в усіх місцевостях регіону в цей час ходять родинами на кладовища поминати померлих. Традиційно "під Вшестя" чернігівці печуть ритуальні пампушки та піріжки, якими пригощають зустрічних, надто дітей. Обрядові пісні цього дня повністю співзвучні з звичаєвістю свята. Пісенність релігійного спрямування поліської Чернігівщини - цікавий поетичний пласт, що потребує пильного вивчення.

**О.Р.Коломієць
Г.М.Остронос**

Театр на Переяславщині.

Сценічне мистецтво переяславці любили здавна. Ще за княжих та козацьких часів багато люду навколо себе збирали "скоромоні видовища" та "вертепні драми". В середині сорокових років XIX століття в стінах Переяславської семінарії утворилось студентське товариство "Вертеп". Виникло воно само собою якось непомітно. Справа в тім, що переяславські семінаристи кожної зими влаштовували вертепні вистави, колядування, щедрування.

Вертепом, як відомо, назвали звичайнісінький ляльковий народний театр, для якого сценою служила спеціальна вертепна шафа. За нею стояло двос-трос осіб, які вели різні лялькові "дійства". Отож і студентське товариство "Вертеп" починалось з популяризації творів українських письменників, зокрема, поезій Тараса Шевченка. "Вертепники", як вони себе називали, свято берегли заповіді Шевченка, який у цей час карався на далекому засланні, переписували його твори та розігрували дійства. За поширення бунтарських творів Шевченка, а також за висміювання у вертепних

виставах царських чиновників, панства, ченців, за "підбивання" семінаристів іти на Кримську війну Петра Завадського, керівника студентського товариства, було виключено з семінарії, а разом з ним ще десяткох семінаристів було відраховано з семінарії, як учасників "Вертепу".

Однак про класичний характер провінційного аматорського переяславського театру можна говорити, лише маючи на увазі XIX - початок XX століття.

Збереглися скупі згадки про те, що ще Опанас Маркович, відомий кирило-мефодієць, у 1845 році в Переяславі разом із братом Василем зробив спробу організувати драматичний гурток і поставити п'єсу Т.Г.Шевченка "Назар Стодоля". В цей час у Переяслав заїжджав Яків Гамалія, котрий очолив український аматорський драматичний гурток у Петербурзі. Це він став прототипом для образу Гната Карого, побратима головного героя, він же й зіграв цю роль. Отож, брати Марковичі після зустрічі з Я.Гамалією, а потім і з самим Т.Г.Шевченком, який, як відомо, гостював у А.Козачковського, захопилися думкою поставити у Переяславі "Назара Стодолю". Вже після засадання О.Маркович неодноразово успішно ставив цю п'єсу на сценах по всій Чернігівській губернії, куди він переселився.

Активного розвитку театр на Переяславщині набув у кінці XIX-го століття. При Переяславському Народному домі існував уже досить чималий драматичний гурток. Ролі у виставах грали переважно земські чиновники, лікарі, вчителі та старші учні. Репертуар складали п'єси І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, О.Островського. Зокрема, ставились і Шевченківські "Назар Стодоля", "Невольник", "Наймичка" /останні два твори поета інсценізовано було спеціально для сцени/. Трохи згодом почали ставити також і п'єси М.Старицького, М.Кропивницького та І.Карпенка-Карого /зокрема, історичну п'єсу останнього "Сава Чалий"/.

Учасники драмгуртка не лише просто виконували ролі. Деякі з них самі намагалися писати для сцени. Так, Юрій Косеченко, який певний час працював із М.Старицьким, складав водевілі. Дві п'єси написав і письменник Григорій Коваленко, який народився і чимало літ жив на Переяславщині. Це "Зоя" та "Зрада", надруковані 1896 року в львівському журналі "Зоря". Там же він умістив цікаві свої статті "Український театр" та "Думки про драматургію". Варто назвати також Олександра Савича, який написав своєрідні історико-побутові драми "Горобина ніч" та "Мати-галка". Федір Заремба для своїх переяславських гуртківців теж скомпонував п'єси "Максим Лобода" та "Дві долі". Звичайно, для сучасного глядача ці вистави можуть здатись надто сентиментальними, наївними, бо вони й справді у майстерності поступаються кращим творам наших корифеїв, класиків драматичного мистецтва. Але не слід забувати й того, що ці провінційні вистави також формували українську театральну школу, ці п'єси також користувалися неабияким успіхом у тогочасній публіці.

Не можна не згадати про один твір друга й співбрата по перу Тараса Шевченка - Миколи Івановича Костомарова /1817-1885/ п'єсу "Переяславська ніч". Написано було твір 1838 р., того часу, коли Шевченко створив поему "Тарасова ніч", а Глинка чарівну пісню "Гуде вітер". Надруковано п'єсу під літературним псевдонімом Ієремія Галка в Харківському альманасі "Сніп", який редагував український журналіст Олександр Корсун. Важко нині сказати, коли саме в 30-х роках XIX століття Микола Костомаров побував на Переяславщині, але місцем дії твору обрано місто Переяслав не випадково. У м. молодого історика й літератора викликало посилений інтерес все те, що пов'язано із визвольною війною українського народу проти польських магнатів. Поруч із Т.Г.Шевченком Микола Костомаров проголошує уже тоді, в 1838 році, ідею слов'янського єднання та побратимства всіх народів.

Слід, звичайно, сказати і про наших переяславських акторів. Особливо популярною була серед мешканців міста професійна актриса Катерина Гамалія Шевченко, яка грала свого часу в театрі Марка Кропивницького, а в зріліші роки переселилася до Переяслава. Коронною для актриси вважається роль Ганни за інсценізацією поеми Т.Г.Шевченка "Наймичка". Керував драмгуртком місцевої земський діяч Юхим Ілляшко.

Вже за часів революції та громадянської війни Переяславський аматорський театр очолив Юрій Кирильченко. В цей час акторські кадри складали переважно вчителі: подружжя Терещенків, Михновських, Андрієвських, Лагодинських, Мілковських. Окремо варто назвати здібних виконавців ролей Євгенію Стороженку, Ольгу Холодну, Ганну Чепури, а також Володимира Коцюбинського, родича письменника, Степана Новородовського, Юхима Ілляшенка, Пентелеймона Коцарата, інших. До Переяслава тоді приїздили такі популярні на той час актриси як Віра Холодна /вона приїздила до ідні свого чоловіка/, Поліна Самійленко, Наталя Дорошенко.

Щоденна українська газета "Відродження" влітку 1918 року повідомляла, зокрема, про Переяславський театр Ю.І.Михновського і про те, що гастролював цей театр у Баришівці, Березані, Яготині, Золотоноші та інших містах і навколишніх містечках. Поставили вони такі п'єси, як "По ревізії" Марка Кропивницького, "Зілля королеви" Степана Васильченка, а також опери "Саломея" і "Казка" Неправника. Грالی в них актори Антоненко, Волганець, Сергієнко, Онищенко, Микола і Павло Єржиховські та інші. Зібрані за вистави кошти йшли на відкриття нових селянських шкіл, на допомогу голодуючим.

В 20-ті роки на Переяславщині жив відомий місцевий драматург, який неодноразово друкувався у республіканській пресі /зокрема, у популярному журналі "Глобус" Максим Тополя. Особливо цікавими були його вистави у школах. Це "Весняний рапок" /фесрія-декламація для дітей/ і "Тодосева сім'я" п'єса на три дії. М.Тополь за фахом учитель, а тому добре знав проблеми школи.

Тоді ж, 1922 року, у с.Хоцьках письменниця Дніпрова Чайка /Людмила Пасиєвська-Березина/ писала для дітей п'єсу "Весна красна".

В 1919 році очолив драматичний колектив пристрасний прихильник театрального мистецтва Григорій Степанович Близнюк, який здобув визнання за допомогою пропаганди драматичних творів. Цей колектив мав у своєму драматичному репертуарі такі класичні твори, як "Наймичка" Івана Тобілевича, "Назар Стодоля" Тараса Шевченка, "За двома зайцями" М.Старицького, "Пошились у дурні" Марка Кропивницького та інші. З роками колектив зростав, відбувалися зміни в громадському житті, в репертуарі були п'єси радянської доби: "Любов Ярова" К.Греньова, "Чужа дитина" та "Проста дівчина" Шкваркіна, "Зрада" І.Кочерги, "Настя Яворенко", "Хуртовина" та з класичного репертуару "Не так пани, як підпанки" Івана Тобілевича.

Великої популярності набув драматичний колектив після визволення Переяславщини від німецько-фашистських загарбників. У творчому доробку колективу були твори про героїзм народу під час Великої Вітчизняної війни. Були здійснені постановки таких п'єс, як "Мати" Ю.Мокрієва, "Партизани в степах України" О.Корнійчука, "На краю села", Друге народження" Ковієва, "Весілля в Малинівці" Л.Юхвіда, "Платон Крест", "Макар Діброва", "Безталанна" І.Тобілевича, "Глитай, або ж Павук" Марка Кропивницького. П'єси ставилися під керівництвом шанувальника театрального мистецтва Петра Матвієнка.

В п'ятидесяті роках на сцені Будинку культури побачили світ такі вистави, як "Шестеролюбимих" О.Арбузова, "Не називаючи прізвищ" В.Минка, "Дочка прокурора" Ю.Яновського. Ці вистави здійснив досвідчений режисер М.О.Грабовський.

В шістдесяті роках драмколектив досяг ще більшого розвитку. Виросла виконавська майстерність самодіяльних акторів, а репертуар поповнився творами сучасної тематики. До колективу прийшов здібний і трудолюбивий режисер Валентин Богуславський. Він здійснив постановки п'єс "Розлом" Б.Лавренєва, "Суворові повість, або Зватись людиною мало" Ф.Вольного, "Рідна мати моя" Ю.Мокрієва, "Марія" О.Левади, "Куховарка" А.Сафронова, "Білі айстри" Зангезурова, "Ви з нами десь зустрічались" І.Макарської, "Сади цвітуть" В.Масса і Чевієвського, "Будинок відпочинку" В.Катасова, "В бузковому садку" В.Диховничого, "Дай серцеві волю, заведе в неволю" Марка Кропивницького, "Іван рибаків" В.Гусєва, "Чорний змії" В.Минка, "У наших Журавлінках" І.Ломачука, подєвіль "Дим без вогню" М.Левітіна, "Повернення" А.Кузмічова, "За двома зайцями" М.Старицького, "Весільна подорож" В.Диховничого, "Весілля в Малинівці" Л.Юхвіда, "Глитай або Павук" М.Кропивницького. Ці вистави з великим успіхом проходили на сцені районного Будинку культури, по селах нашого району та в сусідніх - Бориспільського, Яготинського та Баришівського районів.

В 1959 році рішенням Міністерства культури УРСР драматичному колективу було присвоєно звання "Самодіяльний народний театр", що й надихнуло драмгуртківців на творчі пошуки в нелегкій праці театрального мистецтва.

В середині шістдесятих років в театрі були здійснені такі вистави, "На затриманий на вулиці" К.Фінна, "Два кольори" А.Зака і І.Кузнецова, "Павлина" А.Сафронова режисером Г.Рубінштейном та здійснена постановка п'єси Ж.Мольєра "Лікар мимоволі" Іваном Голубом.

Театр в своїй роботі звертався і до музично-драматичного жанру. Були поставлені оперета Рябова "Сорочинський ярмарок" та монтаж оперети Дунаєвського "Саме завітне", І.Кальмана "Сільва" режисером М.О.Грабовським.

У 1967 році театр завоював право брати участь у республіканському Фестивалі драматичного мистецтва і виступав з виставою "Павлина" А.Сафронова.

В кінці шістдесятих років самодіяльним народним театром були здійснені постановки п'єс "Відважне серце" І.Евальд, "Зрада" М.Бабенка та М.Ушкової, "Сині роси" М.Зарудного, "Безіменна зірка" М.Себастьяна.

В сімдесятому році театр підготував п'єсу Вадима Собка "Голосіївський ліс", в нею він виступав на обласному огляді-конкурсі драматичних колективів.

В подальшій роботі в репертуарі самодіяльного театру були здійснені такі вистави: "Цвіркун або Бюро добрих послуг" Тадеуша Кожушника, "Виклик богам" А.Делендика, "Жонатий жених" А.Кузнецова та Г.Штайна, "Осінній смуток" М.Некрасова, "Доля розвідника" В.Шевченка (на прем'єрі вистави був присутній сам автор п'єси), "Червоненька квіточка" І.Карнаухова та Л.Браусевич, "На людному місці" О.Островського, "Бой-жінка" Г.Квітки-Основ'яненка, "Освідчення" А.Чехова, "Пора жовтого листя" М.Зарудного, "Мати-наймичка" І.Торгобочного за твором Тараса Шевченка, "Голос подруги" Вадима Собка, з якою виступав народний театр на обласному огляді-конкурсі в м.Баришівка, та вистава М.Анкілова "Солдатська вдова".

В репертуарі театру були вистави різних авторів: українських, російських, білоруських, румунських, польських.

Люди любили цей театр, шанували цих аматорів, самодіяльних акторів, як називали раніше лицедіїв. Були в репертуарі вистави комедійного жанру, коли люди сміялися в залі, або плакали, співчуваючи героям на сцені.

Кожного року самодіяльний народний театр виступав на літній естраді м.Києв: під девізом "Київська весна". А з виставою "Дикий ангел" О.Коломійця самодіяльний театр брав участь в республіканському фестивалі драматичних колективів в м.Фастові.

При самодіяльному народному театрі працювала театральна студія. Студійцями були підготовлені такі вистави: "В ті роки бойові" А.Кржижанівського,

"Лісова пісня" Лесі Українки, "Чинчраквело" (чорний хлопчик) Г.Нахуцрїшвілі, "Митько Негода" В.Бойка, "Назар Стодоля" Тараса Шевченка.

З виставами "Весняна скрипка" В.Фольварочного в м.Переяславі, "Феномени" Г.Горіна в м.Борисполі, "Содатська вдова" М.Анкілова в м.Києві самодіяльний народний театр виступав за підтвердження народного.

Колектив театру був неодноразово лауреатом та дипломантом обласних оглядів-конкурсів. Вистави колектив показував жителям сіл району, брав участь у масових заходах, що проводились в районному Будинку культури. Кожного року відзначали 27 березня - Міжнародний день театру.

Велику шану заслуговують артисти самодіяльного народного театру: Галина Любченко, Володимир Пісарев, Володимир Мусієнко, Іван Голуб, Тамара Головка, Петро Малашевський, Світлана Іллічова, Володимир Бейліс, Терентій Шевченко, Таїсія Шевченко, Вячеслав Сидоров, Лариса Борисенко, Віра Корж, Надія Шейко, Григорій Домніч, Варвара Шевченко, Степан Сулима, Жана Прусницька, Марія Дзюбич, Євген Харін, Микола Бак, Тамара Малишевська, Володимир Кролівець, Михайло Фурзенко та багато інших.

Г.І.Веселовська

Українська театральна культура в дослідженнях В.Резанова.

Суб'єктивізм, загальновідома ознака театрознавчої науки, не завжди стає на заваді її успішному розвитку. Часом, цей фактор додає істинної динаміки царині дослідницьких досягнень та здобутків. Подібне відбувається, як правило, тоді, коли в науці виявляються унікальні особистості, до яких, безсумнівно, належав ніжинський вчений Володимир Резанов.

Постать професора історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, видатного вченого-літературознавця, з повним правом може бути зарахована до почесного переліку провідних українських театрознавців 1910-1920-их рр. Їх небагато, тогочасних знавців вітчизняного театру: Микола Вороний, Олександр Кисіль, Петро Рулін і практично єдиний дослідник давньої драматургії Володимир Резанов. Проте, навіть незаперечна унікальність його розвідок для нашого театру, починаючи від "Історії української драми" (Автореферат) до багатотомного видання "Драми української", не змінила статус В.Резанова - театрознавця за сумісництвом. Ця очевидна несправедливість тим прикриша, що власне текстологічний підхід, запропонований ніжинським вченим, мав на меті зробити історію українського театру по-справжньому фундаментальною.

Резанов В.І. починає освоювати чималий шар шкільної драматургії та теорії шкільної драми XVI-XVIII ст. згідно логіці вченого Російської Імперії, з дослідження так званої російської драми, якій присвячує дві праці: "Из истории русской драмы" (Спб., 1907) та "Памятники русской драматической литературы. Школьные действия XVII-XVIII вв. Приложение к исследованию "Из истории русской драмы" (Нижин, 1907). Але тут маємо справу з своєрідною аберацією назви, коли бажане видається за дійсне, причому не з волі дослідника.

Річ у тім, що видруковані в "Памятниках" і'єси "Царство природы людской", "Торжество Естества Человеческого", а тим паче драми викладача піітики Києво-Могилянської академії Митрофана Довгалевського "Комическое действие" та "Властотворный образ" були творами українськими, бо і за стилістикою, поетикою, концепцією сценічного мислення, не кажучи вже про мовний аспект, вони, безумовно, несуть в собі сталий код українства, неспростовний навіть активним обігом в російському театральному середовищі. В 1908-1909 роках цей початковий список шкільних драм, оприлюднений В.Резановим, доповнила публікація під більш компромісним заголовком "Еще одна киевская школьная драма "Свобода от веков вожденная Природы людской".

Вже перші Резановські видання зробили його особою в науковому світі фігурою незаперечною. В них панують традиції високої ученості: к опітка збирацька праця, докладна неспішна оповідь, прискіпливий аналіз "всевидячого ока", увага до деталей. Але крім того, тут окреслено виключно плідний спосіб вивчення явища шкільного театру, повною мірою реалізований в багатотомному комплексі "Драма українська".

Йдеться все про той же текстологічний аналіз театральної культури XVII-XVIII ст., який В.Резанов дозволив собі здійснювати не вузько, однобічно, а в трьох напрямках: через текст самої драми, текст поетик і безпосередньо крізь ігрову фактуру твору. Щоб пересвідчитись в цьому достатньо взяти до рук Ніжинське та Московське видання 1910 року "К истории русской драмы. Школьные действия XVII-XVIII вв. и театр иезуитов". Передусім, у них ніжинський вчений розширює свої дослідницькі інтереси, розглядаючи сценічне життя не тільки православних учбових закладів, а й Ієзуїтських колегіумів Західної та Центральної Європи. При цьому масштабність наукових зацікавлень не піднімає їхньої первісної глибини, роблячи Резановські розвідки багатосожжними як по горизонталі, так і по вертикалі. Власне, для переконливості, поглянемо, наприклад, на великодню драму очима В.Резанова: еволюція від містерії середньовічного міста до лівноцінного авторського тексту XVIII ст., або від прийому постановки з поетик ієзуїтів до способу сценічного мислення в Московській Славяно-Греко-Латинській академії.

Володимир Резанов власне не був першим на терені вітчизняної театрознавчої науки, видруковуючи та аналізуючи тексти давніх драм. Слід згадати

видатних вчених В.Перетца, М.Петрова, М.Тихонравова, І.Шляпкина і, безперечно, І.Франка. Проте, принципний поступ в українській театрознавчій праці зробив саме В.Резанов, визначивши шкільний театр України як явище значно масштабніше географічно, глибинніше естетично і вагомніше суспільно, ніж уявлялось це його попередникам. Повноцінно викладені такі погляди на давній український театр в останній капітальній праці В.Резанова, багатотомному виданні 1926-1929 рр. "Драма українська". Збірники величезного діапазону: від унікального, одного з найдавніших драматичних зразків "Слово о збууренні пекла", по всьому галицького походження, до "Ужасной измены сластолюбивого жития" з репертуару московської духовної школи 1701 р., автором якої ймовірно був українець, склали унікальний фонд для подальшого дослідження слов'янського шкільного театру загалом.

Найцікавіше те, що майже кожний із нечисленних послідовників В.Резанова в галузі дослідження шкільного театру як українського, так і слов'янського, знаходить у його розробках особистий інтерес. Очевидно, подібне зумовлено взірцевою методологією вченого, за якою узагальнення не відміняє зосередженості на конкретному, окремому. Одні віддають В.Резанову першість у оцінці експресії, системи алегорій та символів шкільної п'єси, інші цінують вичерпність фоліанту "Школьные драмы польско-литовских иезуитских коллегий" (Нижин, 1916), а ще для когось Володимир Резанов неперевершений знавець тогочасної теорії драми (Див.: "К истории русской драмы. Поэтика М.К. Сарбеевского по рукописям музея кн.Чарльзрейских в Кракове. Учение о драматической поэзии. С приложением чертежей". - Нижин, 1911; "К вопросу о старинной драме. Теория школьной декламации по рукописным поэтикам". - Спб., 1913).

Стверджуючи, що В.Резанов зробив у театрознавстві науковий крок гігантської величини, перебільшення не зробимо. Прикро лише те, що його багатолітній унікальний труд вагомо оцінили не в Україні, а в Німеччині, переклавши там серію книг "Драма українська". Однак це лише послуга сучасним історикам театру, тоді як саме наукове слово Володимира Резанова дієва гарантія негнпливості історії національної культури.

В.І.Воронов

Деякі проблеми вивчення українського живопису в працях О.М.Лазаревського.

Олександр Матвійович Лазаревський (1834-1902 рр.) увійшов в українську історіографію як один з найбільш ґрунтовних дослідників соціально-економічної історії України другої половини XVII-XVIII ст., як визначний археограф, бібліограф та вчений, що розробляв прикладні проблеми інших спеціальних історичних

дисциплін. Однак, його перу належить і ряд невеликих статей та заміток з історії української культури. Особливу увагу вченого привертала старовинний український портретний живопис. О.Лазаревський зібрав і ретельно зберігав цілу колекцію портретів української козацької старшини і малюнків XVII - першої половини XIX ст. Він розумівся на старовинних живописних полотнах і усвідомлював їх виняткову наукову вартість. Історик вивчав пам'ятки мистецтва як оригінальні і неповторні джерела, з допомогою яких можна було відновити правдиву картину повсякденного життя та побуту українського суспільства в минулому.

В "Киевской Старине", одним із найбільш активних співробітників якої в свій час був О.М.Лазаревський, у 80-90-х рр. XIX ст. часто друкувалися старовинні портрети окремих представників української старшини, створені за їх життя. Це були досить своєрідні та неповторні витвори мистецтва. Нерідко ці портрети супроводжувалися невеликими замітками довідкового характеру про осіб, зображених на них. Їх автором був О.М.Лазаревський.

Про інтерес і одночасно обізнаність О.М.Лазаревського із портретним живописом свідчать його замітки "Старинные малоросские портреты" (Киевская Старина (далі КС. - авт.).1882. Кн.5. С.337-342; Кн.10. С.173-175). Тут вчений зазначив, що козацька старшина полюбляла прикрашати свої оселі портретами предків і членів сім'ї. Часто малювалося одночасно декілька копій портрету, одна з яких залишалася в будинку замовника, а інші передавалися до церкви чи монастиря. Іноді ці портрети помітно відрізнялися один від одного, хоч на них була зображена одна й та ж особа і малювалися вони одним художником. Це пояснювалося особливістю тогочасного живопису, намаганням художників прикрасити свої твориння, щоб догодити замовникам, навіть нехтуючи реалістичністю.

Вивчення старовинних портретів дозволило О.М.Лазаревському зробити висновок про те, що цей вид живопису розповсюдився в Україні ще на початку XVII ст., а до найбільш ранніх відомих відносяться портрети гетьмана Сагайдачного та Петра Могили (КС. 1882. Кн. 5. С. 338). Вчений розумів, що значна більшість таких пам'яток мистецтва в силу різних обставин не зберіглася. Однак, частина їх залишилася в приватних колекціях нащадків козацької старшини і збирачів старовини. Одна з кращих колекцій старовинних портретів у другій половині XIX ст. перебувала у власності В.В.Тарновського.

В замітці О.Лазаревського вказано найбільш відомі портрети з колекції В.В.Тарновського, що являли собою копії з оригіналів, які переважно не збереглися. Список складено в алфавітному порядку "лиц, с которых рисованы эти портреты". Всього у списку перелічено 33 портрети. При цьому О.Лазаревський зазначив, що він тут свідомо "не упоминает те копии, которые списаны частью с гравюр, приложенных к первому изданию "Истории" Бантыша-Каменского, а частью с

иллюстрированных (фантастических) рисунков, имеющихся в рукописи Величка..." (КС. 1882. Кн. 5. С. 342).

Іноді О.М.Лазаревський намагався порівняти між собою "списки" (різні копії) портретів, зроблених з однієї і тієї ж особи, щоб визначити, який з них найбільш вдалий. Так, вказавши декілька портретів Сави Туптала, сотника київського, він зазначив, що краща його копія була надрукована в "Киевской старине", а знята вона була з літографії, виданої в 30-х рр. XIX ст. Снегірьовим (КС. 1882. Кн. 8. С. 382).

У книзі 3 "Киевской старины" за 1899 р. було опубліковано портрет гетьмана Івана Мазепи. Супроводжувалася ця літографія "Заметками о портретах Мазепы" О.М.Лазаревського. Тут історик зазначив, що справжній портрет гетьмана невідомий, а вчені частіше використовують малюнок із його зображенням, вміщений вперше в "Истории Малой России" Д.Бантыша-Каменського. На думку Лазаревського, він не може бути визнаний справжнім. Посилаючись на "Подробный словарь русских гравированных портретов" Ровинського, історик перелічив п'ять різних портретів, на яких зображено гетьмана І.Мазепу. До відомих вже портретів Лазаревський додав ще два, які знаходилися в Київській лаврі та в Покровській Переяславській церкві. Однак, на його думку, найбільш вірогідним слід було визнати портрет Мазепи з гравюри Норблена, оскільки "это действительно мастерской портрет, а не полуфантастические рисунки 1704 и 1706 гг." (КС. 1899. Кн. 3. С. 462).

Невеликими розвідками Лазаревського супроводжувалися вміщені в різний час у часописі портрети Сави Туптала, Івана Забіли, Андрія Безбородька, Михайла Бороховича, Максима Ілляшенка, Василя Борковського. Всі вони мають однакову структуру. Кожна з них починалася викладенням основних біографічних відомостей про зображену на портреті особу. Потім подавався короткий опис самого портрету із вказівками, де він знайдений і переховується, коли був намальований. При цьому він використовував ретельно, буквально по крупинцях зібрані в документальних джерелах свідчення про цю людину, що було досить копіткою і непростою справою. Але саме ці знайдені вченим подробиці, в основі яких було намагання вченого проникнути в духовну сферу життя людей минулого, становлять безумовну цінність для сучасної історичної науки.

Перу О.М.Лазаревського належить і ще ряд заміток пояснювального характеру, які супроводжували малюнки та літографії, що друкувалися на сторінках "Киевской старины". Це ще раз засвідчує його постійний інтерес до різноманітних піктографічних джерел з історії України. Підтвердженням цьому є і та обставина, що вчений протягом майже всієї своєї наукової діяльності вирівав із різних періодичних видань і збирав малюнки і портрети, які там друкувалися. Згодом він їх власноручно переписував. І зараз у особистому архіві Лазаревського в Інституті рукописів ІНБ НАН України зберігаються 6 книг таких вирізок під назвою "Живописная Украина".

Всі ці та деякі інші замітки О.Лазаревського, хоч і незначні за обсягом, без сумніву становлять певний інтерес для дослідників історії культури, в першу чергу, українського живопису XVII-XVIII ст. Характерною рисою цих праць є справжній науковий підхід їх автора до своєрідних шедеврів українського мистецтва, намагання визначити їх правдивість і ступінь вірогідності, встановити час їх створення, порівняти з іншими портретами і картинами відповідної епохи, вказати на їх оригінальність і значення як джерела для вивчення життя і побуту українського суспільства, нарешті, довести необхідність залучення і більш активного використання таких витворів мистецтва в історичних дослідженнях.

Н.Г.Тира

Микола Миколайович Ге /Чернігівський період творчості/

27-го лютого цього року (1996) виповнилося 165 років з дня народження відомого російського художника Миколи Миколайович Ге, доля якого тісно сплелася з Україною. Основною ланкою в ланцюгу, що навіки з'єднав Миколу Ге з нашою Чернігівською землею, стала Ганна Петрівна Забіла, двоюрідна сестра відомого українського письменника Віктора Миколайовича Забіли. Любов правнука французького емігранта часів Великої Французької революції Матвія Ге і української дівчини благословилася в церкві Монастирища перед самим від'їздом молодого художника за кордон.

Під високим небом благословенної італійської землі, яка надихала не одне покоління митців, народилася одна з найкращих робіт Ге - "Тайна вечера". Цей результат безсонних ночей став найбільшою творчою перемогою художника. Доля наступних робіт "Христос в Гефсиманському саду" та "Вісники Воскресіння" склалася далеко не так блискуче, як попередньої. Вони відходили від традиційного релігійного мистецтва і вразили всіх своїм раціоналізмом.

Поступово наростають протиріччя між художником і дійсністю, між його творчістю і реальністю. Гостро відчуваючи це, Микола Ге бачить єдиний вихід - у самоудосконаленні. Він різко змінює свою долю: їде в далеку Україну і поселяється на хуторі Іванівський, що в Ніжинській окрузі, в п'яти кілометрах від станції Плиски. Частина цього хутора дісталася Ге, як придане за Ганною Петрівною, частину ж купив у тестя П.І.Забіли. Це був 1876 рік. З цього часу аж до 1928 р. /до перейменування в Шевченківський/ хутір цей називався хутором Ге. Тут художник веде господарство, працює в полі, розводить бджіл, вирощує сад - опрощує своє життя і опрощується сам. Він одягається в довгу полотняну сорочку, ходить пішки.

кладає печі бідним селянам, приймаючи за свою працю від них не гроші, а хліб, овочі...

Хутір Іванівський стає місцем зустрічі двох великих людей, двох поріднених душ: М.Ге та Л.Толстого. З теплотою згадує про ці години спілкування художник. Саме дякуючи підтримці Толстого, Микола Миколайович пережив на хуторі друге народження. В 80-х рр. починається останній, найкращий період його творчості, ЧЕРНІГІВСЬКИЙ. Цілий ряд прекрасних полотен художник створює на нашій Чернігівській землі, багатій і щедрий на добро: "Милюсердя", "Що є істина?", "Туда", "Суд Синедріона". З-під пензля великого майстра виходять портрети українських підприємців, зокрема Терещенків, виконані на замовлення, портрет відомого в той час вченого-патолога Н.Підвисоцького, який викладав у Київському університеті.

В 1892 році світ побачили одночасно два прекрасні полотна: "Розп'яття" та "Голгофа". Не зважаючи на те, що перша з них була заборонена цензурою, з нею ознайомився майже весь Петербург, її високо опінив Л.Толстой. Після смерті Ге картина була продана за кордон, а у нас є лише "Голгофа", яка залишилася незакінченою.

Помер М.Ге 14 червня 1894 року на Чернігівщині, на хуторі Іванівський. Похований в Івангороді, що на Ічнянщині.

18 років життя художника із світовим ім'ям М.М.Ге пройшли на Чернігівщині, на хуторі Іванівський /нині Шевченківський/. Чернігівський період діяльності Миколи Миколайовича - злет творчого натхнення одного із славних синів народ талановитого і не прийнятого сучасниками.

Л.М.Руденко

О.Г.Якимченко. Роки роботи в Держзнаці.

Останнім часом з'явилося багато публікацій про творчість нашого земляка О.Г.Якимченка /1878 р. Ніжин - 1929 р. Москва/, одного з представників московського модерну початку XX ст. Він плідно працював як в жанрі графіки, здобувши загальне визнання в галузі офорту, ліногравюри, книжкового оформлення, так і в жанрі живопису. Відомо, що в останні роки життя О.Г.Якимченко працював у Держзнаці /1922-1929 рр./, але про цей період написано лише декілька фраз. Так, М.Ф.Кисельов у статті "Повернення художника" /журнал "Искусство", № 4, 1990, Москва/ пише з посиланням на статтю А.А.Сидорова до "Каталога посмертної виставки О.Г.Якимченка" 1929 р.: "Мабуть, для Держзнака художник О.Г.Якимченко/ робив численні невеликі роботи тушшю, які сприймалися як різноманітні революційні емблеми". І далі: "В 1923-1924 рр. О.Г.Якимченко брав участь у створенні герба СРСР".

Відправною точкою пошуку стали графічні роботи О.Г.Якимченка, що зберігаються в Ніжинському краєзнавчому музеї /НКМ/, малюнки "Натуриці", "Робітник". Вони викликають в пам'яті асоціацію з поштовими марками 20-х років. Далі пошук вівся в трьох напрямках: вивчення графіки О.Г.Якимченка, поштових марок 1919-1929 рр., а також грошових знаків.

Робота дала які результати: за даними відділу "Знаків поштової оплати" Московського музею зв'язку ім. Попова О.Г.Якимченко виконав орнаментальні рамки марок Третього стандартного випуску РРФСР /грудень 1922 - січень 1923 рр./ та марок Першого стандартного випуску СРСР /жовтень 1923 - січень 1928 рр./ №№ 73 - 80, 123 (тут і далі номери марок подані за "Каталогом поштових марок СССР 1918-1980" М., 1983).

В жовтні 1927 р. вийшов Другий стандартний випуск марок СРСР, для якого О.Г.Якимченко виконав малюнки та оформлення марок №№ 281-287, 291-295, а також оформлення марок №№ 288-290. Художні мініатюри "Селянин" та "Робітник" на марках №№ 281-287, 291-295 були визнані кращими серед численних проєктів, поданих на конкурс до 10-річчя Жовтня. Ці мініатюри мають незаперечну художню цінність, особливо "Селянин", що по праву належить до числа найкращих творів в світовій поштовій мініатюрі і прикрашає колекції багатьох філателістів.

В той же період /1922 - 1929/ Держзнак випускав грошові одиниці, на яких були відтворені орнаментальні рамки та малюнки, що й на вищезгаданих марках. Це дає підставу припустити, що одним з авторів художніх проєктів грошових знаків був О.Г.Якимченко. В колекції НКМ зберігаються купюри "15 тисяч рублів" 1923 р. з малюнком "Селянин", "25 тисяч рублів" 1923 р. з малюнком "Червоноармієць". "5 рублів" 1925 р. з малюнком "Робітник". Близький за манерою виконання до них малюнок "Сівач" на купюрі "3 червонця" 1924 - 1928 рр. та на облігаціях Другого Хлібного займу 1923 р., облігаціях Селянського вигрального займу 1924 р.

Робота над грошовими знаками та знаками поштової оплати з огляду на економічні диверсії, фальсифікації трималась у суворій таємниці. Через це і в спогадах дочки художника - Л.О.Якимченко, і в перших публікаціях, присвячених творчості О.Г.Якимченка про ці роботи нічого не згадується.

Відкинувши сьогоднішні історичні упередження і поглянувши на ці роботи, як на творчий доробок митця, ми побачимо ще одну яскраву грань таланту нашого земляка художника О.Г.Якимченка. І "безродний" автор відомих поштових мініатюр славетно повернеться на свою Батьківщину - м.НІЖИН, УКРАЇНА.

Георгій Нарбут як національний графік України.

Георгій Іванович Нарбут народився і закінчив свій життєвий шлях на Україні, був знавцем її художньої старовини і народного мистецтва. Народився Георгій Іванович 9 березня 1886 року на хуторі Нарбутівка Глухівського району Сумської області (до 1939 року - Чернігівська область), який дістався у спадок батькам від предків козаків. Ще з дитинства він захопився малюванням, накресленням літер, використовуючи для зображення рослинні і квіткові орнаменти. Після закінчення гімназії переїхав до Петербурга і навчався у І.Білібіна, завдяки йому зблизився з майстрами "Мир искусства". А потім стажувався у Мюнхені.

Технікою рисунка пером, шрифтовим мистецтвом художник оволодів самотужки, сама природа надала Георгію Нарбуту все необхідне, щоб стати чудовим графіком: умів малювати і лівою, і правою рукою, мав чудову зорову пам'ять, рідкісну працездатність, спокійну вдачу і дисциплінованість у праці. Ранні твори Нарбута виконані під впливом І.Білібіна, зокрема ілюстрації і оформлення казок Андерсена, народних казок "Горшеня", "Снігуронька" (1906), "Війна грибів" (1909), ілюстрація до народного списку "Єгорій Х. добрий".

У 1910-х роках художник виробив власний стиль, який відрізнявся особливою чіткістю контурного рисунка і декоративністю композицій. У 1912-1913 роках Георгій Нарбут працює над ілюстраціями до байок Крилова. Ці роботи були високо оцінені, а мистецтвознавець О.Сидоров писав, що ілюстрації Нарбута до Крилова - це взагалі найкраще, що зроблено у Росії в галузі ілюстрації.

Георгій Іванович підтримував тісні дружні стосунки з художником І.Білібіним і Добужинським. У 1912 році Добужинський, подорожуючи Україною, у Чернігові зустрічається з Нарбутом, і подальшу подорож вони здійснюють удвох. Під час подорожі Георгій Іванович майже не малював, зробив лише один малюнок "Вулиця в Чернігові", його увагу привернув фасад будинку і незвичний ліхтар, зображення якого він використав у одній з ілюстрацій до казок Андерсена. До Києва вони попливли пароплавом, а потім приїхали в Ніжин. У 1917 році Нарбут переїхав до Києва. У цей час він плідно працює над здійсненням своєї мрії - малюнками до української абетки для дітей. В силу певних обставин "Абетку" Нарбут так і не закінчив, але й її композиції, які художник встиг зробити, не можуть залишити нас байдужими.

У 1918 році Георгій Іванович створює проєкт Державного герба України, на якому зобразив тризуб в обрамленні він'єтки в стилі українського барокко, козака з мушкетом. Разом з А.Середою він працює над створенням перших поштових марок Української Держави: "30 шагів" - Алегорія Молода Україна - дівоча голівка у вінку; "40 шагів" - Тризуб, довкола - рослинний орнамент; "50 шагів" - номінал 50

шагів обрамований рослинним орнаментом у вигляді вінка. Нарбут - автор "Марки видавництва "Сіверянська думка".

Творчість Г.І.Нарбута має велике значення для відродження національної культури. Він був видатним майстром у галузі ілюстрації книги, основоположником сучасної української графіки, ректором Української Академії мистецтв.

Т.О.Уривалдіна

Володимир Лесючевський /красиавець, етнограф, мистецтвознавець/

Музейна справа в Ніжині має давні традиції. З нашим містом пов'язані імена багатьох видатних діячів, які займалися вивченням та збереженням історичної спадщини. Одним з них був Володимир Іванович Лесючевський, засновник першого в нашому місті після революції Музею історії, мистецтва та етнографії.

Народився В.Лесючевський 7 березня 1898 року в м.Чернігові. Закінчив гімназію в Петербурзі і навчався живопису у професора Кордовського. В 1917 році вступив до Петербурзького університету і одразу ж зайнявся вивченням давньоруського мистецтва. З 1918 року працював в комісії по охороні пам'ятників старовини та мистецтва Північної трудової комуни. Восени 1918 року виїхав у відпустку до Києва, де і залишився внаслідок несподіваної хвороби. В Києві працював в Міністерстві мистецтв і досліджував мозаїки Софійського собору. В.Лесючевський вів роботи по реєстрації та опису архітектурних пам'яток на Україні, проводив обміри Михайлівської церкви Видубецького монастиря. В 1919 році вступив до Державного музею, де працював помічником охоронця.

Починаючи з 1920 року Лесючевський жив в Ніжині. Подорожуючи по Ніжинським повітам, збирав твори народного мистецтва для музею. Сам музей було відкрито 7 листопада 1920 року. Крім посади директора музею займав посаду завідуючого відділом охорони пам'яток старовини та мистецтва та завідуючого відділом образотворчого мистецтва. В.Лесючевський читав лекції на різних курсах та викладав в школах. В листопаді 1921 року приїхав до Петербурга, де одразу ж почав працювати в Художньому відділі Російського музею науковим співробітником спочатку II відділення, де вів роботи по опису творів російської скульптури від початку XVIII ст.; а потім - у відділі Давньоруського мистецтва, де описував та класифікував предмети лиття з міді. В Державному Російському музеї в Санкт-Петербурзі збереглася його стаття "Деякі зміюники в зібранні художнього відділу Державного Російського музею". Після цього працював над темою "Покров Божої Матері", закінчив дослідження про "Спасоанідське відкриття в Прилепах Георгіївського собору в Юр'єві Польському".

Крім наукової роботи Лесючевський займався мистецтвом. У 1920-1921 рр. виконував замовлення по розпису Державного театру та всіх декорацій в ньому в м.Ніжині. У 1922 році виставляв свої твори на V виставці Громади Художників у Петербурзі, а в 1923 році виставив свої роботи на виставці "Ізо".

Помер В.І.Лесючевський під час блокади Ленінграда від виснаження.

Складний життєвий та творчий шлях нашого земляка В.Лесючевського, людини, яка зробила великий внесок в розвиток музейної справи в містах Ніжині, Києві та Ленінграді, невтомного дослідника давньоруської культури, мистецтвознавства, етнографа - це яскрава сторінка в історії культури нашого краю, яка чекає на більш детальне вивчення.

В.О.Матвєєв
Л.Л.Матвєєва

Будинок колишньої Ніжинської електростанції як зразок українського національного модерну.

У деяких довідниках (н-д: Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ. "Українська Радянська Енциклопедія" імені М.П.Бажана, 1990) та навіть в наукових працях (н-д: Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ. "Либідь", 1993) назва "український народний стиль" досить безпідставно, на наш погляд, поширюється на зразки архітектури українського національного модерну. Стосується це й такого твору архітектури початку ХХ століття як Будинок колишньої електростанції у місті Ніжині.

Викладемо нашу точку зору. Український народний стиль визначається безпосереднім використанням народних будівельних традицій. Мабуть, найбільш відомим та яскравим зразком українського народного стилю можна вважати споруджений у 1854-1856 роках за проектом архітектора Е.І.Червинського Будинок для гостей у садібі Г.П.Галагана на Чернігівщині. І у своєму плані, і у зовнішньому та внутрішньому вигляді уся будівля нагадувала велику селянську хату. Мала традиційні для більшості регіонів України побілені стіни, солом'яний дах тощо. Тобто, український народний стиль безпосередньо копіює зразки народної архітектури.

Між собою український народний стиль та народна архітектура розрізняються насамперед тим, що під народною архітектурою розуміється діяльність майстрів-будівничих, що керуються традиціями, а український народний стиль створюється (як і інша стильова архітектура) професіоналами, отримавшими спеціальну освіту, підготовку.

Офіційна, або ж історична архітектура також використовує народні традиції будівництва. Але вона робить це творчо, відбираючи, застосовуючи народні будівельні традиції у відповідності до вимог, принципів того чи іншого історичного стилю. Яскравим, захоплюючим зразком такого органічного поєднання принципів історичного стилю з народним мистецтвом є феномен українського барокко XVII-XVIII століть. На початку XX століття залучення традицій народного мистецтва до новітніх течій призвело до появи Українського архітектурного модерну, одним із зразків якого є і Г.динок колишньої електростанції у місті Ніжині. Споруджена будівля ніжинської електростанції була у 1914-1916 роках за проектом О.Г.Сластіона.

Це було не перше звернення українського художника та популяризатора національного мистецтва до архітектури. Ще наприкінці XIX століття Опанас Сластіон розробив на замовлення М.Скоропадської проект двоповерхового будинку з двома баштами на головному фасаді. У перші роки XX століття О.Сластіон досить плідно співпрацював з чернігівським інженером І.М.Якубовичем, внаслідок чого з'явилися такі споруди як книжковий кіоск у Чернігові (1907), будинок Лемешівської земської школи (1909-1910), будинок Чернігівського міського училища ім. М.В.Гоголя (1911), будинок Чернігівського інституту фізичних методів лікування (1912).

У всіх цих спорудах досить яскраво були виявлені національні риси. З 1911 року за проектами О.Сластіона на Полтавщині зводиться ряд народних шкіл. Це переважно споруди, у яких використано мотиви українського дерев'яного будівництва, народного орнаменту. Отже, до часу спорудження ніжинської електростанції О.Г.Сластіон вже набув певного досвіду як архітектор і, мабуть, саме тому цю споруду можна вважати однією з найбільш вдалих його витворів у цій галузі мистецтва.

Зведено будинок колишньої ніжинської електростанції з жовтуватої бучанської цегли. Споруда асиметрична у плані, що характерно для більшості пам'яток архітектурного модерну. Парадним фасадом є південний. Над входними дверима розташована башта з двохрядним чотирьохскільним наметовим завершенням, увінчана невеликим шпилем. Зараз ця башта фланкує південно-західний кут будівлі, але в первісному вигляді двоповерховий об'єм, у якому розташовані службові приміщення та пультове управління, завершувався трохма ліворуч башти. Планування споруди дещо змінилося внаслідок пошкодження її західної частини під час Великої Вітчизняної війни.

Основний об'єм будинку, колишній машинний зал, на південному та північному фасадах має по п'ять досить великих вікон, що мають шестикутну форму. Форма та розмір вікон у даному випадку є однією з ознак стилю модерн в архітектурі, який завжди тягів до великих площ застеклення та нетрадиційних для

ордерної архітектури форм віконних та дверних прорізів. Окрім шестикутних вікон та такої ж форми дверного прорізу О.Сластіон у своєму проекті використав також п'ятикутні вікна менших розмірів у двоповерховій частині будівлі.

Південний та північний фасади прикрашені вільно вирішеними лопатками. Окрім них на південно-східному, північно-східному кутах та по центрі фасадів застосовані лопатки-контрфорси з двома невеличкими уступами. Ці лопатки, тобто їх ритм, розміщені на фасадах, найбільш слабке в художньо-естетичному відношенні місце проекту О.Сластіона. На жаль, автору не вдалося досягти гармонійності, довершеності у застосуванні цих деталей. Лопатки-контрфорси по центру південного та північного фасадів між другим та третім вікнами помітно збивають ритм лопаток, розміщених між вікнами, створюють враження зайвого нагромадження, навіть деякої сумбурності. Тобто треба визнати, що архітектор у даному випадку не дуже вдало впорався з загальною організацією стінної площини (особливо це стосується північного фасаду, зверненого до р.Остер).

Натомість, у розробці деталей О.Сластіон показує себе якнайкраще. Мабуть, свій вплив мав і той факт, що ще з 1897 року митець працював у Миргородській школі прикладного мистецтва, де, окрім викладання, розроблював орнаменти для кераміки, декоративні композиції, що набували популярності в українському кустарництві. Безперечно відчувається, що систему співвідношення деталей та оздоблення Будинку ніжинської електростанції створив досвідчений майстер. Будівля прикрашена майоліковою плиткою червоного, зеленого, синього та білого кольору. В поєднанні з жовтим кольором цегли утворюється яскрава, мажорна кольорова гамма, властива українському ужитковому мистецтву.

Що стосується форми деталей, то насамперед слід звернути увагу на широке використання мотивів трикутника та прямокутника. Ритм трикутників, утворених рамою у верхній частині вікон дуже вдало співпадає з ритмом такої ж форми плиток майолікового оздоблення. У п'ятикутному вікні над дверима знаходимо мотив трикутника, що рифмується з начерком трикутника емблеми, розташованої трохи вище.

Прямокутна форма також буде свій ряд ритмів та перегуків. Це вертикальні форми башти, прямокутне біле обрамування віконних прорізів, прямокутники, викладені майолікою на лопатках, та, нарешті, форма самих майолікових плиток (червоних, зелених, синіх).

З огляду на все вищезазначене можна зробити висновок, що Будинок ніжинської колишньої електростанції є зразком раціоналістичного варіанту архітектурного модерну. Про це свідчать: характерна асиметрична конструкція, великі непрямокутні вікна, вільна декоративна трактовка класичних архітектурних деталей (наприклад, лопаток), широке використання геометричних форм, а також, у деякій мірі, навіть і саме призначення споруди. А шестикутна форма вікон та дверей.

башта з наметовим завершенням, що нагадує силуети українських дерев'яних церков, використання кольорової майоліки дозволяють уточнити визначення Будинку колишньої ніжинської електростанції як зразка українського національного модерну.

А.В.Бобыр

Начало творческого пути Л.Н.Савицкого

Природа щедро одарила Петра Николаевича Савицкого (1895-1968). Его научные интересы охватывали экономику, географию, историю, архитектуру, лингвистику, литературу. Он писал стихи, много переводил на чешский язык, активно занимался педагогической деятельностью. Был одним из основоположников, идеологов и организаторов евразийского движения.

В Чехословакии, где П.Савицкий прожил большую часть своей жизни, высоко оценили его научную работу в статье биографическо-библиографического словаря "Чехословацкие труды по языку, истории и культуре славянских народов с 1760 г."

Родился П.Савицкий в Чернигове 15 мая 1895 г. Его отец Николай Петрович Савицкий родом из Кролевец, в прошлом Черниговской губернии, он был председателем Черниговской земской управы.

В 1913 г. П.Савицкий с отличием закончил черниговскую мужскую гимназию и поступил на экономический факультет Петроградского политехнического института, который, тоже с отличием, закончил в 1917 г.

В студенческие годы юный черниговец сблизился с П.Б.Струве, считался лучшим его учеником. По решению совета политехнического института он стал стипендиатом по кафедре истории хозяйственного быта, а вскоре получил звание кандидата экономических наук. Перспективного молодого ученого в 1917 г. назначили заместителем торгового атташе русского посольства в Норвегии. Он сразу проявил себя - заключил выгодные торговые отношения с этой страной. К тому времени были опубликованы его работы по экономике - "К вопросу о развитии производительных сил" (Русская мысль, 1916, март), "Проблема промышленности в хозяйстве имперской России" (Русская мысль, 1916, ноябрь), "Сметы переселенческого управления в период Третьей Думы" (Сб.: Вопросы колонизации, 1916, № 19). С 1918 г. начал работать над большим исследованием "Метафизика хозяйства и опытное его познание".

Уже в молодые годы П.Савицкий отличался глубокими знаниями и разносторонними интересами: наряду с экономикой, географией его привлекали история, архитектура, интересовали литература, народно-прикладное искусство. В юношеские годы, во время учебы в гимназии, затем в институте, П.Савицкий вместе с украинским историком В.Л.Модзалевским каждый год, начиная с 1911 по 1914, а

потом в 1918 г., объездил почти всю левобережную и частично правобережную Украину, изучал историю родного края, народное искусство. Его статья за подписью P.S. "Каменное строительство на Украине от времен Богдана Хмельницкого до времен Разумовского", которая была напечатана в газете "Черниговская земская неделя" (1913, № 9-10), свидетельствует о глубоких знаниях автором истории Украины и России, архитектуры двух народов. Молодой исследователь отметил, что реформы Петра I не имели особенного воздействия на украинское зодчество. Украина через Польшу общалась с Европой, в результате, устояла перед великорусским влиянием. Таким образом, считал П.Савицкий, разделение зодчества на допетровское и послепетровское, годное для Великороссии, не подходит для Украины. В статье подчеркивается высокий уровень художественного вкуса украинского народа, влияние религиозного порыва мастеров. Обращалось внимание на то, что Украина имела заметное воздействие на московское строительство, особенно в возведении башенного типа церквей. А разработанная россиянами их богатая орнаментация в начале XVIII в. повлияла на украшение украинских храмов. Особое внимание было уделено Козелецкому Георгиевскому монастырю - "вершине национального стиля, поднявшегося, не теряя своих самобытных особенностей, до уровня европейского искусства".

В 1914 г. на II выставке украинского зодчества, которая проходила в Харькове, П.Савицкий представил большую фотографическую коллекцию по архитектуре севера и востока Черниговщины. Она состояла из трех разделов, снабженных подробными научными комментариями, планами и обмерами церквей. В первом разделе - деревянное зодчество - обращалось внимание на Троицкую и Покровскую церкви Корона, которые свидетельствовали о том, как долго держалась на Украине традиция старинного деревянного строительства. Каменное зодчество было представлено во втором разделе. На примере собора Крупецкого монастыря под Батуриным П.Савицкий показал, что каменное строительство воспринимало основные приемы деревянного. Третий раздел - каменницы г. Чернигова - знакомил с особым видом старинного украинского гражданского зодчества.

В "Черниговской земской неделе" (1914, № 24-25) появилась большая статья П.Савицкого "Об украинской вышивке XVIII века и современном ее возрождении", где он рассмотрел одно- и двухцветные народные узоры, сосредоточив свое внимание на многоцветных шедеврах украинской орнаментики, которая создавалась не без влияния Запада и Востока.

Заинтересовали молодого исследователя памятники украинской иконописи и культуры, собранные черниговским музеем епархиального древлехранителя.

Столь активный интерес к родной истории и плодотворный период в жизни молодого исследователя объясняются напряженным краеведческим движением на Черниговщине. Закономерно то, что талантливый юноша попал под благотворное

влияние Ю.С.Виноградского, П.М.Добровольского, М.М.Коцюбинского, А.М.Лазаревского, подружился и сотрудничал с В.Л.Модзалевским. Ему были доступны "Труды Черниговской архивной комиссии", выходившие в 1898-1918 гг. Мальчиком он видел празднования, посвященные 1000-летию Чернигова в 1907 г. Юный Савицкий работал в городском историческом музее, отворившем свои двери в 1908 г. после окончания работы в Чернигове XIV Всероссийского археологического съезда, в основанном с 1902 г. музее украинских древностей В.В.Тарновского, в Черниговском епархиальном древлехранялище.

На древней черниговской земле были заложены основы научных и творческих исканий П.Н.Савицкого.

Кооперативний рух і культура Лівобережної України

В.М. Половець

Означена проблема в історичному плані ще чекає на своїх дослідників. Монографії В.Височанського, Є.Дешко, П.Мохора, В.Целларіуса - лише початок вивчення важливої сторінки вітчизняної історії, пов'язаної з дослідженням кооперативного руху¹. Історичним витокам кооперативної ідеї, висвітленню затяжної і самовідданої діяльності організаторів кооперативної справи у нашій країні все більше уваги приділяється на Всеукраїнських та обласних історико-красознавчих конференціях².

Разом з тим науково принциповим і важливим залишається питання: чи була кооперативна форма діяльності органічно притаманна українському населенню з його самобутнім прагненням до подвірно-спадкового, приватновласницького землеволодіння та які зв'язки вона мала з різними галузями народного господарства. Кооперативний рух, як сукупність економічної, соціально-культурної діяльності, пов'язаної з розвитком і функціонуванням горизонтальної та вертикальної кооперативної мережі, що базується на відповідній формі власності та поєднанні інтересів своїх членів-пайовиків, започаткувався в Лівобережній Україні, як і в усій країні, після скасування кріпосного права. З історії розвитку кооперації відомо, що в діючих на той час законодавчих актах не було чіткого визначення кооперативу чи кооперативного товариства. Це привело до широкого тлумачення поняття "кооперація", як "кредитні і позиково-ощадні, споживчі товариства та товариства по виробництву, спільній закупівлі, збуту, збереженню і переробці продуктів, страхової, земельної, будівельної, трудової і барженної артілі та подібні їм організації"³.

З того часу кооперативний рух, пройшовши складними шляхами пореформеного періоду активного сприяння ліберально-реформаційного

представництва, яке змінилося жорстокою реакцією системи "височайшого дозволу" з боку міністерства внутрішніх справ царського уряду, попри втручання держави та порушення економічних основ кооперації, в кінці XIX ст. здобув нові організаційні структури - кооперативні центри та з'їзди.

Події 1905 року настільки змінили об'єктивні умови соціально-економічного розвитку країни, що до Лютневої революції 1917 року розпочався бурхливий період кооперативного будівництва. В значній мірі це спричинилося першою світовою війною, під час якої під впливом розгалуженого ринку і підвищення цін відбувся швидкий ріст всіх видів кооперації. Лише після повалення самодержавства кооперація отримала закон, якого вона чекала і за який боролася. Тимчасовий уряд 20 березня затвердив, а 31 березня опублікував "Положення про кооперативні товариства та їх союзи"⁴.

У законі про кооперацію визначалися поняття та дозвіл на утворення товариств, умови вільного вступу і виходу з них, а також необхідність перемінного та постійного капіталів. Із заснуванням неторгових відділів у Спілках споживчих товариств, згідно з законом, інструкторів було зобов'язано відати питаннями культурно-просвітницької та виховної діяльності, а також організації книжкових складів⁵. Власне, в структурі зв'язків української кооперації і культури найактивнішим був період після Лютневої революції 1917 року до кінця 1918 року, незважаючи на складні політичні умови, особливо протягом 1918 р., коли в Лівобережній Україні чотири рази змінювалася влада. Та попри всі негаразди, саме в цей період районні, крайові та Всеукраїнські з'їзди почали цілеспрямовано виділяти кошти на поліпшення культурно-просвітницької роботи серед населення. Особливу увагу кооперативні та союзні об'єднання звертали на дотримання форм діяльності: улаштування читальних, лекційних, курсів із сільського господарства і кооперації, книжкових бібліотек, читальних, музеїв, книгарень, народних будинків, народних університетів, недільних і вечірніх шкіл, народних театрів і концертів, шкільних кооперативів, екскурсій для школярів та дорослих, видання загальних та кооперативних часописів.

Харківська Рада кооперативних з'їздів, Харківський Союз споживчих товариств (ПОЮР), Харківське сільськогосподарське товариство, Товариства грамотності та кооперативна школа ім. Голубчинського в березні 1918 року утворили Харківське Бюро культурно-просвітницької роботи. Планом роботи передбачалося видання масової літератури, що повинна була скласти народні бібліотеки. Підготовка бібліографії та редагування доручалося професорам Харківського університету: Д.І.Багалію - культурно-історична, А.Н.Челінцеву - сільськогосподарська, В.І.Талієву - природознавча, І.А.Грахтенбергу - соціально-економічна тематики, Д.Г.Панадіані та О.Н.Синяєвському - шкільна та позашкільна освіта, М.А.Пієвако - видання дитячих книжок українською мовою⁶. Книжки видавалися як українською, так і

російською мовою, причому до 1919 року було видано біля 30 назв популярної і доступної за ціною літератури.

Заслужує на увагу також видавнича діяльність Полтавського Союзу споживчих товариств, що видавав крім популярної літератури, особливо книг для дітей, курси лекцій з різних галузей знань. Курси лекцій друкувалися під загальною назвою "Український селянський університет" і мали за мету надати допомогу в роботі "Просвіти". Перший випуск лекцій мав назву "Про Просвіти та їх значення для народної культури". При Чернігівській Раді кооперативних з'їздів видавався цикл книг і брошур в кількості понад 40 назв⁷. Крім того чернігівські кооперативні товариства асигнували на культурно-просвітню роботу 200 тисяч крб.

Конотопський Союз споживчих товариств з метою розповсюдження сільськогосподарських знань придбав маєток "Соснівку" площею понад 40 десятин. У маєтку було організовано постійно діючі курси на 100 осіб, а для практичних занять була своя ферма, пташник двір, свинарник, плодовий розсадник, плантації насінників городини та лікарських рослин, засоби для переробки плодів та овочів. При курсах з ініціативи організаторів функціонував музей та діяла велика книгозбиральня⁸.

Найактивнішу участь в культурно-просвітницькій справі брали губернські організації, де були скупчені найкращі кооперативні сили губернії. Насамперед слід відмітити ту велику роль, яку вони відігравали в утворенні народних університетів. Так, при утворенні Чернігівського народного університету кооперативні товариства надавали як матеріальну, так і практичну допомогу, в результаті чого тут було відкрито декілька відділів, у тому числі на громадсько-економічному відділі читалися лекції з історії господарського та громадського життя народів Росії та Західної Європи, а також про розвиток кооперативних процесів в інших країнах. З ініціативи того ж Чернігівського Союзу кооперативів, Ради кооперативних з'їздів, губернського сільськогосподарського союзу та товариства "Просвіта" було засноване Чернігівське товариство народного художнього театру. Статутом товариства передбачалося знайомство глядачів з українською класикою, поширення серед населення кращих п'єс, а також знайомство з музичними творами⁹. Велику допомогу в улаштуванні театральних вистав надавало Харківське Бюро культурно-просвітницької роботи: було видруковано каталог п'єс українською та російською мовами, тексти творів розбивалися на окремі ролі з вказівками режисерського характеру, подавалися рекомендації щодо декорацій та особливостей їх виготовлення. Крім того, Бюро підготувало рекомендації про спрощені театральні вистави та відповідний підручник¹⁰.

Великою перешкодою на шляху проведення культурно-просвітницької роботи стала відсутність відповідних приміщень. Здебільшого для цієї мети використовувалися школи, що були практично єдиним місцем, де можливо зібрати

певну кількість глядачів, але шкільний будинок не завжди відповідав потребам організаторів, тим більше, що використовувати його можна було лише вечорами. Тому на порядок дня стало питання про будівництво народних будинків. Полтавське губернське земство в 1917 році асигнувало 200 тисяч крб. на улаштування народних домів, розробило проекти і плани та виділило субсидії установам, які взялися за цю справу. Перші народні будинки на Полтавщині почали працювати в 1918 році. Їх улаштування відбувалося за допомогою кооперативних установ. Нерідко при цьому всі місцеві кооперативи єдиного населеного пункту об'єднували свої кошти для будівництва спільного народного дому, де б були помешкання для правління, споживчої крамниці, чайної та їдальні, музею, бібліотеки, читальні, а також великого залу, пристосованого для проведення лекцій та курсів, з відповідним місцем для демонстрації кінофільмів та проведенням театральних вистав і концертів¹¹.

У губерніях Ради кооперативних з'їздів розробили заходи щодо налагодження бібліотечної справи. У відповідності з заходами на основі постанови Ради з'їздів правліннями затверджувався план організації бібліотек, які б мали книги як з кооперації, так і з інших галузей народного господарства. Цей план розсилався всім районним союзам на розгляд. Він складався з таких розділів: про утворення бібліотек-читалень при кожному кооперативі та союзі кооперативів, про встановлення посади повітового інструктора по організації та веденню бібліотек-читалень при кожному кооперативі та союзі кооперативів, про пересувні бібліотеки при союзах кооперативів для поновлення основних бібліотек, на кожна з яких асигнувалося не менше 2250 крб. Перші бібліотеки, утворені за таким планом, користувалися широкою популярністю серед населення. Так, при Остерському Союзі на Чернігівщині діяло 13 постійних та 13 пересувних бібліотек художньої, історичної, економічної та кооперативної літератури, а бібліотека Новгород-Сіверського Союзу споживчих товариств мала понад 800 найменувань книг¹².

Таким чином, наведені факти свідчать, що кооперативні організації навіть в такий складний і політично нестабільний в Україні період, яким він був за часів Центральної Ради, гетьманства і Директорії, намагалися засобами культурно-просвітницької роботи підвищувати освітній рівень населення, переконуючи його в перевагах середспільчанського кооперативного життя.

Література:

1. П.Пожарський. Нариси з історії української кооперації. - К., 1919. П.Мохор. Од.Баліна до Леніна. - К., 1924. В.Височанський. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - К., 1925. В.Целларіус. Сучасна українська кооперація. - Харків, 1926. Є.Дешко. Кооперація на Україні. - Харків, 1927.

2. VI Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. - К., 1993 Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1993. Матеріали другої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. - Суми, 1994.
3. Центральний державний історичний архів України в м.Києві, в.278, оп.1, од.збер.303, арк.61.
4. Собрание Указовений Правительства. - 1917, Отд.7. - №72. - С.414.
5. Центральний державний історичний архів України в м.Києві, ф.278, оп.1, од.збер.43, арк.32.
6. Українська кооперація. - 1919. - №11. - С.76.
7. Там же. - С.77.
8. Там же. - С.74.
9. Там же. - №2. - С.116.
10. Там же.
11. Там же. - №12. - С.80-81.
12. Там же. - №2. - С.17-18.

О.В.Яковлев

Видавнича справа на території Лівобережної України в 20-х роках ХХ століття

Під час перших років НЕПу (1921-1923 рр.) видавництва України засвоювали ринкові закони, перебудовували свою діяльність в умовах нових господарських механізмів. Для наступного періоду (1924-1928 рр.) характерний подальший розвиток нових принципів видавничої діяльності.

При аналізі статистичної інформації щодо книговидавничої діяльності помітний невпинний зріст друкованої продукції в Україні. Не дивлячись на те, що 1927-1928 рр. пройшли за обставин паперової кризи, обмеження кредитів, перебудови видавництв у бік ще більшої їх спеціалізації, кількість назв книжкової продукції продовжувала зростати (з 4508 назв у 1924 р. до 5413 назв у 1928 р.). Крім зростання назв це саме можна сказати і про інші показники: помітне різке зростання кількості друкованих аркушів в 1927-1928 рр.; тираж, який до 1927 р. спадає, ніби намагаючись реальний ринок, в 1927 р. зростає майже на 7 млн. примірників (30%). Так само зросла й сума ринкової вартості всієї книжкової продукції. Цифри статистики за 1927 та 1928 рр. майже дорівнюють продукції рекордного для України 1913 р. (5579 назв).

Поруч із розвитком української культури (пов'язаним з процесом українізації) зростає і українська книжка. 1927-1928 рр. дали українській книзі перевагу в

книжковій продукції УРСР (з 40% всієї продукції в 1924-1925 рр. до 54% в 1927-1928 рр.).

З продукцією російською мовою відбуваються протилежні процеси: в 1924-1925 рр. кількість назв складає приблизно 55%, в 1927-1928 рр. - приблизно 40%. Цифри вказують на спад продукції російською мовою в Україні. Але спад сектору російської мови не спричинився до занепаду всієї книжкової продукції України - вона, як показано вище, невпинно зростає, в першу чергу в межах сектору українського.

Увага до книжок українською мовою не приводить до занедбання мов інших, крім російської, національних меншостей в Україні. Для цього сектору характерне зменшення кількості назв книжок іншими мовами з 3.6% в 1924-1925 рр. до 3.0% в 1927-1928 рр., проте їх кількість в 1928 р. збільшується практично до 5%.

Якщо взяти 1928 р., то з 261 назви видано: єврейською мовою - 113, німецькою - 75, польською - 44, болгарською - 14, молдавською - 11, решта припадає на англійську, французьку та латинську мови. У цей час книжки іноземними мовами видають такі видавництва, як "Українська філія Центрвидаву", "Культурліга" (євр. мовою) та Держвидав АМСРР. 1928 р. очевидно, внаслідок реорганізації видавничої мережі (продукцію іншими мовами зосереджено головним чином в Центрвидаві) дав різке збільшення продукції.

У цей період часу в книговидавничій діяльності, як і в інших галузях господарства, переважає державний і усуспільнений сектор. Видавництва державні, урядницькі, наукові, партійні, професійні, кооперативні та змішані складають цей сектор і забезпечують за ним 90-95% усієї книжкової продукції УРСР. Перше місце серед них видавництв посідає Державне Видавництво України (ДВУ). Щоправда, станом на цей час видавництво відрізняється від інших: на нього покладено обов'язок поставити підручники, воно універсальніше за будь-яке інше видавництво України, воно єдине працювало ще з років воєнного комунізму; цьому ж таки видавництву найважче, внаслідок масштабів діяльності, реагувати на ринок.

Після періоду перебудови видавництва з монопольного підприємства доби воєнного комунізму до ринкового підприємства середини 20-х рр., який характеризується кризою в ДВУ, в 1926-1927 рр. видавництво починає поволі нарощувати темпи видавничої діяльності. У 1926 р. участь ДВУ в продукції УРСР становила 552 назви з 5088 назв, тобто приблизно 10%, то в 1927 р. ця продукція складає 12% (643 з 5413), а з інших показників ще більше.

Необхідно зупинити увагу і на діяльності неусуспільненого сектору. Основна група цього сектору - приватні видавництва. Якщо в 1923 р. приватні видавництва випустили 108 назв, або 4% усієї продукції УРСР, то подальші роки, аж до 1927 р. включно, показували невпинне зростання видавництв цієї групи в Україні.

Наприклад, рік 1927 дав 558 назв, тобто 10.1% книжкової продукції республіки. Так само зростали й інші показники (тираж, обсяг).

Але державна політика, яка почала змінювати своє відношення до приватної підприємницької діяльності, привела до зменшення продукції цієї групи видавництв, і 1928 рік, за умов загального зростання книжкової продукції в Україні, дав тільки 359 назв від приватних видавництв, звівши їх участь до 6.5% загальної продукції. Деякі ділянки книжкової продукції, як, наприклад, дитяча література, від приватних видавництв ("Светоч") перейшли до радянських (ДВУ, "Культура", "Книгоспілка"); приватний видавець ("Космос", "Уніздат", "Час", "Сяйво", "Рух") або випускає виключно радянську книжку ("Рух"), або працює з переводною літературою, здебільшого з красного письменства.

Щодо мови, то майже всі видавництва усупільненого сектору економіки, за винятком "Пролетарія" та "Наукової думки", видають книжки переважно українською мовою. З приватних видавництв "Космос" та "Уніздат", видають російську книжку, решта - українську.

Наведених вище даних цілком достатньо, щоб зробити висновок про збільшення впливу усупільненого сектору видавничої діяльності внаслідок відповідної державної політики. Приватний сектор згортає свою діяльність, поступається окремими ділянками, в яких до цього часу був майже монополістом (дитяча, перекладна література).

Щоб мати повне уявлення про книжкову продукцію України, необхідно розглянути таку її важливу внутрішню характеристику, як зміст книжкової продукції.

Щодо років становлення НЕПу, то їх можливо було б охарактеризувати, коротко кажучи, як роки шукання ринку, читача, вивчення ринку, налагодження ділових зв'язків. Отже, і не дивно, що, приміром, у продукції перших років НЕПу можливо побачити брак сталості, виразного напрямку у видавничих планах, коли видавництва одного року випускали більше художньої продукції, а другого - підручної (наприклад ДВУ в 1923 р. видало художньої продукції 50 назв, в 1924 р. - 195 назв, а наступного року - тільки 106 назв; така картина характерна і для інших видів книжкової продукції).

Більш цікава картина складається в 1926-1928 рр. За ці роки зміст книжкової продукції УРСР визначається так: найбільше видається книжок красного письменства, за ними йде література прикладного та політичного змісту, тобто взагалі книжку ставлять на службу класовим завданням влади: соціалістичне будівництво, піднесення класової свідомості тощо.

Необхідно сказати, що певної стабілізації змісту досягла українська книжкова продукція через спеціалізацію основних видавництв України. Процес типізації видавництв головним чином закінчується в 1927-1928 рр., а саме: ДВУ є монополійний видавець головної всієї підручної літератури, "Книгоспілка" -

кооперативної, "Радянський селянин" - сільсько-господарської, "Наукова думка" - медичної, "Юридичне видавництво" - правничої, "Пролетарій" - політичної та соціально-економічної (хоч для останнього все ще не можна вважати за розв'язану проблему мови, бо воно постачає, головним чином, російську літературу, в тому числі для інших республік СРСР).

Аналіз продукції 1927-1928 рр. доводить, що в ній вже є всі основні розділи змісту. На першому місці стоять групи: красного письменства, медицини, політичної та соціально-економічної літератури, технічної та сільсько-господарської книги. Але щодо абсолютних та відносних розмірів продукції за окремими групами, то протягом цих років спостерігається певне хитання. Наприклад, на рік 1928 (за умов загального збільшення продукції) зросли розділи соціально-політичної літератури, точних знань, техніки, історії, особливо - красного письменства (майже на 70%). Проте знизилася продукція з решти розділів (особливо медицини, сільського господарства). Це говорить про те, що видавництва ще недостатньо чітко знають потреби ринку, але намагаються найбільш оптимально на них реагувати.

Щодо обсягу та тиражу книжкової продукції, то можна констатувати таке ж саме хитання, що в цілому говорить про те, що обсяг книжок відстає від темпу зростання їх в кількості назв та тиражі, незважаючи на те, що в цей час серед споживачів зростає попит на великі за обсягом книжки.

Хитання тиражу говорить про те, що з деяких розділів змісту літератури ще не закінчився процес вивчення ринку, не встановився твердий попит на книжку; можливо і внаслідок того, що вона в цей період невпинно збільшувала свої тиражі. Поруч з цим, можна ствердити наявність у книжковій продукції УРСР виразної тенденції до швидкого зростання найголовніших розділів змісту літератури і щодо назв, і щодо обсягів та тиражу.

Слід відзначити зростання в усій продукції УРСР книжки українською мовою, тоді як російською мовою видавництво скорочується. Українська література, книжки з точних знань, сільського господарства, техніки, економіки тощо за 1928 р. позначилися чималим зростанням. Російська книжка з деяких розділів змісту (економіка, педагогіка, сільське господарство тощо) проти 1927 р. показує спад, а з деяких розділів темпи зростання її відстають від української. Наприклад, коли технічна книжка українською мовою зростає на 26%, російською мовою - лише на 3%; з точних знань при зростанні української книжки на 30%, російська книжка спала на ті ж 30%. А це були якраз ті розділи, з яких українська книжка весь час відставала, принаймні, не могла зрівнятися в темпі зростання з російською книжкою.

Але при цьому слід констатувати, що в цілому все ще залишається невеликою кількість видань українською мовою з таких важливих розділів, як техніка чи медицина. Це пов'язано з тим, що це найважчі для українізації галузі знань.

Незважаючи на це, й тут вже помітні істотні зміни: з'являються молоді українські спеціалісти, процес українізації розвивається далі.

Отже, слід відмітити, що період 20-х рр. ХХ століття був дуже важливим у становленні книгодрукування радянської доби. Процеси, які відбувалися в суспільно-економічному житті України в 20-х роках, є характерними і для видавничої справи в державі. На жаль цей період ще мало досліджений в українській науці і ще потребує ґрунтовних наукових розробок.

М.М.Коропатник

Товариство "Знання" на Чернігівщині: становлення, розвиток, занепад

Товариство "Знання" як ідеологічна і водночас просвітницька організація, в уяві багатьох асоціюється з комуністичним режимом, якому вона служила вірою і правдою. Саме це не в останню чергу спричинило негативне ставлення до цієї структури в пострадянський час та її нинішній більш ніж плачевний стан. Проте з наближенням 50-річчя створення товариства "Знання" УРСР виникає потреба об'єктивного історичного аналізу ролі і значення Товариства в суспільстві, особливо в плані забезпечення безперервної освіти дорослих. Аналізу без політичних ярликів і характерних для багатьох сучасних дослідників викривлень з кон'юнктурних міркувань.

Спробуємо зробити це на прикладі організації товариства "Знання" однієї області - Чернігівської. Побіжно нагадаємо, що в Україні товариство для поширення політичних і наукових знань (з 1963 р. - товариство "Знання" УРСР) засноване 16 січня 1948 р. із завданням активно пропагувати марксистсько-ленінську теоретичну спадщину, політику Комуністичної партії, боротися за втілення в життя досягнень науки і техніки, передового досвіду в промисловості і сільському господарстві¹.

На Чернігівщині організації товариства по поширенню політичних і наукових знань з'являються з серпня 1948 р., коли сюди прибув призначений уповноважений по області Гірман І.М., в скорому часі заступник завідувача відділом пропаганди та агітації обкому КП(б)У².

Протягом серпня-вересня відбулися збори керівного партійного, радянського і господарського активу, інтелігенції, на яких обговорені завдання, поставлені І з'їздом Всесоюзного Товариства, створено опорні пункти в Чернігові (учительський інститут), Ніжині (педагогічний інститут), Прилуках (педучилище), Нєсвіжі (селекційно-дослідна станція).

На початку 1949 р. Чернігівське обласне відділення товариства по поширенню політичних і наукових знань нараховувало 102 дійсних члени і 16 членів-змагальників, серед яких безпартійних було лише 32 чоловіки. За винятком 6 чоловік, всі члени Товариства мали вищу освіту. Найбільшу частину серед них становили партійні працівники, пропагандисти і лектори (майже 50%). Виступи перед населенням велися як українською, так і російською мовами³.

Слід зазначити, що в перші роки існування Товариства його члени платили внески, а для вступу до цієї організації потрібно було пройти свого роду кандидатське випробування (члени-змагальники), і заручитися рекомендаціями двох дійсних членів. Цю функцію могла виконати також установа, де працював претендент, чи парторганізація. Крім дійсних індивідуальних членів, до Товариства могли входити дійсні члени-колективи. В перші місяці існування Чернігівського відділення до нього вступили як колективні члени обласне земельне управління, Ніжинський педінститут, обласна колегія адвокатів⁴.

12 червня 1949 р. в Чернігові відбулися загальні збори обласного відділення товариства по поширенню політичних і наукових знань, на яких були присутні 44 дійсні члени і актив інтелігенції обласного центру (18 чол.). Президія зборів складалася переважно із партійних і комсомольських працівників. З доповіддю виступила секретар обкому партії Лисиця К.І.

На зборах обрано правління обласного управління Товариства у кількості 15 чол., до якого увійшли уповноважений по Чернігівській області Калниченко Г.М. (замінив на цій посаді Гірмана І.М.), секретар обкому партії Лисиця К.І., секретарі Чернігівського та Прилуцького міськкомів партії Атрощенко Т.Т. та Нещебний К.Ф., зав. відділом пропаганди і агітації обкому партії Кучер І.О., секретар обкому ЛКСМУ Демидов В.М., зав. відділами охорони здоров'я та народної освіти облвиконкому Брага Г.Д., Твердохлібов М.Й., заступник голови облвиконкому Герой Радянського Союзу Цимбаліст І.Є. та інші. Серед членів правління лише головний агроном обласного сільськогосподарського управління Ігнатенко П.Т. був безпартійний.

23 листопада 1955 р. на III конференції обласної організації Товариства головою правління було обрано ректора Чернігівського педінституту Костарчука В.М., який перебував на цій посаді аж до 1982 р., передавши її потім своєму наступнику - професорові О.Ф.Явоненка.

В 1949 році при обласному відділенні Товариства були створені перші науково-методичні секції - з історико-філософських наук та міжнародних відносин, суспільно-політичних наук, літератури та мистецтва, сільськогосподарських, медичних та природничих наук. В 1956 р. обласна організація нараховувала вже 9 секцій з більш диференційованим тематичним ухилом: історії КПРС та філософії, історії СРСР та загальної історії, сільсько-господарських знань, науково-технічних

знань, держави і права, медичних наук, воєнних наук, педагогіки та психології, міжнародних відносин⁵.

Після короткого періоду організаційного становлення партійні органи, як видно, стали вимагати від організацій товариства по поширенню наукових і політичних знань більш активної роботи і практичних результатів. До 1953 р. створено 25 районних відділків. Фарс-мажорні темпи, як і слід було чекати, не обійшлися без збоїв. Так, у 1951 р. у дійсні члени Товариства вступило 538 чоловік, члени-змагальники - 371. Але із 2024 дійсних членів участь у лекційній роботі брали тільки 1330 (65,7%), а із 740 змагальників - 342 (49%)⁶. Зате різко зросла кількість лекцій - з 2891 у 1950 р. до 6940 у 1951 р.⁷

З 60-х років за прикладом інших громадських організацій товариство "Знання" набирає масового характеру. В Чернігівській області з 1962 по 1971 рр. кількість лекторів зросла з 10858 до 19101. Понад 50% лекторського корпусу становили вчителі шкіл та викладачі профтехучилищ. В той час заявляють про себе ряд талановитих лекторів, добре відомих громадськості Чернігівщини і сьогодні⁸.

Активно використовуються такі ефективні форми системної пропаганди знань, як народні університети. Їх кількість за п'ять років - з 1966 по 1970 - зросла з 63 до 95, а кількість слухачів - з 6,5 тис. до майже 16 тисяч⁹. За шістдесяті роки у десять разів стає більше народних університетів науково-технічних знань, у дев'ять - сільськогосподарських, у три рази - правових знань¹⁰.

Звичайно, далеко не на кожну лекцію слухачі йшли із задоволенням. І приклади невдалих виступів у Чернігівській області зустрічалися часто. Проте вони не стали правлом, а були все-таки винятком. Про це свідчать соціологічні опитування, що проводилися вже у 80-х роках. Так, у 1983 році в цілому по СРСР лекціям серед інших засобів пропаганди віддавали перевагу понад 40% опитаних проти 11,6% у 1973 р.¹¹ А опитування, проведені лекторською групою Чернігівського обкому КПУ у 1989 р., показали, що лише п'яти відсоткам лекцій не подобаються, а 10% не може згадати, коли у їхньому колективі лекція проводилася останнього разу¹².

Правда, це не врятувало організації товариства "Знання" від свого роду банкрутства. А жаль. Адже нам необхідно не лише формувати економіку, а й докорінно реорганізувати державно-політичну систему, зробити переворот у свідомості населення. Виходячи із сьогоднішніх реалій, колишній партійний працівник, а нині заступник голови правління обласної організації товариства "Знання" А.М.Лобанов намагається відновити систему лекційної роботи в області. І в цьому його підтримують всі політичні партії, що діють на Чернігівщині.

Література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 9547, оп. I, спр. 12, арк. 26.
2. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). - Ф. 600, оп. I, спр. I, арк. 4.
3. Там же. - Спр. I, арк. 2 - 3.
4. Там же. - Спр. I, арк. 2; спр. 4, арк. 56 - 57.
5. Там же. - Спр. 42, арк. 2 - 3.
6. Там же. - Спр. 6, арк. 1; спр. 15, арк. 5, 23.
7. Там же. - Спр. 16, арк. 7.
8. Там же. - Спр. 105, арк. 3 - 4; спр. 283, арк. 1 - 2; спр. 132, арк. 1 - 44; спр. 263, арк. 88.
9. Там же. - Спр. 236, арк. 81.
10. Там же. - Спр. 105, арк. 63; спр. 263, арк. 114.
11. Как слово наше отзовется. - М., 1984. - С. 26.
12. ДАЧО. - Ф. 470, оп. 32, спр. 26, арк. 12.

В.О.Коваленко

Розвиток ідеї комплексності навчання в 20-ті роки в Україні

В 20-ті роки на Україні велись інтенсивні пошуки інноваційних підходів до організації навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі. На цей процес особливий вплив мала реформаторська зарубіжна і вітчизняна педагогіка кінця XIX - початку XX століття, зокрема ідеї Дьюї, Кершенштейнера, Лая, Декролі, Шарельмана, Шацького, Блонського, Каптерева, Калашнікова та ін. Вчених-педагогів, організаторів народної освіти захопила ідея трудової школи, індивідуалізації навчального процесу, переходу від школи "книжного вчення", "сядячої", вербальної до активної, трудової, діяльної, яка сприятиме виявленню і розвитку потенційних можливостей дитини, забезпечить формування самостійної вольової інтелігентної людини. Опираючись на ці ідеї, які в цілому не суперечили завданням радянської школи, Наркомоси РРФСР і УРСР намагались ув'язати їх з завданням побудови соціалізму. Тому принципи партійності і зв'язку школи з життям, з практикою побудови нового суспільства оголошувались провідними, визначальними, що приводило до надмірної ідеологізації школи. Це знайшло відбиття в навчальних планах, програмах, формах і методах навчально-виховної роботи. Після першої партійної наради з питань освіти (1921) практично Наркомос України повністю дублює програмно-нормативні документи Наркомосу РРФСР. Оскільки перші

програми були орієнтовними, не обов'язковими для всіх шкіл, і школам надавалась можливість створювати власні програми, підручники (окрім програми з суспільствознавства), по всій країні розгорнулись творчі дискусії щодо характеру і структури шкільних програм. До уваги брався зарубіжний досвід складання навчальних програм, зокрема думки Д.Дьюї про те, що самим головним є введення в школу різноманітних форм активної роботи учнів, що предметну систему викладання слід замінити об'єднанням всіх предметів навколо одного стержня, який найбільш відповідає інтересам дитини і дає можливість уявити зв'язки між об'єктами і процесами навколишнього світу. Дьюї називає таким стержнем географію. "Всі науки, - пише він в своїй роботі "Школа і суспільство", - ведуть свій початок від однієї землі і від одного життя, існуючого на землі. Перед нами немає серії нашарованих земель, із яких одна математична, друга - фізична, третя - історична і т.п. Ми живемо в світі, є всі сторони пов'язані разом. Всі заняття виростають із ставлення до одного великого загального світу. Коли дитина живе в різноманітних, але конкретних і активних відношеннях до цього загального світу, її заняття природно об'єднуються". Засуджуючи штучний поділ знання на "шматки" (шкільні предмети), Дьюї рекомендує комплексний підхід до побудови програми навчання. Саме ці ідеї і лягли в основу комплексної системи навчання, яка починає широко пропагуватись в Україні після опублікування дидактичної секцією ДВР нових програм у 1922 році, в основу яких і було покладено ідею комплексності.

У 1923 році були опубліковані програми Головоцвику Наркомосу України "Керівництво по соціальному вихованню", в передмові якого зазначалось, що навчання повинно здійснюватись не в інтересах того чи іншого предмета навчання, а в тому порядку, послідовності і розмаху, який диктується вимогою природи її величності дитини".

За цими програмами весь навчальний матеріал з кожної комплексної теми було поділено на три колонки: "природа", "праця", "суспільство". Центральною вважалась колонка "праця", яка розкривала роль трудової діяльності людини, праця пов'язувалась з перетвореннями в природі на користь людини, вироблялось активне ставлення до природи. Природні явища рекомендувалось вивчати шляхом спостереження за оточуючим дитину світом, проведенням ними дослідів. У контексті комплексної теми розглядались суспільні явища, розвиток суспільних відносин, зокрема, трудових, класових тощо.

Ці програми в загальних рисах окреслювали коло знань, якими повинен оволодіти учень, а також перелік комплексів, наповнення їх фактичним матеріалом вчителі повинні здійснювати на місцях. Тут надавалось право творчості регіонам, конкретним школам, вчителям.

В педагогічних журналах того часу публікуються науково-методичні статті, які дають вчителям роз'яснення суті комплексної системи навчання, подаються зразки

"комплексів". Наприклад, статті М.Зарецького "Комплексна система в закладах соцвуху", Іванова С. "Комплексна на першому ступені навчання" (Шлях освіти, 1923, № 9 - 10), Я.Резніка "Комплексне навчання (з досвіду дитячого дому)" (Рад. освіта, грудень, 1923), Г.Іваниці "Комплексне навчання", В.Помагайби "Дальтонівський план на практиці" (Рад. освіта, 1924, № 1 - 2) та інші.

Проте аналіз шкільної практики скоро показав негативні сторони впровадження комплексної системи, зокрема, зниження рівня знань учнів. І хоч в школах II ступеня зберігалась предметна система викладання, однак вчителі повинні були прив'язувати формування у учнів знань з предметів до певної комплексної теми, що призводило до формалізму, порушувало систематичність і послідовність засвоєння учнями основ наук, особливо таких як математика, фізика, хімія, біологія, мова тощо.

Наркомос України в зв'язку з цим суттєво доопрацював комплексні програми 1923 - 1925 років і в 1927 році видає нові програми для шкіл I і II ступеня, в яких більше уваги звертається на загальноосвітні предмети. В початковій школі виділяються спеціальні заняття по навчанню дітей читання, письму, рахунку, а у 5 - 7 класах значно скорочується комплексний матеріал: в 5 кл. - 3-4 комплекси, а в 6-7 кл. по 2 комплекси. Навколо них рекомендується виділити комплексні теми всередині кожної дисципліни.

Зрештою впровадження і цих програм викликало труднощі і невдоволення результатами роботи і в 1929 році приймається третє покоління комплексних програм - комплексно-проектні програми, які не обмежуються тільки вивченням комплексної теми, а намагаються включити учнів у виконання суспільно-корисних завдань і "проектів", у виробничу працю, самоврядування тощо.

Відома постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. "Про навчальні програми та режим в початковій і середній школі" засудила комплексну систему і пов'язані з нею методи (дальтон-план, бригадно-лабораторний) як "методичне прожектерство". Рекомендувала органам народної освіти вилучити їх з практики роботи шкіл, відновити в правах класно-урочну систему.

Аналіз роботи шкіл України періоду 21-32 років свідчить про те, що безпосередньо в школах вчителі частково блокували комплексну і комплексно-проектну системи навчання, працювали за предметною системою. Як зазначає дослідник розвитку педагогічної думки і школи в Україні в цей період Г.І.Ясинський, з 117 обстежених шкіл Глухівської округи предметна система застосовувалась в 1926 році у 82 школах, 70% учителів Уманської округи зовсім не працювали за комплексною системою (Г.І.Ясинський, "Розвиток народної освіти на Україні 1921-1932 рр." Вид. Київ. ун-ту, 1965, 265 с.).

Вчителі не абсолютизували комплексну систему навчання, намагались творчо використовувати ті прогресивні сторони, що привертати увагу науковців, зокрема,

позитивно оцінюючи предметну систему і класно-урочну організаційну форму навчання, вони використовували все цінне, що привносили у теорію і практику нові підходи до організації навчання: екскурсії, лабораторні заняття, творчі домашні групові завдання, письмові контрольні роботи, поєднання колективних і індивідуальних форм роботи, теоретичних і практичних занять, самостійної роботи над книгою, написання рефератів, доповідей і добре організованої, підпорядкованої навчально-виховним цілям роботи учнів на підприємствах, у шкільних майстернях, пришкольніх ділянках.

Сучасний стан шкільництва та пошуки інноваційних підходів до організації навчально-виховного процесу, зокрема диференціації і індивідуалізації навчання приводять нас до поглибленого аналізу причин невдачі з теоретичного погляду правильних методичних розробок в педагогіці України 20-х років.

До них ми перш за все відносимо відсутність належної матеріальної бази (устаткування лабораторій, майстерень, бібліотек, науково-методичної літератури і т.д.); по-друге, надзвичайно слабку теоретичну та методичну підготовку вчителів, психологічно не здатних перебудувати свою роботу у відповідності до нових вимог.

Вагомою причиною є абсолютизація дослідницького методу. На наш погляд, в шкільній практиці з метою економії сил і часу учнів значну частину знань вони повинні одержувати в готовому вигляді від учителя або за його допомогою.

Одним з недоліків комплексної і проектно-комплексної системи навчання була також недосконалість форм і методів обліку знань учнів. З самого початку становлення радянської школи були відкинута традиційні форми і методи контролю знань і умінь учнів: екзамени, письмові роботи, бесіди з учнями, заліки з окремих частин курсу. Замість них рекомендувались виставки, на яких демонструвались учнівські роботи (зошити, малюнки, альбоми, різні предмети, зроблені руками учнів, схеми і діаграми з результатами спільної праці), а також врахування активності учнів в різних дискусіях, підготовка ними рефератів і доповідей, зроблених в групах чи вуртках, перегляд щоденників, які велися учнями.

Не стимулював учнів до систематичної навчальної роботи і бригадний залік та офіційно рекомендована двобальна система оцінювання успішності учнів: "задовільно", "незадовільно".

Разом з тим ми відзначаємо, що у вітчизняній педагогіці 20-х років були значні науково-методичні досягнення, формувались нові педагогічні технології гуманістичної, особистісно-орієнтованої спрямованості, творче використання яких допоможе в реформуванні сучасної школи.

Основні тенденції розвитку української культури у другій половині 50-х - на початку 60-х років XX століття

Розвиток української культури в середині XX ст., як і всі інші сторони життя республіки, не підлягає однозначній оцінці. Якщо аналізувати цей процес в кількісному плані, то тут усе виглядало досить привабливо і оптимістично (на цьому аспекті зосереджувалась історіографія того періоду). Так, за 1959 - 1964 рр. в УРСР було введено в дію 1986 нових шкіл на 960,2 тис. учнівських місць (загалом по республіці нараховувалось 34,6 загальноосвітніх шкіл, де працювало 400,7 тис. учителів)¹. Кількість спеціалістів з вищою освітою за 1950 - 1957 рр. в УРСР збільшилась з 266,8 тис. до 534,4 тис. чол.² У 1964 році в республіці діяло 833 наукові установи, де працювало 94 тис. науковців (з них 1,9 тис. були докторами наук, 19 тис. чол. - кандидатами)³. За період з 1959 р. по 1966 р. кількість письменників України збільшилась з 527 чол. до 770 чол.⁴ На початку 1965 р. тут діяло 29265 масових бібліотек, 26509 клубних установ, 30 тис. червоних куточків тощо.⁵

Ці та інші цифри ще приємніше вражають, якщо згадати, що досягнено було таких висот за 10 - 15 років після спустошливої другої світової війни. Також вони підтверджують, що український народ має великий інтелектуальний потенціал, багатий талантами і заслуговує відповідної шанси.

Проте розвиток української культури в даний період гальмувався рядом штучно створених керівництвом перешкод. Мається на увазі те, що в СРСР розвиток культури повністю підпорядковувався і керувався КПРС. Культура мала слугувати компартійним планам та ідеям, перекреслюючи творчі пошуки, оригінальні ідеї.

Чому ж компартія приділяла так багато уваги питанням культури? Відповідь на це питання знаходимо у досить відверто-цинічній заяві М.Хрущова, тодішнього Першого секретаря ЦК КПРС: "Тому, що літературі і мистецтву належить винятково важлива роль в ідеологічній роботі нашої партії, в справі комуністичного виховання трудящих... Комуністична партія вважає діячів літератури і мистецтва своїми вірними друзями, помічниками, надійною опорою в ідеологічній боротьбі... Партія веде непримириму боротьбу проти проникнення в літературу і мистецтво впливів чужої ідеології, проти ворожих нападів на соціалістичну культуру".⁶

Такою "чужою ідеологією" в Україні вважали "український буржуазний націоналізм" і вели з ним рішучу боротьбу, підключаючи сюди і різні галузі культури. Так, в привітанні ЦК КПУ 1 з'їзду журналістів УРСР, що відбувся 24 квітня 1959 р. читаємо: "Вся діяльність преси, журналістів повинна бути проінтегрована повсякденною турботою про підвищення рівня усіх ланок ідеологічної роботи... Обов'язок преси і радіо - рішуче боротися з пережитками минулого в свідомості

людей, проти будь-яких проявів буржуазної ідеології, насамперед, українського буржуазного націоналізму, проти ревізіоністів усіх мастей".⁷

Подібні вказівки були зроблені українському телебаченню, різним музеям, народним університетам культури тощо. На 1965 р. у республіці діяло 3746 таких університетів. Природньо здавалось, що вони були покликані підвищувати загальний культурно-освітній рівень населення, але ЦК КПРС спрямував їх діяльність в іншому напрямку. Схваливши створення університетів, як важливого засобу поширення марксистсько-ленінської ідеології, він застерігав: "В роботі університетів є ряд недоліків. Найбільш серйозний з них - захоплення культурницьтвом і розважальництвом на шкоду ідейному марксистсько-ленінському вихованню. Нерідко вивчення творів літератури і мистецтва відривається від завдань формування комуністичного світогляду..."⁸

Якщо говорити про формування комуністичного світогляду в цілому, а відтак і про застрахування від впливів буржуазної ідеології, то слід відмітити, що цей прояв починався зі школи. У постанові ЦК КПУ "Про стан та заходи поліпшення ідейно-виховного виховання учнів шкіл Української РСР" (1958 р.) зокрема говорилось: "Спрямувати головну увагу профспілкових та комсомольських організацій і учителів шкіл на виховання учнів у дусі комуністичної моралі; безмежної відданості соціалістичній Батьківщині, Комуністичній партії, в дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, переконаних і смовідданих борців за справу комунізму..."⁹

Продовжувалось таке виховання серед майбутньої інтелігенції. Тут доречно згадати доповідню записку міському партії "Про стан та заходи щодо поліпшення навчальної і виховної роботи на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка (1955 р.), або наказ Міністерства культури "Про стан та заходи щодо поліпшення ідейно-виховної роботи серед студентів вищих учбових закладів Міністерства культури УРСР" від 9 липня 1962 р. тощо, які підтверджують вищенаведену думку.

У багатообіцяючій програмі КПРС 1961 р. було записано: "Культура комунізму, вбираючи в себе і розвиваючи все краще, що створено світовою культурою, є новим - вищим шаблоном в культурному розвитку людства. Вона втілює в себе все розмаїття духовного життя суспільства - загальнонародна і загальнолюдська".¹⁰

І з жаль, на практиці втілення цієї програми мало сумні наслідки для розвитку нашої культури. Так, якщо говорити про взаємозбагачення культур на світовому рівні, то для соціалістичної культури воно було малодоступним. Особливо керівництво боялось проникнення в нашу культуру поширених на Заході творчих методів, таких як абстракціонізм, модернізм та інших. Тих, хто ними захоплювався, піддавали гонінню, забороняючи всякі новачі в культурі. Восени 1958 р. КПУ

наводила "порядок" у Спілці письменників: доводила до директивних концепцій поетичне мислення Л.Костенко, І.Драча та інших молодих поетів: "З останніх поетичних збірок найбільш гнітюче враження справляють "Вітрила" молодої поетеси Л.Костенко. На багатьох віршах лежить виразна печать декадансу... Від першого до останнього рядка він антигромадський, аполітичний"¹¹ і далі в такому дусі.

Отже, творчий метод соціалістичного реалізму залишався пануючим у всіх галузях культури, так само як і ленінський принцип партійності культури, які допомагали утримувати її розвиток в потрібних керівництву рамках. Віддаючи належне цьому методу, з допомогою якого було написано багато хороших творів, слід відмітити його обмежений реалізм, тому що про багато болючих проблем радянського суспільства писати заборонялось взагалі. Так, наприклад, комітет по пресі зняв з друку частину роману "Вербовчани" А.Іщука та із збірки поезій І.Цюпи "Новели рідного краю" новелу "Тріх", бо там мова йшла про голод 1933 р.¹² За 9 місяців 1964 р. по республіканських видавництвах було повернуто на доробку 49 творів у зв'язку з наявністю в них серйозних помилок ідейно-політичного характеру.¹³

Що стосується другої частини цитати програми 1961 р., то слід сказати, що всі ці поняття "радянський народ", "інтернаціональна культура" в основному покликані були виправдати процес русифікації республіки, яка помітно прогресувала на середину ХХ століття. Цей процес здійснювався по багатьох каналах, в тому числі: більшість офіційних документів велась російською мовою, викладання у більшості вузів та середніх учбових закладах, служба в армії, робота більшості культурно-освітніх осередків тощо.

У результаті цієї політики 10.2 млн. українців (з 42 млн.) за переписом 1959 р. визнали рідною мовою російську.¹⁴ З більше 30 тис. шкіл України тільки у 30% навчання велось рідною мовою.¹⁵ Взагалі з усієї друкованої продукції в Україні за цей період тільки газети в більшості виходили українською мовою - 81% (книги - 40%, журнали - 42%).¹⁶

Така загрозлива ситуація в республіці, що склалась навколо української мови і культури, спонукала до дії найбільш свідомих діячів української культури: І.Дзюбу, І.Драча, М.Рильського, Л.Костенко, А.Горську, О.Заливаху, П.Майбороду, В.Зарецького, М.Вінграновського, Л.Малишка, І.Світличного, С.Сверстока, В.Чорновола та багатьох інших. Дякуючи певній лібералізації суспільства після ХХ з'їзду КПРС та їхній патріотичній громадській позиції, вони багато чого зробили для збереження і розвитку української культури, національної спадщини, рідної мови. На жаль, ці позитивні зміни були швидко припинені владою.

Література.

1. Розвиток української культури за роки радянської влади. - К., 1967. - С.308.
2. Шокалюк А.И. На принципах интернационализма: подготовка кадров национальной интеллигенции в СССР, 1951-1958 гг. - Львов, 1981. - С.37.
3. Розвиток української культури за роки радянської влади. - К., 1967. - С.324.
4. Там же. - С.332.
5. Шевченко Л.А. Розвиток української радянської культури в 1959-1965 рр. - К., 1967. - С.110.
6. Хрущов м. Тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу / Вітчизна, 1957. - №10. - С.7.
7. Культурне будівництво в УРСР. - К., 1961. - С.532.
8. ЦДАВО України. - Ф.5116. - Оп.1р. - Сп.149. - Арк.1.
9. ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.31. - Сп.984. - Арк.166.
10. КПСС в резолюціях ... - Т.8. - С.296.
11. ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.31. - Сп.992. - Арк.72.
12. ЦДАГО. - Ф.1. - Оп.24. - Сп.5901. - Арк.106.
13. Там же. - С.114.
14. ДАКО. - Ф.28. - Оп.7 - Сп.2. - Арк.15.
15. Там же.
16. Україна на 50 років (1917-1967). Статистичний довідник. - К., 1967. - С.223.

Е.О.Сапегіна

Структура і семантика назв кінотеатрів Білорусії і Лівобережної України.

Типичними культурно-бытовими установами сучасних міст є кінотеатри. Вперше в Росії фільми братів Люм'єрів почали демонструватися в 1896 році в будівлі Петербургського театру "Акваріум". Перший український кінотеатр, виниклий в 1906 році в Катеринославі (Дніпропетровське), називався електротئاتром і отримав любительське власне ім'я - "Біограф". Дореволюційні білоруські кінотеатри були приватними і мали, як правило, умовно-символічні назви: "Чари" (Могилев), "Ліра" (Гродно). В подальшому фонд власних назв кінотеатрів значно розширився. Ми проаналізуємо і порівняємо назви 76-ти білоруських і 141-го українського кінотеатра, що працювали в 70-90-х рр. ХХ століття.

Структурно назви можуть бути представлені в вигляді трьох умовних схем: 1) термін-класифікатор (ТАК КАК) + пропріальна частина (ПЧ), наприклад: кінотеатр "Мир" (Вітебськ); 2) ТАК КАК + словосполучення з першоелементом імені, наприклад: Кінотеатр імені М.Горького (Бердянськ); 3) ТАК КАК + управляема конструкція, наприклад: Кінотеатр хроніки і повторного фільма (Донецьк).

Перша модель є продуктивною і найпоширенішою: по ній створюються назви 95% білоруських і 86% українських кінотеатрів. Друга модель в даний час непродуктивна і характерна більше для України (13%), ніж для Білорусії (5%). Необхідно відзначити, що і в Білорусії вона поширена дуже нерівномірно: за єдиним винятком (Кінотеатр імені А.С.Пушкіна в Гродно), всі кінотеатри з назвою даного типу працювали в певний період тільки в Гомелі і Гомельській області, що межує з Україною. Третя структурна модель в Білорусії не помітна і рідко зустрічається в українських містах: два назви (1%) цього типу зафіксовані в Донецьку і Ворошиловграді (Луганськ). В зв'язку з цим можна зробити висновок, зроблений А.М.Мезенко при аналізі аналогічного матеріалу з обома республіками регіону - Польшею: "Примітно, що в досліджуваних польських містах немає жодного назви кінотеатра в формі род.п."¹ Це означає, що назви польських кінотеатрів створюються тільки за першою структурною моделлю, що можна пояснити, на наш погляд, наступними причинами: перша модель отримала настільки широке поширення завдяки компактності (ПЧ виражена одним-двома словами), зручності в мовному використанні, так як наявність оригінального імені власного (ІС) дозволяє опускає ТАК КАК (слово кінотеатр), і широких можливостей семантичного і структурного вираження ПЧ, що дозволяють зберегти старі традиції, реалізовувати сучасні мовні тенденції і врахувати особливі смаки. Друга модель, яку можна умовно назвати меморіальною, має достатньо громоздку структуру (до п'яти слів з урахуванням онимізації ТК). Меморіальний компонент має, як правило, виражений політичний характер, який змінюється в результаті неминувих процесів розвитку і ідеологічної переорієнтації суспільства, що призводить, в кінцевому підсумку, до зміни назви. Так, гомельський Кінотеатр імені С.М.Буденного, відкритий в 1950 році, в 1958 році був перейменований в "Октябрь". Відсутність назв кінотеатрів даної моделі в Польшею при помітній поширеності їх на Україні і в Білорусії показує ступінь впливу ідеології і державної політики на орієнтацію суспільства на штучно номіновані культурно-бытові об'єкти в різних суспільних умовах. Концентрація ж назв даної моделі переважно на Україні і в сусідніх білоруських містах свідчить, видимо, про регіональну своєрідність окремих номінаційних процесів в ономастичній сфері. Малою чисельністю назв третьої умовної моделі

объясняется незначительным количеством объектов номинации данного типа, имеющих узкую репертуарную специализацию, отраженную в названии.

Сравним способ выражения ПЧ названий кинотеатров, построенных по первой модели.

Регион	Имя существительное				Субстант. прилагат.	Словосочетание		
	м.р.	ж.р.	ср.р.	мн.ч		пр+сущ	сущ+сущ	числ+сущ
Белоруссия	49%	32%	4%	-	11%	3%	-	1%
Украина	56%	28%	-	2%	9%	4%	1%	-
Степень распространения	I	II	-	-	III	-	-	-

Как видно из таблицы, способ распространения ПЧ названий кинотеатров почти одинаков в Белоруссии и на Украине. При этом заметно влияние рода ТАК КАК на род слова (слов) ПЧ: до 65% названий выражено именем существительным м.р. или субстантивированным прилагательным в форме м.р. Достаточно многочисленную группу составляют существительные ж.рода, что говорит о жестких возможностях номинации объектов этого типа, где приоритетными являются семантические факторы. Другие способы выражения не получили широкого распространения. Таким образом, структура названий кинотеатров Белоруссии и Украины в указанный период в общем одинакова, хотя и имеет отмеченные региональные особенности.

71% всех рассматриваемых названий кинотеатров - результат онимизации, т.е. процесса превращения апеллятива в оним. 29% составляют названия, образованные путем перехода онима из одного класса в другой (трансонимизация), когда названием кинотеатра становится название страны - "Украина" (Запорожье), города - "Гродно" (Гродно), реки - "Днепр" (Киев), праздника - "1 Мая" (Брест).

Часть названий отражает идеологическую направленность, характерную для советского периода: "Жовтень" (Киев), "Кастрычнік" (Могилев). В этой связи знаменательно высказывание Л.М.Шетинина: "Такие названия, как "Труд", "Свобода", "Комсомолец", "Баррикады", "Искра", "1 Мая" и т.п., просто невозможны на улицах Рима, Брюсселя, Копенгагена"².

Освоение космического пространства обусловило появление новой тематической группы ИС - названий сферы астрономических понятий: "Галактика" (Минск), "Зенит" (Витебск), "Космос" (Днепропетровск), "Орбита" (Киев), "Ракета" (Гомель, Минск).

Довольно распространенной для обеих республик является тематическая группа с темой "свет": "Заря", (Донецк, Полтава), "Маяк" (Бердянск, Брест), "Радуга" (Минск), "Факел" (Днепропетровск).

Достаточно широко представлена семантическая группа названий, обозначающих лица: "Современник" (Минск), "Ровесник" (Запорожье), "Азопец" (Бердянск).

Интересны названия, символизирующие "положительную энергию": "Авангард" (Минск, Запорожье, Киев), "Прогресс" (Запорожье, Киев), "Старт", "Стрела" (Киев), "Бригантина" (Витебск), "Ветразь" (Могилев).

В обеих республиках отмечены названия, связанные с победой в Великой Отечественной войне: "Победа" (Минск, Запорожье), "Мир" (Брест, Бердянск, Витебск, Ворошиловград, Гомель, Запорожье, Донецк, Киев, Минск), "Салют" (Минск, Киев, Полтава), "Молодая гвардия" (Ворошиловград), "Партизан" (Минск).

Следует обратить внимание на некоторые особенности использования в качестве названий слов определенных тематических групп. Так, только для украинских кинотеатров характерны названия:

- 1) связанные с профессиональной деятельностью людей: "Будівельник", "Металург" (Днепропетровск), "Горняк", "Сталь" (Донецк);
- 2) растений: "Барвінок" (Киев), "Колос" (Полтава), "Березка" (Донецк, Киев).
- 3) минералов: "Алмаз" (Киев), "Кристалл" (Донецк, Киев).

В Белоруссии слова этих тематических групп служат названиями других культурно-бытовых объектов: магазинов: "Колос", "Березка" (Витебск), "Яхонт", "Лазурит" (Минск), Дворцов культуры, спорта - "Трикотажник" (Пинск), "Комсомолец" (Витебск).

Следует учитывать, что "в ходе преобразования нарицательного имени в имя собственное - название кинотеатра - в его смысловой структуре происходят сложные процессы, превращающие слово с конкретным значением в слово-символ, посредством которого "выпячивается" обозначаемое (кинотеатр), ставшее ориентирно-значимым для населения города"³.

Таким образом, сравнительный анализ названий кинотеатров Белоруссии и Левобережной Украины показал, что в целом они построены по единым структурным моделям и объединяются в единые семантические группы. Часть названий украинских кинотеатров представлена моделями, не характерными для Белоруссии, что объясняется, на наш взгляд, значительным количественным преобладанием культурно-бытовых учреждений данной руины на обследованной территории и национально-региональными особенностями действующих процессов номинации.

Литература.

1. Мезенко А.М. Статус и особенности структуры названий кинотеатров // Белоруска-руська-польська супастауляльнае мовознаўства і літаратуразнаўства. - Выцебск, 1994. - Т.П. - С.40.
2. Щетинин Л.М. Имена и названия. - Ростов н/Д, 1968. - С.165.
3. Копорский С.А. О лексико-семантических особенностях наименований (названия кинотеатров) // Мысли о современном русском языке. - М.: Просвещение, 1969. - С.27.

Г.Н.Яковлева

Углубление украинско-белорусского сотрудничества в сфере преобразования.

Коренные изменения, произошедшие в Центральной и Восточной Европе за последние десять лет, обусловили возрождение интереса к истории и проблемам ее преподавания в вузе и школе. А процесс становления суверенных национальных государств сопровождается существенным пересмотром истории бывшего СССР и драматическим утверждением своего, национального взгляда на историю. Процесс этот сложен и болезнен, т.к. история сейчас часто становится не только политическим и идеологическим оружием (что было и ранее), но и средством врачевания социальных травм или ущемленного национального достоинства. Мы переживаем такой противоречивый этап становления своей государственности, в которой изложение собственной истории иногда приобретает ярко выраженный, как его сейчас называют, комплиментарный характер. Это касается и белорусских ученых, и украинских, и литовских и др. В белорусской истории, например, это проявилось в желании "состарить" нацию или представить Великое Княжество Литовское, Русское и Жемайтское преимущественно белорусским государством. Что дало основание белорусскому ученому В.Носевичу сказать "... літоўцы глядзяць на нас з крыўдай, а астатнія суседзі - з пэўнай іроніяй" (1, с.6). Наверное, украинские коллеги согласятся, что у них есть элементы идеализации собственной истории.

Подобное приукрашивание истории может стать актуальным, т.к. отвечает ожиданиям общества, является реакцией на забвение или приуменьшение самостоятельной роли в прошлом. Проявляется оно и тогда, когда возникает определенный изоляционизм, когда собственная история начинает вырываться из контекста истории других стран, когда не учитывается или игнорируется система доказательств или точка зрения ученых стран-соседей. Истории, как и любой другой науке, изоляционизм противопоказан.

Но истории противопоставлен не только изоляционизм, но и монологичность. История неисчерпаема, избирательна, оценочна и изменчива. Так было всегда. И надо избежать ошибок прошлого: попыток изображать историю как фиксированный набор непреложных истин. Наш национальный взгляд на историю будет углубляться и совершенствоваться. И сама множественность подходов к прошлому должна рассматриваться как несомненная ценность, т.к. именно она обеспечивает развитие исторической науки.

В истории русского, белорусского, украинского, польского и литовского народов было не только благотворное сотрудничество и позитивное взаимодействие государств. В исторической памяти народов хранится много обид, несправедливостей и унижений. Не забываются взаимные претензии или больно ранит равнодушие, чаще всего связанное с незнанием или непониманием другой стороны. Надо согласиться с теми, кто предлагает относиться к истории спокойно, признавая ее как совершившееся прошлое, а не рассматривать как повод для претензий, эмоций и обид (2, с.16). Собственно у украинцев и белоруссов фактически нет серьезных поводов для взаимных претензий, а вот взаимное незнание истории друг друга - это факт. Близость языков, единая вера, взаимосвязанность исторических судеб украинцев, белоруссов и русских парадоксальным образом обернулись пренебрежительной невнимательностью друг к другу, фактическим незнанием особенностей исторического развития украинцев и белоруссов. И углубление знаний друг о друге - это и объективная необходимость, и проявление цивилизованности и взаимного уважения, и, наконец, потребность учебного процесса.

На всех исторических факультетах вузов Беларуси существует курс "история восточных славян", читаемый параллельно с историей "южных и западных славян" (или "южных славян" отдельно, "западных" отдельно). Мощным компонентом этого курса должна стать история Украины, в том числе и Левобережной. Мы подчеркиваем "должна", т.к. на сегодняшний день при планировании тематики семинарских занятий и курсовых работ мы должны исходить из довольно ограниченного круга литературы по истории Украины, которая содержится в наших библиотеках. А за исключением некоторых работ М.Грушевского, Н.Костомарова и устаревшего двухтомника "Истории Украинской ССР" там фактически ничего нет.

На наш взгляд, вузы Украины, посольство Украины должны быть максимально заинтересованы в налаживании контактов с белорусской стороной, в распространении наиболее объективной, высокопрофессиональной исторической литературы об украинском народе и его истории в Республике Беларусь. Если в учебных программах вузов Украины каким-то образом присутствуют белорусские компоненты, мы тоже должны быть заинтересованы в максимальном расширении знаний о себе.

Наши взаимные контакты должны расширяться и по линии ознакомления с научными исследованиями друг друга по темам, представляющим взаимный интерес и касающихся судеб обоих народов, или спорным на современном этапе.

Необходимо учитывать и наличие украинской и белорусской диаспор в каждой из республик, а также проживание на приграничной территории обоих республик смешанного украинско-белорусского населения. Пионером здесь, кстати, выступил Брестский государственный университет, начавший специализацию по украинскому языку на филфаке.

Интереснейшим направлением совместной работы могли бы стать не только периодические встречи преподавателей, но и студентов, занимающихся научной работой. На одном из заседаний исторического кружка нашего факультета мы рассматривали проблему "История Великого Княжества Литовского глазами соседей". Как интересен и полезен был бы нам взгляд украинской стороны.

Наметившиеся тенденции взаимного интереса к истории, традициям, обычаям народов-соседей надо всячески развивать и углублять, Украинцам и белоруссам нечего делить, но есть что изучать и что совершенствовать. Помочь учащимся и студентам достичь адекватной (по крайней мере непредвзятой и продуманной) национальной самооценки, способствовать уважительному отношению как к своим национальным традициям, так и к истории, образу мысли и нормам жизни других народов - задача, приемлемая для всех.

Литература.

1. Навесіч В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы. - М.: Польша, 1993, - 1993. - с.6.
2. Ротерштейн В. Историческое образование: европейское измерение // История. Ежед. приложение к газете "Первое сентября". - 1996. - №3. - с.16.

І.В.Марисова

Зоологічний музей Ніжинського педагогічного інституту.

Серед славних традицій Ніжинської вищої школи слід відзначити створення у вузі певних осередків культури - картинної галереї, музеїв Гоголя та інституту, фахових музеїв тощо. Завдяки цьому, випускники Ніжинського педінституту не тільки одержують кваліфіковану освіту, але й набувають високих моральних якостей (етичні норми, естетичні смаки, патріотизм та ін.), що й повинно органічно

поєднуватись у дійсно освіченій і культурній людині. Цю функцію прекрасно виконує один із таких культурно-освітніх осередків - зоологічний музей.

Історія зоологічного музею тісно пов'язана з історією кафедри зоології Ніжинського педінституту, яка була створена у 1933 році. За ініціативою викладача І.О.Богдана почалось збирання експонатів для кабінету зоології. В основу була покладена невелика колекція з зоології та мінералогії, яка залишилась ще від колишнього ліцею. Згодом, у 1935 р. Кам'янець-Подільський педінститут передав Ніжинському кабінету зоології кілька чучел і вологих препаратів тварин. Саме тоді сюди потрапили лінивець, аксолотль та деякі інші екзоти. На жаль, під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. більшість експонатів музею загинула.

Після війни кафедру зоології очолив професор Г.М.Гасовський, який передав пізніше естафету доценту Є.В.Василевській. Розуміючи важливу роль демонстраційного матеріалу в учбовому процесі, вони багато зробили для відновлення і розширення зоологічного музею. Справа відродження й поповнення колекцій була доручена колишньому лаборанту-таксидермісту Я.Я.Старичеву. Пристрастний мисливець і допитливий натураліст, він сам добирив тварин і м'якшину виготовляв з них чучела.

З 1964 по 1978 рр. кафедрою керував доцент І.В.Марисова (нині - професор, Заслужений діяч науки і техніки України), яка одночасно була проректором по науковій роботі. В цей період стали регулярними наукові експедиції в Карпати і Крим, на Урал і Кавказ, Хібіни і Тянь-Шань, на Біле і Баренцове моря, в печери Поділля й до озер Байкал та Іссик-Куль. Ці експедиції значно поповнили зоологічні колекції. В експозиції музею з'явилися трипалій мартин, трипалій дятел, глуха зозуля, гірський шеврик, альпійська тинівка, снігова полівка, карпатський тритон, плямиста саламандра, пінагор та багато інших північних, тайгових і арктоальпійських ендемічних мешканців, у тому числі рідкісних, "червонокнижних".

Багато зусиль доклали, створюючи експозицію музею, викладачі кафедри Л.С.Назарова, О.В.Москаленко, В.М.Канівець, Н.А.Панасенко, Л.І.Рековець.

В результаті колекція тварин стала нараховувати понад 1500 птахів і ссавців, близько 800 екземплярів плазунів, земноводних і риб, понад 2000 різних безхребетних.

Власне кажучи, саме в цей період зоомузей перестав бути тільки колекцією, простим зібранням тварин, а оформився у самостійну учбову, наукову і культурно-освітню одиницю кафедри зоології. Для музею було виділено окреме приміщення; власними силами співробітників кафедри виготовлені виставочні шафи; систематизована, анована і озвучена (вперше у вузах України) експозиція. І ось, у 1970 році, в дні святкування 150-річчя Ніжинської вищої школи зоологічний музей було урочисто відкрито.

Поступово почали створюватися і фондіві колекції, як база для наукової роботи і джерело поповнення експозиції. Стало можливим навіть допомагати іншим музеям і установам. Зокрема, в зоомузей Московського університету було надіслано певну кількість наукових шкірок птахів Чернігівщини; частину шкірок птахів і мишовидних гризунів, а також вологих препаратів передано у Київський педінститут і школам Чернігівської області.

На базі зоомузею почали систематично проводитись лабораторні заняття студентів-біологів і уроки школярів м. Ніжина.

Музей мав на меті продемонструвати, перш за все, природну систему тваринного світу, побудовану на основі закономірностей еволюційного розвитку. Виходячи з цього, експозиції було надано чітку систематичну спрямованість.

Поряд з цим, почала створюватися і екологічна експозиція, для якої були виготовлені чудові біогрупи: "Ховрахи", "Зимовий пейзаж", "Засць-русак".

Зоологічний музей стали відвідувати численні екскурсії школярів і населення міста й області, а також зарубіжні гості з Чехословаччини, Польщі, Сирії, країн Латинської Америки тощо. Щороку зоомузей відвідує, в середньому, 10-12 тисяч чоловік, яким пропонуються оглядові й тематичні екскурсії.

Про вплив музею на відвідувачів, про його роль у вихованні любові до природи красномовно свідчать записи у книзі відгуків:

"Музей створює дуже хороше враження... Звертає на себе увагу виключно акуратне, добре продумане виконання окремих експонатів, вітрин, вітражів, діорам... Музей корисний не тільки для забезпечення учбового процесу, але й як засіб наочної агітації та пропаганди зоологічної науки й ідеї охорони природи серед широких мас населення".

(Заслужений діяч науки України, доктор біологічних наук, професор М. А. Воїнственський).

"Зоологічний музей Ніжинського педінституту залишає дуже приємне враження, як по своєму художньому оформленню, так і по змісту експозиції. Можна без перебільшення сказати, що це - Зоологічний музей АН України в мініатюрі".

(Зав. Ботанічним музеєм Інституту ботаніки АН України Д. Доброчасва).

З кожним наступним роком музей вдосконалювався. З 1978 до 1988 рр. кафедрою зоології завідував доцент М. Г. Гафізов, при якому було виготовлено великі діорами із зображенням типових біогеоценозів Чернігівського Полісся. Продовжувалось збагачення колекційних фондів, джерелами росту яких були, в першу чергу, матеріали наукових експедицій кафедри, а також пожертвування від зоопарків і окремих приватних осіб. Так, в цей час у музеї з'явилися такі експонати, як павлін, лебідь-кликун, кобра, крокодил, папути тощо, передані з Менського та Київського зоопарків. Чучела цих тварин, майстерно виготовлені лаборантом О. С. Вобленком (нині - старший викладач кафедри зоології), прикрашають

експозицію хребетних. Ним же підготовлений певний матеріал для створення нових біогруп (бурий ведмідь, золотий фазан та ін.). За рахунок власних колекцій жуків і метеликів, зібраних асистентом П. М. Шешураком у різних регіонах України, значно поповнились ентомологічні фонди. Крім того, на честь 50-річного ювілею природничого факультету Ніжинського педінституту професор І. В. Марисова подарувала музею власну колекцію пташиних гнізд та яєць, зібраних на території України, а також передала чимало екзотичних тварин, здобутих нею під час зарубіжних мандрів: моллюсків і риб з коралових рифів Тихого океану, комах з Африки та Індії, земноводних із Південної Америки та Австралії тощо.

Чимало зусиль для подальшого вдосконалення зоологічного музею доклав професор В. Г. Янушевський, який очолював кафедру з 1988 до 1991 року. Під музей було обладнано нове приміщення на першому поверсі нового корпусу педінституту, де він розміщується і зараз. Були виготовлені кольорові слайди-вітражі на вікна; виділена посада завідуючого, яким став колишній випускник Ніжинського педінституту Є. В. Будовський.

В цей період особливо плідною була експедиція на Біле море (І. В. Марисова, П. М. Шешурак і група студентів-біологів, 1989 рік), яка збрала багатющий матеріал - морських зірок, крилоногих моллюсків, червів-піскожилів, червоносірих полівок, червоноволу гагару тощо.

З 1991 р. по теперішній час кафедрою зоології знову завідує професор І. В. Марисова, під керівництвом якої зоологічний музей реконструйовано відповідно до вимог сьогодення. Адже, за минулі десятиліття відбулися певні зміни у зоологічній науці, зокрема в систематиці, що вимагало відповідного узгодження і в музейній експозиції. Потребували оновлення також карти ареалів та анотації до певних систематичних груп тварин.

16 грудня 1992 р. зоомузей було відкрито вдруге. Після реорганізації він став значно інформаційнішим. Переобладнана основна експозиція, де представлені, переважно, місцеві види тварин, зібраних на території Чернігівщини та прилеглих регіонів. Змонтовані нові біогрупи; виділено куточок екзотики. Експозиції надана більша природоохоронна спрямованість, зокрема акцентовано увагу на рідкісні види тварин Чернігівщини. Музей обладнано новими інформаційними стендами з питань філогенії, екології, фауністики, які з великим художнім смаком виготовлені асистентом В. Ф. Лашенко. Нею ж зроблені численні малюнки до експозиції безхребетних тварин. Виданий буклет "Зоологічний музей".

Готується до видання "Каталог колекцій зоологічного музею Ніжинського педінституту". Це буде перше друковане зведення про експозиційні та фондіві колекції музею, що сприятиме дальшому піднесенню рівня його учбово-наукової та культурно-освітньої діяльності.

Створено Раду зоологічного музею, куди ввійшли провідні спеціалісти-зоологи і знавці музейної справи (І.В.Марисова, В.М.Канівець, О.С.Вобленко, П.М.Шенгурак, В.Ф.Лашенко, Є.В.Будовський), а також декан природничо-географічного факультету (І.І.Кочерга).

В перспективі - устаткування акваріуму, навчального відеокomплексу, видання "Путівника по зоологічному музею", створення єдиного Музею Природи.

Двері зоомузею відкриті для всіх, хто не байдужий до "братів наших менших", кого вабить чарівна природа тропіків і Заполяр'я, дивні мешканці пустель і гір. І якщо серця відвідувачів музею стануть теплішими, і в них проростуть зерна любові до тварин, ми - організатори і працівники музею - будемо вважати своє завдання виконаним. Адже, "у тварин немає депутатів, їм немає кому писати і жалітися, за них немає кому заступитися, крім нас, людей, які разом з ними заселяють цю планету" (Джеральд Даррел).

Т.В.Андрійчук

Деякі аспекти викладання культурологічних дисциплін у педвузі.

Формування нового стилю педагогічного мислення, відмова від стереотипів, інтенсивний пошук нових методик зумовлено складністю завдань, що стоять перед сучасною школою.

Сьогодення України потребує переосмислення парадигми підготовки майбутнього вчителя. Зміна потребує структура та зміст всієї системи педагогічної освіти, але особливо гостро стоїть проблема поліпшення стану гуманітарного знання, як шляху формування загальнолюдських цінностей та національної самосвідомості.

Майбутній вчитель має навчитися жити в умовах плюралістичності культур, епох, логік, "обираючи себе", і вміння вести по цій складній дорозі своїх майбутніх учнів.

Ще сьогодні в нашій практичній педагогіці домінує ідеал освіти, що сформувався в епоху Просвітництва, який отожднював освіту з ерудицією, а культуру з інформацією. Вся наша система навчання була просякнута позитивістським духом з його культом науковості ("знання - істини"; не "знання - смислу").

Давній час суспільство чекало від освіти підготовки сумлінних виконавців, хороших спеціалістів. Готові ідеали та цінності достатньо було засвоїти, а не прагнути самовизначення на роздоріжжі сенсожиттєвих орієнтацій.

Відмова від практики потенціалізму, коли все суспільство уявлялось сукупністю підлітків, яких потрібно "направляти" і "вести" до світлої мети, поставила нашого сучасника в складну ситуацію вибору, породила розгубленість і

ностальгію за керманічем, а педагогічну освіту перед принципово новими вимогами.

Сьогодні зростає потреба в особистості, яка здатна творчо оперувати інформацією, самостійно приймати рішення, чітко усвідомлювати в і'м'я чого діяти, до чого прагнути, здатної сформувати особистий каркас цінностей.

Тому-то в курсі культурологічних дисциплін студент має знайомитись з різними історичними типами культур не лише через узагальнені характеристики та дефініції, а через найкращі авторські вияви цих культур, виявляючи при цьому особистісне сприйняття та власні оцінки.

Більшої уваги в курсі викладання гуманітарних предметів заслуговують такі форми роботи, як самостійні науково-дослідницькі розвідки текстів культури, реферати, обговорення, творчі вечори, у студентів потрібно формувати культуру дискусій, похвалити індивідуальну роботу.

Нові вимоги стоять і перед такою традиційною формою викладання як лекція. В курсі культурологічних дисциплін варто обмежити монологічний характер викладу матеріалу. Він базується на пояснювально-ілюстративній методиці і породжує репродуктивне засвоєння знань, апелюючи лише до пам'яті слухачів.

Матеріал бажано подавати діалогічно, проблемно, спонукаючи студентів до творчого співпошуку істини-смислу, залишаючи їм поле для самостійних оцінок та пріоритетів.

Студентів необхідно попередньо знайомити з найбільш повним списком текстів, монографій, джерел, художньої літератури, альбомів репродукцій, які потрібно опрацювати до іспитів чи заліків. Зростає в цьому зв'язку роль оглядових лекцій та консультацій, що націлюють студентів на самостійну роботу.

Недругорядне значення має і емоційне забарвлення лекцій. Адже гуманітарна проблематика мусить не лише досліджуватись, а й переживатись студентом як особистіснозначима, що співвідноситься з його власним буттям.

Майбутній педагог мусить усвідомити в курсі культурологічних дисциплін, що кінцева мета освіти - не інструментально-прагматична інформація, і "культивування" себе до рівня людини, через "входження в культуру".

Ще німецькі романтики на рубежі XIX ст. зауважили, що смисл "розсіпаний", і ми самі шукаємо і відтворюємо його. Людина не може прожити своє життя лише механічно повторюючи модель поведінки свого виду. Вона відчуває своє життя як проблему, яку мусить вирішити шляхом "самонародження" і самодетермінації. Тому виникає особливий вимір світу - пошуки власного сенсу.

В конкретних об'єктивних умовах культури людина щось обирає як своє, вільно підпорядковуючи йому власну життєдіяльність, виробляючи цілісне відношення до дійсності.

Тому завдання викладача культурологічних дисциплін не запрограмувати студента інформацією, а вивести на широкий простір саморозвитку, допомогти студентам розпреділити загальнозначимі цінності, перетворити їх із зовнішніх у цінності власного буття, щоб вони могли розширити свою ідентичність до масштабів людства і заглибитись до розуміння власної унікальності.

Все вищезначене ставить завдання переходу від знансцентричної до культуродоцільної освіти. Адже в кінці ХХ століття стало вочевидь, що науковий і технічний прогрес є здатен сам собою перетворити світ людей у людяний світ. Це під силу передусім людині духовній, а не лише розумній.

Тому стара суперечка, що є учень: чаша, яку потрібно наповнити знаннями, чи смолоскип, який потрібно запалити жадобою пізнання і самовдосконалення в циклі культурологічних дисциплін, повинна бути вирішена на користь останнього.

Н.С.Останіна

Організація дитячих клубів - ефективна форма роботи зі старшокласниками.

Складність ситуації в Україні в цілому, в якій школа повинна здійснювати виховання нового покоління, вимагає уважного та диференційного підходу до організації виховної роботи з підлітками. Саме серед них спостерігаються прояви загальної некультурності, хуліганства, пияцтва тощо.

Відбувається різкий спад інтересу молоді до історії, культури, суспільства, його традицій, до класичного мистецтва, простежується відсутність високих, дійсно цінних ідеалів та прагнень. Дослідники з питань соціології відзначають, що гіршими стали умови життя та виховання і в рідній домівці, змінилися сьогодні і умови організації дозвілля підлітків - відчувається обмеженість можливостей організації їх повноцінного відпочинку.

В значній мірі простежується тенденція до зменшення виховної функції сучасної школи, і в той же час відмічається зростання неформальних молодіжних груп, які підпадають під вплив західної моди, де стиль поведінки майже ніяк не узгоджується з нормами моралі та правовими законами.

Дас про себе знати і фактор "фемінізації виховання". Більшість вчителів шкіл - жінки, і кожен хлопечко хоче мати за зразок образ чоловіка. Ось і йдуть ці підлітки в пошуках ідеалів до старшокласників чи молодиків на вулиці.

Вже перші вісті про неформальні молодіжні об'єднання змусили директорів, вчителів шкіл шукати різноманітні форми дозвілля, іноді ці форми є дійсно цінними в межах шкіл.

В наш час все більшого значення набирають багаточисленні підліткові клуби. Організація позашкільного життя в дитячому клубі не є справою цілком новою, проте в даний час вона децю занедбана.

В умовах створення нової ідеологічної ситуації і здійснення процесу демократизації та гуманізації потрібно переглянути діяльність вихователя - керівника клубу, а також зміст, форми і методи роботи у первинному колективі. Досвід клубної роботи в школі ще незначний. Це найменш виразна галузь шкільної і виховної роботи взагалі. Справа організації клубу для підлітків надзвичайно складна тому, що на сьогодні немає чіткої розробленої методики, дуже мало літератури з даного питання. До того ж, в наш час, коли немає певної матеріальної і державної підтримки, змінюють свій фах малочисленні ентузіасти клубів, клуби при ЖЕКах, будинках культури згортають свою роботу.

Вважаємо, що попри всі труднощі і незгоди ми повинні зберегти клуби, - той цінний досвід, який вони мають, і спирати розгортання клубної роботи у школах і закладах шкільної освіти.

Так, цікава робота по організації клубних форм виховання ведеться в школі-гімназії №16 м.Ніжина. З 1991 року при гімназії функціонує підлітковий клуб "Гексолоана", про напрямок, характер і зміст діяльності якого говорить сама назва.

Клуб має статут, в якому визначено структура, мета і основні напрями роботи, права і обов'язки членів клубу.

Метою діяльності клубу (а ще Арістотель вказав, що мета - є "те, ради чого") є формування активної життєвої позиції, відповідних моральних якостей, етико-естетичної культури старшокласників.

Участь у роботі клубу сприяє:

- розвитку організаторських і творчих здібностей, активності і ініціативи кожного члена клубу;
- забезпечує засвоєння усіма членами певних знань, які сприяють виробленню у них умінь і навичок в оволодінні технологією різноманітної етичної і естетичної діяльності;
- ознайомлює з прийомами роботи по організації ціннісної діяльності в шкільному клубі;
- формує навички і уміння спілкування, розвиває мову, міміку, жести, дає можливість поглибити і розширити інтереси, пізнавальний та культурний кругозір.

Вищим органом правління клубу є загальні збори, які збираються 1 раз у півріччя.

Керівним органом в період між зборами є ПРЕСС - центр (рада) клубу, де зустрічаються керівники секцій з метою координування плану дій. Очолює роботу ради Президент клубу.

Клуб "Роксолана" має розгалужену структуру:

I секція - "В світі прекрасного". Зміст її роботи - це вивчення і ознайомлення з історією мистецтва (музики, літератури, живопису). Форми роботи: конкурси, вікторини, диспути, зустрічі, подорожі до салону мистецтв.

II секція - "На Ваше прохання". Секція проводить консультації, бесіди зустрічі за проханням членів клубу.

III секція - "Гармонія і ти". Секція організує зустрічі з педагогами, психологами, пропонує набір різноманітних ігор-агадок, тестів, які спрямовані на гармонію розвитку підлітків.

IV секція - "Азбука домашнього господарювання". Її завдання: навчити учасниць клубу вірно організувати і вести домашнє господарство, створити сімейний затишок, берегти тепло домашнього вогнища.

V секція - "Етика взаємин". Її мета - зробити членів клубу вихованими, виробити у них хороші манери поведінки.

В основі роботи клубу лежать принципи гуманізації, індивідуально особистого підходу, принцип вільного спілкування, принцип набуття знань з їх практичною реалізацією в житті.

В діяльності клубу беруть участь вчителі, батьки, методисти дитячого будинку творчої міста. Ділянки роботи розподілені між усіма учасниками з врахуванням ступеня підготовленості, самосвідомості, за принципом "Людина краще сприймає ту інформацію, до якої вона відповідно підготовлена".

Ведеться постійний пошук найбільш ефективних форм, прийомів, що повинні розширювати кругозір, розвивати мислення, збагачувати мовлення, формувати відповідні життєві навички. З метою позитивного оволодіння культурою спілкування деякі засідання клубу перетворюються в диспути, які сприяють формуванню культури спілкування, вмінню відстоювати свої переконання, аргументувати свою позицію, розвивати інтелігентність, логічність мислення, ввічливість, уміння поважати людей, розвитку почуття такту, самоповаги.

В роботі клубу використовують і такі форми як лекція, бесіда, запрошення спеціалістів з психології, медицини та інших спеціальностей, вечори (вечори-зустрічі, вечори запитань та відповідей), засідання, популярні форми передач.

Форми вибираються за врахуванням рівня духовних потреб підлітка.

Велике задоволення для дітей і значний виховний вплив на них мають такі зібрання клубу, які проходять за стінами школи: екскурсії, походи, відвідування виставок, театру з їх наступним обговоренням.

Стимулюють активність підлітків і мікрозавдання: наприклад, виконання ролі провідної господині салону (при проведенні виховного заходу).

Великий емоційний вплив має декоративне оформлення, атрибутика, інтер'єр приміщення, де відбувається чергове засідання клубу - все має бути підкорено створенню атмосфери довіри та поваги.

Спостереження за старшокласниками - учасниками клубу, дає нам підставу зробити висновок, що робота в клубі сприяє їх моральному вдосконаленню, збагачує інтелектуально, згуртовує у дружній колектив, і в певній мірі змінює їх ставлення до навчальної роботи.

ЗМІСТ

ГРИГОРЬЕВ А.В. САРАЧЕВ И.Г.	О времени гибели роменской культуры	3
ЧЕРНЕНКО О.Е.	Легенди про кургани Чернігівщини.....	7
КРАВЧЕНКО М.І.	Політична діяльність Л.Барановича	9
ЛИМАР Е.М.	Філософські засади творчості Л.Барановича	12
ЧОРНИЙ О.О.	Антропологічне вчення чернігівського літературно-філософського кола	15
МИЦИК Ю.А.	До історії чернігівської друкарні XVII-XVIII ст.	18
ПУГАЧ В.М.	Особливості функціонування об'єктних конструкцій з предикативними формами на но-, то- у джерелах ораторсько-учительної прози української мови другої пол. XVII - першої пол. XVIII ст.	21
КОВАЛЕНКО В.П. МОЦЯ О.П. СИТИЙ Ю.М.	Городище І.Мазепи на Гончарівці в Батурині	24
МАНЬКО М.О.	Початкова освіта та населення в Сумському полку за переписом 1732 р.	27
УДОД О.П.	Становлення мережі початкових навчальних закладів на Чернігівщині наприкінці XVIII ст. (за архівними даними).....	32
МИНИНА Н.Е.	Особенности функционирования островных говоров в близкородственном языковом окружении (на материале русских говоров в Украине и Белоруссии	37
НАБОК Л.М.	Ташанський парк на Переяславщині	41

ШЕВЧЕНКО В.І	Перспективи дослідження філософської культури Чернігівщини	44
✓ ВАСИЛЬЄВ К.К.	И.С.Орлай и Н.В.Гоголь	47
КИРИЛЮК З.В.	Рукописні пам'ятки розвитку культури та літератури та літератури Поліського краю	49
ДУПЛЕНКО Ю.К.	Видатні медики - вихідці з Полісся на межі XVIII-XIX ст.	54
ТАРАСЕНКО О.Ф.	Філарет Гумілевський як дослідник монастирських бібліотек та архівів Чернігово-Сіверщини	56
ТРОНЬКО Т.В.	З історії міністерських жіночих гімназій та прогімназій Лівобережної України другої половини XIX ст.	59
РАХНО О.Я.	Діяльність Олександра Русова на Чернігівщині в 90-х роках XIX ст.	62
ШЕВЧЕНКО В.М.		
КУПРЯНСЬКА С.О.	Д.І.Яворницький і Чернігівщина	65
АБРОСИМОВА С.В.	Творчі стосунки Д.Яворницького з інтелігенцією Лівобережної України кінця XIX - початку XX ст.	69
КУЛИК В.В.	Дмитро Іванович Журавський	72
БОЙПРАВ М.Д.	М.Я.Грог і Ніжинський історико-філологічний інститут	73
ЛИСЕНКО С.М.	Професор Василь Незабитовський	77
САМОЙЛЕНКО С.Г.	Бібліотека історико-філологічного інституту як науковий та культурний центр на Україні	79

САМОЙЛЕНКО О.Г.	Розробка проблем історіографії в дослідженнях вчених-істориків Ніжинської вищої школи у другій половині XIX ст.	84
ПІНЧУК І.М.	С.Русова про розвиток національної школи у різних народів Росії	90
ПІНЧУК Т.Д.		
КОВАЛЕНКО Є.І.	Роль ніжинської вищої школи у розвитку педагогічної науки і практики	94
САХНЕНКО Л.О.	О.Ф.Музиченко - випускник ніжинської вищої школи	98
ГРЕЧИШКИНА О.М.	Фонетический метод обучения чтению	101
РОДІН С.М.	Славистичні ідеї професора П.О.Заболотського	103
ЯСНОВСЬКА Л.В.	Археологічна діяльність Ніжинського історико-філологічного товариства	105
ЯУШЕВА-ОМЕЛЬЯНЧИК Р.М.	Доля і трагедія Ніжинського міністерства	107
ЛИТВИНОВА Т.П.	Людина і її справа: життєвий шлях і творчі пошуки Євгенії Спаської (до історії вивчення ніжинських кашів)	111
БЕЛКІНА Н.І.	Проблеми підготовки вчителів у педагогічній спадщині М.І.Демкова	119
МАЛИНЕВСЬКА В.М.	Музеї Чернігівщини кінця XIX-початку XX ст. як історико-культурні центри	123
НАУМОВ С.О.	Українська нелегальна література на Чернігівщині в 1905 р. : спроба кількісної характеристики	126
ГОЛОВЧЕНКО В.І.	Вільна громада РУП на Чернігівщині	129

КІКІС І.В.	З історії музично-культурного життя Лівобережної України другої половини XVII - кінця XIX ст.	132
ПОНОМАРЕВСЬ- КИЙ С.Б.	Аграрний аспект свята Івана Купала та його пісенності на Чернігівщині	134
ПАРФЕНЬТЬЄВА І.П.	Стиль хорової творчості А.Веделя	139
ВАСЮТА О.П.	Музична критика на Чернігівщині в другій половині XIX ст.	141
ОНИЩЕНКО Н.П.	Федір Стравинський, випускник Ніжинського юридичного ліцею, визначний співак	145
КАВУНІК О.А.	Ніжин музичний (до проблеми музичного красзнавства)	146
СТРЕЛКОВ О.Т.	А.Ф.Проценко - видатний музикант, педагог, особистість	149
ДОРОХИНА Л.А.	Богослужбене пенне в музикальній культурі Чернигова (на прикладі духовних концертів початку XX століття)	153
КОБЕРНЮК П.М.	Українське кобзарство в оцінці прогресивних вчених та діячів культури	158
ПОНОМАРЕВСЬ- КИЙ С.Б.	Сучасний фольклор Чернігівського Полісся і пісенність, релігійного спрямування	161
КОЛОМІЄЦЬ О.Р. ОСТРОНОС Г.М.	Театральна Переяславщина	164
ВЕСЕЛОВСЬКА Г.І.	Українська театральна культура в дослід- женнях В.Резанова	169
ВОРОНОВ В.І.	Деякі проблеми виділення українського живопису в працях О.М.Лазаревського	171

ТИРА Н.Г.	Микола Миколайович Ге (чернігівський період творчості)	174
РУДЕНКО Л.М.	О.Г.Якимченко: роки роботи в Держзнаці	175
ПОНОМАР О.П.	Георгій Нарбут як національний графік України	177
УРИВАЛКІНА Т.О.	Володимир Лесючевський: краєзнавець етнограф, мистецтвознавець	178
МАТВЄЄВ В.О. МАТВЄЄВА Л.Л.	Будинок колишньої ніжинської електростанції як зразок українського національного модерну	179
БОБЫРЬ А.В.	Начало творческого пути П.Н.Савицкого	182
ПОЛОВЕЦЬ В.М.	Кооперативний рух і культура Лівобережної України	184
ЯКОВЛЕВ О.В.	Видьвінична справа на території Лівобережної України в 20-х роках XX ст.	187
КОРОПАТНИК М.М.	Товариство "Знання" на Чернігівщині: становлення, розквіт, занепад	192
КОВ/ЛЕНКО В.О.	Розвиток ідеї комплексності навчання в 20-ті роки на Україні	195
ДУДКА Р.А.	Основні тенденції розвитку української культури у другій половині 50-х - на початку 60-х рр. XX ст.	199
САПЕГИНА Е.О.	Структура і семантика названий кінотеатрів Білорусії і Лівобережної України	202
ЯКОВЛЕВА Г.Н.	Углиблення українсько-білоруського сотрудництва в сфері освіти	204

МАРИСОВА І.В.	Зоологічний музей Ніжинського педагогічного інституту	208
АНДРІЙЧУК Т.В.	Деякі аспекти викладання культурологічних дисциплін у педвузі	212
ОСТАНІНА Н.С.	Організація дитячих клубів - ефективна форма роботи зі старшокласниками	214

Підп. до друку 12.06.97. Формат 60x84/16. Папір друку. Обл. друку.
ум. друк. арк. 12,9. Ум. фарбо-відб. 12,9. Обл.-вид. арк. 11,1.
Тираж 500 пр. Зам. 109.

Віддруковано в Інституті математики НАН України
252601 Київ 4, МСП, вул. Терещенківська, 3